

В'ячеслав Брюховецький

Віктор Петров:

ВЕРХІ ДОЛІ — ВЕРХИ І ДОЛІ

В'ячеслав Брюховецький

Віктор Петров: верхі долі — верхи і долі

Темпора, 2013

Брюховецький В'ячеслав

Віктор Петров: верхи долі — верхи і долі». — К.: Темпора, 2013. — 168 с.

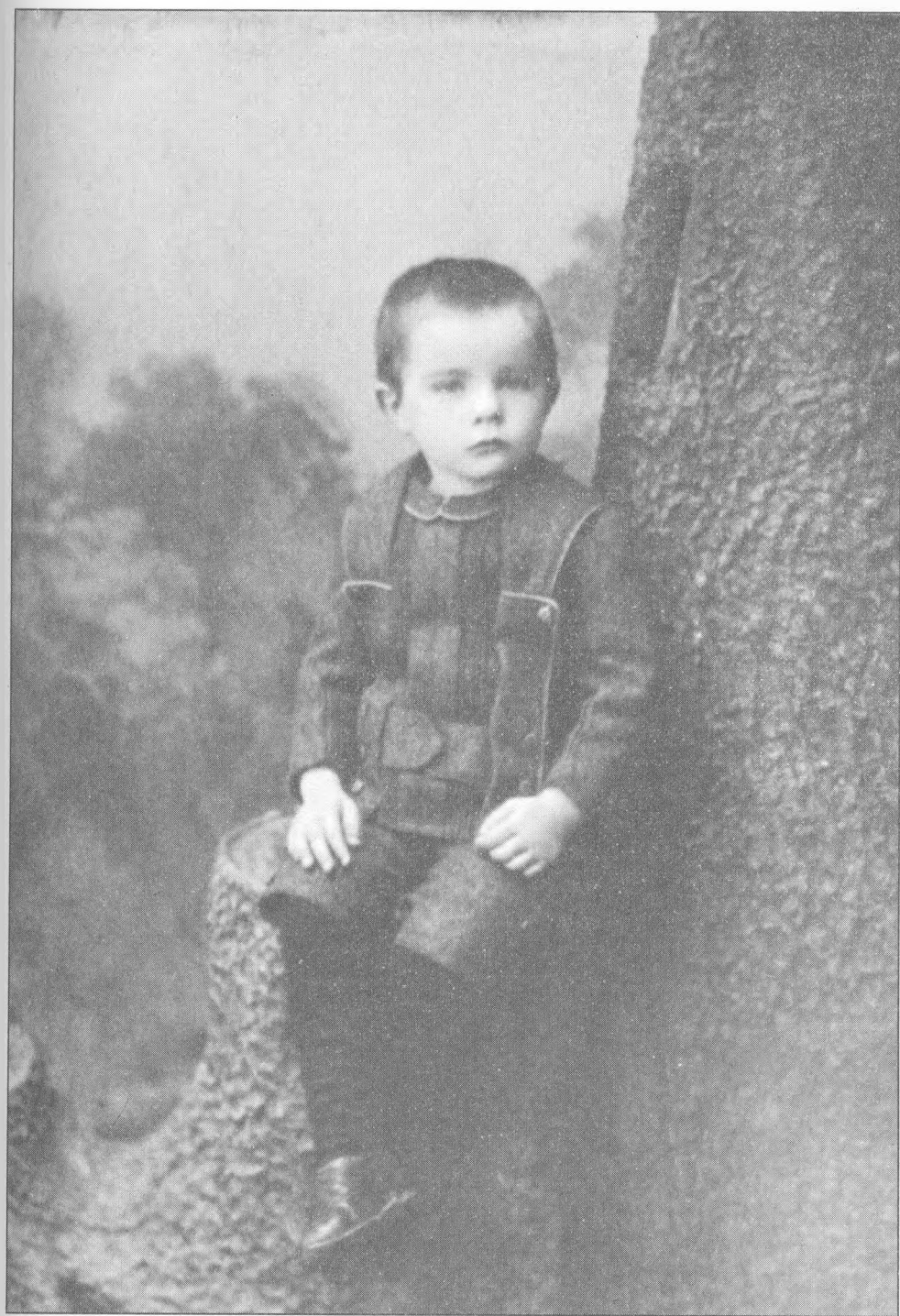
Збірник склався у процесі роботи над тритомником вибраних статей Віктора Платоновича Петрова «Розвідки» (видавництво «Темпора», 2013). До нього включені передмова «Знедійснення дійсности, або *via Dolorosa* навспак», примітки до всіх томів, а також дві статті, що постали в результаті пошуків невідомих матеріалів з творчої спадщини вченого й письменника та спроб розкодувати його правдивий життєпис. Інтригуючі загадки зі сфери розвідницької діяльності В. Петрова лишаються на майбутнє. Сподіваємося, що ці публікації наблизять нас до відповіді на запитання, яке поставила Докія Гуменна, давня приятелька і колега В. Петрова, ще в 1949 році: «Чи є в Петрова запорозький дух? Чи людина це великих діл і принципів, — чи це те болото, з якого не може витягнути ноги Україна?».

Зміст

<i>I Частина: Матеріали з тритомного видання</i>	
творів Віктора Петрова (Київ, 2013)	19
Знедійснення дійсности,	
або via Dolorosa навспак	20
Примітки до першого тому	106
Примітки до другого тому	114
Примітки до третього тому	134
 <i>II Частина: Декілька попередніх публікацій</i>	145
Рукописи таки не горять, але ховають загадки!	146
День, що може вмістити вічність	150

«Я малий і я йду в просторі, поглиненому вологою пеленою; червона глина липне до моїх ніг; краплі осідають на рукавах і комірі; сиплий рев сирени колихає мокрі простирадла. Я даремно випростовую руку, щоб розгорнути їх. Я усвідомлюю марність своїх нерішучих зусиль. Я заплутався в м'яких складках присмерків. Невимовний одчай раптом охоплює мене. Я хочу кричати. Я кричу і тоді починаю бігти» (В. Петров).

«З початком нового століття переміг оптимізм, і вже не традиції аналізу, а далеко більше ліберально-революційна позиція визначала дух часу. Час перед першою світовою війною, отже час нашого юнацтва, мав Янусове обличчя. Оптимізм був майже необмежений, панувала віра в поступ! Ми не хотіли б іронізувати над цією вірою в прогрес, бо ми тим часом зазнали багато гіркого досвіду і пізнали лихіше за неї, до того ж в цій вірі ховалося також багато правдивого ідеалізму» (А. Венцль).

«Та ідея епохи в цей час уже носилася в повітрі. Вона стала, між іншим, однією із складових ідей у системі поглядів того кола літературознавців, що як письменники були об'єднані в гурток "неокласиків". В межах гуртка була з'ясована безпосередня зв'язаність поняття "епохи" з поняттям "історичного антитетизму", функції негачії, прямого заперечення як принципу, що визначає основи формування історичних світоглядів, які історично приходять один на зміну одному» (В. Петров).

«Ніколи ніяких “сходин” неоклясиків не було. Не було “неоклясичної організації”. Не було статута, зборів, засідань, протоколів, президіюму й секретаріату. Не можна було вступити до складу організації, як не можна одчинити одчинені двері: жадного складу не було. Була дружба, і поза цим не було нічого іншого. Зав’язувалась дружба з внутрішньої близькості, народжувалась духовна одність. Ще в Києві почалась співпраця й приятелювання Зерова й Филиповича. Року 1920 перекреслились життєві шляхи Ю. Клена й Зерова. Року 1922 я, волею долі, опинився в Баришівці. З поворотом до Києва р. 1923 і з переїздом восени того року Рильського з Романівки зав’язалася наша дружба з ним. Дещо пізніше приїхав з Кам’янця Михайло Драй-Хмара. З цим коло було завершене» (В. Петров).

«Випадок Віктора Платоновича Петрова ви-нят-ко-вий. Винятковий *de facto*: агент НКВД, розвідник, явно працював на українських націоналістів в екзилі, явно непрацював на московського господаря, можливо, щось не виконує, ба більше — “відбився від рук”... Результат — 18 квітня 1949 року советська спецслужба його викрадає з Мюнхена й перевозить до Москви на Луб’янку» (Роман Корогодський).

«Він творець, що зі шматка сірого кременя вміє викресати тему, а не як інші, що чудову тему потраплять замінити в брилу сірої глини» (Ярема Галайда).

«Провокатор і російський комуністичний шпигун, закамуфльований під треторядного літератора і вченого» (Ярослав Дашкевич).

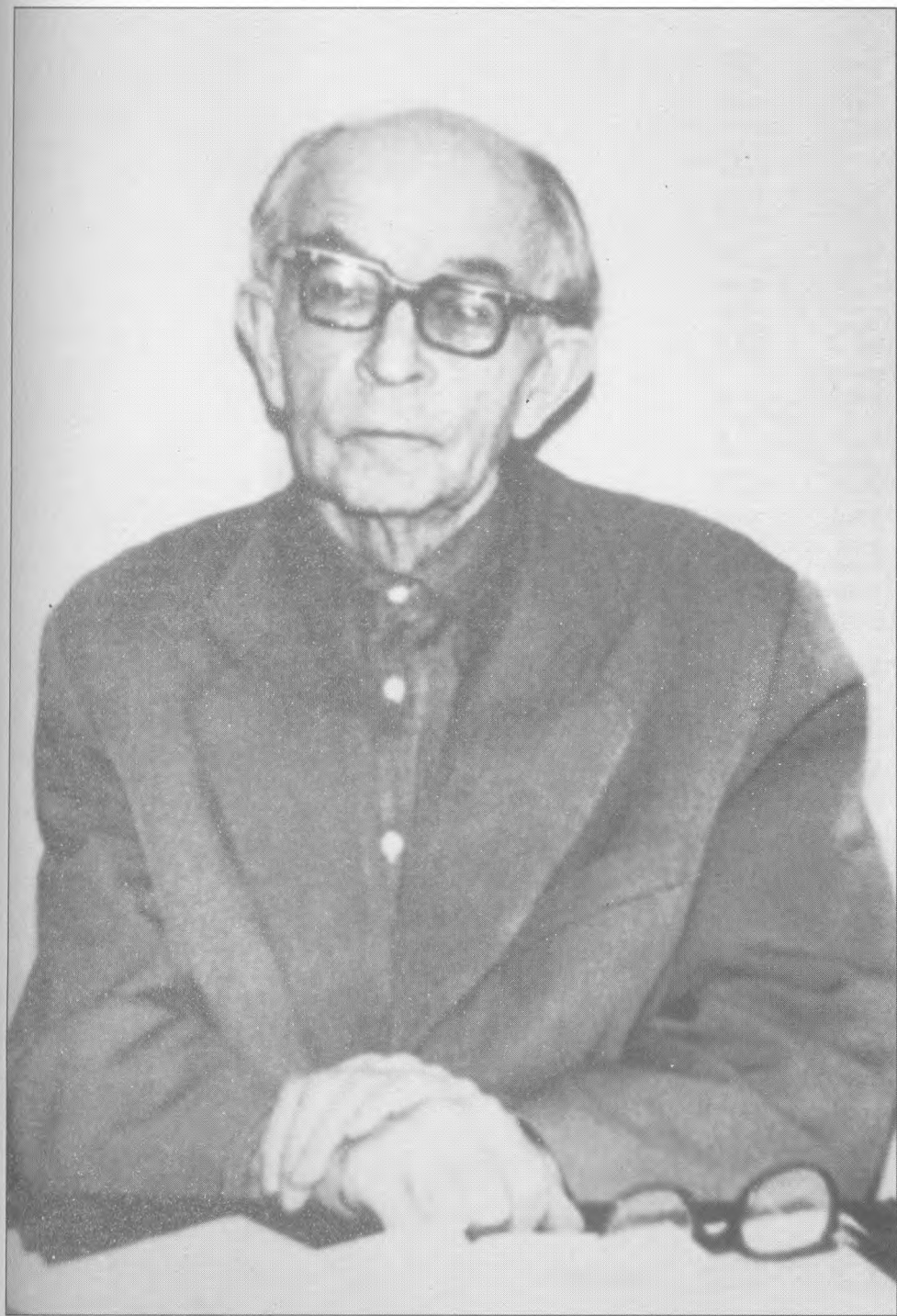
«Пишуть, що він сам втік до СРСР. Це, звичайно, дурниця, бо він надто любить своє життя і себе. Але, як зібрати все до купи, — то чи не пірнув він десь так, щоб винирнути вже іншою людиною?» (Людмила Івченко).

«Він же один з найвидатніших наших людей, катастрофа з ним є наша спільна “біда”, наша катастрофа» (Наталя Полонська-Василенко).

«Як покликанець муз він проносив через усі часові зміни й зигзаги подивугідну єдність своєї особистості як людини й письменника. Протягом двадцятьох довгих і важких років терору на Україні, війни і еміграції, писання і мовчання він зберіг незвичайну вірність собі в тематиці, проблематиці, світовідчуванні і навіть стилі. Зміни були часові і поверхові, єдність — доглибна» (Юрій Шевельов).

I Частина:

**Матеріали з тритомного видання
розвідок Віктора Петрова (Київ, 2013)**

ЗНЕДІЙСНЕННЯ ДІЙСНОСТІ, АБО VIA DOLOROSA НАВСПАК

Обшир творчої діяльності видатного українського вченого, талановитого письменника й літературно-мистецького критика Віктора Платоновича Петрова (1894–1969) вражає як своїм масштабом, так і доглибинним проникненням у сутність досліджуваних проблем і оригінальним художнім перемодельюванням життєвих колізій. Навряд чи з європейської інтелектуальної еліти ХХ століття можна ще когось назвати, хто б одночасно й ефективно брав участь у розробці настільки різнопланових наукових дискурсів, працюючи на царині літературознавства, етнографії, фольклористики, філософії, естетики, мовознавства (зокрема — ономастики й топоніміки), археології, історіософії, етнології, соціології, демографії, антропології, теології та інших сферах знання. А крім того — був оригінальним літератором, який експериментував у так званій інтелектуальній прозі. Й ніде Петров не почувався дилетантом. Згадаймо також його діяльність як організатора й керівника академічних інституцій, кількох наукових і мистецьких осередків, редактора й видавця літературних та науково-популярних журналів. Ну, і насамкінець — загадково-суперечлива, неоднозначно оцінювана навіть із відстані сімдесяти років розвідницька служба під час Другої світової війни і в повоєнне п'ятиріччя...

Мусимо, однак, констатувати, що на розвиток модерних наукових концепцій середини ХХ століття в тих галузях, де працював В. Петров, реальний вплив його творчої діяльності позначився мінімально. В надзвичайно плідні для українського вченого 1940-і роки він друкувався у малотиражних еміграційних виданнях різновекторного політичного спрямування, переважна більшість читачів яких навряд чи й переймалася науковими ідеями професора Петрова. Лише в ХХІ столітті дослідники, навіть не без певного подиву, виявили, що він не просто був сучасником Ж.-П. Сартра, Х. Ортеги-і-Гассета, А. Тойнбі, О. Шпенглера, А. Айнштайна, а деякі загальнодискутовані тоді ідеї формулював і раніше, і, часом, переконливіше.

З початку 1990-х років в Україну доволі неочікувано прийшла «мода» на Віктора Петрова. Поштовх до зацікавлення цією практично незнаною в Україні постаттю (відомою хіба що професійним археологам і лінгвістам), безперечно, був спричинений фактом виходу друком у 1988–89 рр. нью-йоркського тритомника його прозових текстів — результат тридцятип'ятирічних зусиль професора Юрія Шевельова повернути читачеві літературну спадщину В. Домонтовича (саме під цим псевдонімом Віктор Петров опублікував переважну більшість своїх художніх творів). Невдовзі після цієї події в тодішньому найсоліднішому і найофіційнішому українському радянському письменницькому часописі з'явилася стаття про творчість автора тритомника, а по суті — розгорнута рецензія на останній¹. Вже сама ця публікація показово примітна, адже в радянській критиці не заведено було не те що позитивно, а й навіть нейтрально оцінювати видання «з-за бугра». Проте й на реабілітацію це не скидалося, попри прозору алюзію у назві. В ті буремні роки «перебудовних» процесів і пришвидшеної ними агонії СРСР багато писалося про «розстріляне відродження» 1920-х років. У культурний фонд поверталися сотні імен, відновлювалася історична справедливність щодо українських діячів, розчавлених комуністичним режимом у 1930-ті, а втім, не лише тоді. Знімалися табу з неупереджених оцінок історії України, кришилися догматично-ідеологічні шори...

Віктор Петров загалом-то й не потрапляв у категорію репресованих², проте мало не містична задзеркальна таємниця ховала його від читача не одне десятиліття — а хто може повідати про душевну драму молодшої людини, яку заввиগ্রашки потяг на голгофу совісті безжальний спрут ЧК? Із середини 1950-х років він починає друкуватися, дедалі активніше виступаючи як археолог і мовознавець. Вершинним науковим здобутком стали три монографії: «Подсечное земледелие» (1968), «Скіфи. Мова і етнос» (1968) та «Етногенез слов'ян: Джерела, етапи розвитку і проблематика» (1972). Всі вони створювалися десятиліттями, концепції вигранювалися у багатьох публікаціях і варіантах рукописів. Скажімо, перша з них була закінчена ще в 1937–38 рр., потім автор переробив її в 1951–52 рр. й іще раз доопрацював у 1965–66 рр. Тривалі «творчі історії» мали й інші наукові дослідження В. Петрова. Його ж слово художнє й надалі лишалося *terra incognita* — про літературну творчість В. Домонтовича Україна практично нічого не чула від початку 30-х аж до 90-х років. Як і про Петрова-вченого... Реакція ж на вихід тритомника набула лавиноподібного характеру: кількість дослідницьких публікацій з року в рік стрімко зростає, захищається

¹ Новиченко Л. Родом з двадцятих... // Вітчизна. — 1990. — № 11. — С. 144–159.

² Невипадко в сучасних авторів відповідної тематики з'явилося уточнення визначенню Ю. Лавріненка «розстріляне відродження» — «розстріляно-уявлене відродження» (Н. Котенко).

кілька дисертацій. Перевидаються більші художні твори В. Домонтовича. 1992 року побачили світ в Україні також дві невеликі за обсягом (проте важливіші за деякі багатотомники) монографії Віктора Петрова еміграційного періоду — «Походження українського народу» і «Діячі української культури — жертви большевицького терору (1920–1940)». Відкриваються спецфонди, отже — стають доступними й потроху публікуються архівні матеріали.

Справжній же бум широкого зацікавлення літературним доробком В. Домонтовича станеться аж на зламі ХХ–ХХІ століть. Виходить кілька монографій¹, одна за одною захищаються дисертації, перевидаються його основні художні твори. Дедалі частіше організовуються спеціальні конференції, присвячені різноплановій творчій спадщині В. Петрова; публікуються сотні статей з тематики галузей його зацікавлень; передруковуються окремі наукові розвідки; вводяться в обіг деякі архівні матеріали; з'являється чимало спогадів сучасників.

Проте творча спадщина В. Петрова осмислена все-таки лише фрагментарно. Цілісного уявлення про феномен цього унікального мислителя, дослідника та митця ще не сформовано. Великою мірою й через те, що значна частина його наукових праць та есеїстики розпорошена по раритетних виданнях (це стосується і періоду 1918–1941 рр., але особливо років 1942–49), і тому вони дотепер були невідомими не лише звичайному читачеві, а й навіть дослідникам. Тритомник вибраних наукових і критичних літературно-мистецьких публікацій Віктора Петрова заповнює до певної міри цю лакуну. До певної міри — бо чимало змістовних, нерідко першовідкривавчих праць досі або неопубліковані, або малоприступні для читача. Відтепер уявлення про концептуальність, цілісність, широчінь і глибину понад півстолітніх студій В. Петрова суттєво збагачується. Так само нині можемо простежити за деякими суперечностями (у тому числі й світоглядними) в його творчій спадщині.

Інші ж розвідки (може, й ота утаємничена його історія розвідника...) раніше чи пізніше таки буде опубліковано. Адже більшість із них є далеко не просто знаком історії — вони актуальні й сьогодні нестандартним поглядом на досліджувані явища, комплексним осмисленням їх у широкому контексті світової наукової думки, з увиразненим заглибленням

---

¹ Загорулько Ю. Письменник Віктор Петров (В. Домонтович). — К., 1993. — 68 с.; Агеева В. Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича. — К.: Факт, 2006. — 432 с.; Гіряк М. Таємниця роздвоєного обличчя: Авторська свідомість в інтелектуальній прозі Віктора Петрова-Домонтовича. — Львів: Літопис, 2008. — 286 с.; Руденко С. Філософські погляди В. П. Петрова. — К., 2008. — 136 с. До цього переліку варто також долучити більш або менш широкоформатні розвідки С. Павличко, С. Білоконя, Р. Корогодського, К. Рубан, С. Матвієнко, В. Андрєєва, А. Портнова, О. Гусейнової, Г. Грегуль, В. Зубань, Ю. Матасової, Н. Кондратенко, Т. Белімової, Ю. Рибалко, І. Куриленко, С. Білокінь, О. Крічкер, І. Василичина, І. Бурлакової, Н. Мішеніної, М. Леонівича, Н. Мариненко, А. Бондаренко, Х. Басілії та ін.

у цілісність, цільність концептуальних побудов. А ще ж є архіви, де зберігається чимало як уже опублікованих, так і досі недрукованих текстів, листів, чернеток, нотаток, — у Нью-Йорку, Мюнхені, Парижі, Сарселі, Холмі, Любліні, Полтаві, Дніпропетровську, Москві, Петербурзі, Саратові, Берліні, Фрайбурзі і принаймні в шести збірках у Києві... Вони знають, ці архіви, «руку» Петрова — тисячі сторінок брульйонів, помережані квапливо-рвучким, динамічним скорописом, «бісерним мачком» (як охрестила його Докія Гуменна), із численними скороченнями, словами й фразами, вписаними ніби прихапцем, натяками-посиланнями, зрозумілими лише автору; тисячі акуратних сторінок, де — літера до літери — каліграфічно, мало не по-школярськи, переписані (часом по кілька разів) чистові варіанти... Вже починаючи з 1920-х років, а особливо в 1950-ті, Віктор Платонович скаржився на біль у правій руці — це й не дивно, зважаючи на те, що, як він сам зізнався в листі до Софії Зерової від 6 травня 1954 р., «движение пера — основной вид моей жизни». Справді, з раннього дитинства він багато пише. «Из дому получил уже два письма, да отъ Вити одно»¹, — з гордістю повідомляв 27 січня 1899 р. Платон Петров своякові, Вікторовому хрещеному батькові А. В. Преображенському, згодом відомому музикологу-медієвісту. «Викторъ уже собственноручно пишетъ мнѣ письма»², — це вже з іншого листа батька. Віктор Петров міг працювати за письмовим столом від шостої ранку до дев'ятої вечера, і то — з юних літ. У Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України³ зберігається ще, можливо, докиївське рукописьмо або, принаймні, з перших років його студентства — розвідка «Полемика, вызванная "хлѣбопоклонной ересью" въ Москвѣ, и приемы полемики». Вона засвідчує ранній потяг Віктора Петрова до дослідницької діяльності й навіяна, ймовірно, науковими зацікавленнями його батька.

В. Петров народився 10 (23) жовтня 1894 року в родині священика Катеринославської тюремної церкви Всіх Скорбящих Радости Платона Мефодійовича Петрова, дружина якого Марія Вікторівна походила з родини ректора Катеринославської семінарії Віктора Івановича Преображенського⁴. У віці трьох із половиною років хлопчик утратив матір, яка

¹ Российский государственный исторический архив. — Фонд 1109. — Оп. 1. — Дело 100. — Арк. 95.

² Российский государственный исторический архив. — Фонд 1109. — Оп. 1. — Дело 101. — Арк. 8.

³ Далі — ЦДАМЛМ України.

⁴ Див.: Чабан М. З роду Петрових. Матеріали до історії роду письменника В. Домонтовича (Віктора Петрова). — К.: НаУКМА, 2012. — 82 с. М. Чабан досить детально з'ясував родослівну В. Петрова, а також деякі обставини його дитячих років у Катеринославі, де-факто спростувавши журналістські вигадки, ніби той був племінником О. М. Коллонтай (у дівочстві — Домонтович).

невиліковно хворіла на сухоти. Майже одночасно померла й молодша сестра Анна. А в серпні 1898 р. Платон Мефодійович вступив до Київської духовної академії, залишивши на час навчання малолітнього сина своїй сестрі Фросі у селі Межиріч, що біля Павлограда. Випускню роботу в Київській духовній академії Платон Петров хотів писати на тему про значення національного розвитку в історії церковного життя, але не дістав дозволу керівництва. До речі, як слухач Академії, він поводився достатньо незалежно і відстоював свої погляди твердо й послідовно. Одного разу дійшло аж до конфлікту з ректором, який довелося залагоджувати інспектору КДА. Так само довгий час відхиляв він настійні пропозиції академічного керівництва прийняти чернецтво. Загалом, на те була вагома причина. «Конечно, — писав він 24 грудня 1901 року, — принялъ бы и монашество, но имея своей главнейшей задачей — заняться Викторомъ, не могу решить — что лучше?»¹. Звання кандидата богослов'я Платон Петров дістав за працю «Вѣра въ Новомъ Завѣтѣ и морально-философскихъ воззреніяхъ настоящаго». Після закінчення Академії 1902 року він разом із восьмирічним сином переїздить до Одеси, де спершу служить законовчителем осіб православного віросповідання в Одеському реальному училищі (там навчався і його син Віктор), а також священником церкви при ньому. В 1904–07 рр. викладає Закон Божий в Одеському комерційному ім. імператора Миколи II училищі (нині — Одеський національний економічний університет), одночасно будучи настоятелем храму Олександра Невського при цьому ж училищі². Одеса й посади, які він обіймав, не задовольняли Платона Петрова, і він вживає різних заходів, щоб повернутися до Катеринослава. Однак його прохання було відхилено, про що він писав 27 червня 1906 року А. В. Преображенському³. Натомість отця Платона переводять до Холма (нині — територія Польщі), де він в 1907–11 рр. служить священником Холмського православного кафедрального собору й викладає в місцевій духовній семінарії основне, моральне і догматичне богослов'я. А після прийняття чернецтва працює на посаді інспектора цього навчального закладу (1911–13 рр.), проте, інспекторські обов'язки пригнічують, він скаржиться в листах, що почувається мало не жандармом⁴, і мріє якнайшвидше

¹ Российский государственный исторический архив. — Фонд 1109. — Оп. 1. — Дело 101. — Арк. 6 зв.

² Про одеський період Петрових кілька змістових публікацій зробив патріарх українського краєзнавства Г. Д. Зленко. Див.: Зленко Г. Загадка Віктора Петрова // Чорноморські новини. — 2007. — 25 жовт.; Зленко Г. З дитячих літ Віктора Петрова // Науковий світ. — 2009. — № 10. — С. 14–15.

³ Российский государственный исторический архив. — Фонд 1109. — Оп. 1. — Дело 101. — Арк. 12.

⁴ Российский государственный исторический архив. — Фонд 1109. — Оп. 1. — Дело 101. — Арк. 23 зв., 77–78.

вирватися з Холма. Тим часом Віктор Петров навчається в Холмській чоловічій гімназії, до якої його прийняли одразу в 3-й клас. Батько ж, попри скромний статус викладача провінційної семінарії в Люблінській губернії «Царства Польського», швидко стає помітною поштаттю, до того ж — не лише на Холмщині¹. Він багато пише на церковні теми, стає активним автором періодичних видань «Церковный вѣстникъ», «Вѣра и разумъ», «Холмская церковная жизнь», «Мирный трудъ», «Колоколъ», «Русская речь», «Варшавскій дневникъ». До речі, Платон Петров друкуватися почав ще перед навчанням у Київській духовній академії (відома його стаття «Поученіє въ день Воздвиженія честнаго и животоворящаго креста Христова», надрукована ще 1898 р. в серпневій книжці «Екатеринославскихъ епархіальныхъ ведомостей»). Його випускна академічна робота лягла в основу надрукованої в Одесі 1905 року першої книжки «Главныя направленія современной философской морали». Слідом за нею публікуються його «Слова, рѣчи и поученія, произнесёныя Воспитанникамъ Одесскаго Реального Училища (1902–1904 г.)» (1905), «Модернізмъ» (1909), «Маріавитство» (1910), причому останні дві спершу з'являються як серії статей у церковних часописах і набувають помітного розголосу.

Платон Петров видає ще в Холмі «Описаніє юбилейныхъ торжествъ въ Холмской духовной семинаріи» (1910) і «Очерки изъ исторіи церковно-общественной жизни въ эпоху Петра Великого» у двох томах (1911–12). Остання праця вийшла того ж таки 1912 року ще одним накладом у Харкові в друкарні «Мирный трудъ». З цих публікацій видно, що П. Петров був ґрунтовною людиною, кваліфікованим богословом. Відомо також, що він любив музику, розумівся на ній, добре грав на скрипці.

Отця Платона помічають у Києві: указом Синоду від 23 жовтня 1913 р. його переводять до Київської семінарії на посаду викладача церковної історії. Згодом він стає ректором цього закладу. Переїжджає до Києва і його син, щоправда, за не з'ясованих досі обставин провівши три чверті останнього навчального року в Першій чоловічій гімназії м. Саратова...²

Віктор Петров стає студентом слов'яно-російського відділення історико-філологічного факультету Імператорського університету ім. святого Володимира. На факультеті тоді працювали такі яскраві особистості, як професори В. М. Перетц, А. М. Лобода, М. К. Грунський, М. К. Гудзій, С. І. Маслов, І. І. Огієнко та ін. У 1917 р. за дослідження «Н. М. Языков — поэт пушкинской плеяды. Жизнь и творчество»

¹ Див.: Грегуль Г. Соціальне походження Віктора Петрова: Невідомі сторінки // Слово і час. — 2007. — № 8. — С. 40–43.

² Archiwum Państwowe w Lublinie. Oddział w Chełmie. — Chełmskie Gimnazjum Męskie. Zespół 36/149. — Sygnatura akt 169. — S. 124.

Віктора Петрова нагороджують срібною медаллю. Наступного року в дослідницькому семінарі проф. А. Лободи він зробив доповідь на фольклористичну тему — про генетичну теорію замовлянь. Це перша розвідка молодого науковця в царині усної народної творчості; через п'ять років вона буде надрукована в солідному академічному виданні¹. Після закінчення університету (диплом 1-го ступеня, 1918 р.) його залишають в *alma mater* як стипендіата з метою підготовки до посади професора російської мови й літератури.

Роки навчання в університеті були присвячені поглибленому вивченню російської літератури. Петрова цікавить як класика, так і сучасна російська проза і поезія. У часопису «Голос жизни» від друкує статті «Влияние “Преступления и наказания” Достоевского на “Павла I” Мережковского» (1916, №6) та «Поэма Блока “Двенадцать”» (1918, № 10). У його ранніх архівах залишилися нотатки до доповідей або статей про К. Леонтьєва, О. Ремізова, А. Ахматову, В. Маяковського, І. Тургенєва, В. Князева та інших російських письменників. Грунтовна гуманітарна підготовка, яку Віктор Петров здобув у Холмській гімназії, помножена на інтенсивні домашні заняття під орудою батька, допомагала йому легко розширювати поле літературних — і не тільки літературних — зацікавлень. Як уже заважено, ще в студентські роки він висловлює цілком професійні судження в галузі фольклористики. Знання давньогрецької і латини розкривають йому в оригіналах Аристотеля, Платона, Плотина, Сенеку, блаженного Августина... Французька й німецька мови сприяють вільному входженню в простір європейської літературної і суспільної думки (А. Франс, А. Ренє, Г. Гельдерлін, Ф. Шиллер, В. Гюго, Г. Бабеф, Ф. Війон, К. Гоцці, Т. Гоббс, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Е. Сведенборг та інші).

Віктор Петров, безперечно, вирізнявся серед студентів-однолітків своєю ерудицією і працелюбністю. Думаю, що ці риси він успадкував від батька, який, судячи з його публікацій, церковної та громадської активності, був людиною твердих поглядів і виразної цілеспрямованості. Вже саме призначення Платона Петрова до Холма означало в ту пору несхитну довіру з боку церковного «начальства» до чистоти й послідовності його ідеологічних переконань — російське православ'я було жорстким провідником русифікації так званих «областей Царства Польського» і непримиренним, непоступливим борцем проти католиків та уніатів. Чи викликало це спротив у малолітнього гімназиста, зануреного в навчання? Хто зна... Можна лишень припустити, що батько докладав чимало зусиль, щоб повернути сина на шлях служіння церкві. У своїх листах кінця XIX століття він мріяв про це. Недаремно вже в 1940-х роках колеги Петрова по Українській

¹ Петров В. Нова генетична теорія заговорів (з приводу книги: Н. Познанский. Заговоры. 1917) // Записки історично-філологічного відділу УАН. — 1923. — Т. 3-4. — С. 230-236.

Православній Богословській Академії, одним із засновників якої він був, дивувалися його сміливості викладати богословські дисципліни без спеціальної освіти. Зрозуміло, що хтось його вчив осібно, і то доволі послідовно, бо ні в реальному училищі, ні в гімназії, ні в університеті систематичних курсів цієї тематики у Віктора Петрова не було.

Отець Платон Петров у Києві швидко робив кар'єру. Вже 1916 року він стає протоієреєм, а під час Першої світової війни за службу настоятелем церкви при евакуаційному госпіталі Тираспольського полку наказом по Південно-Західному фронту його нагороджують орденом Св. Анни 2-го ступеня.

Від початку 1917 р., крім виконання основної, викладацької роботи в Київській духовній семінарії, отець Платон редагує часопис «Руководство для сельских пастырей». Саме в ньому 1 жовтня 1917 р. була опублікована його «Краткая историческая записка о судьбах Киевской семинарии за сто лет её существования (1817–1917 гг.)»¹. У липні 1917 р. в сані архімандрита Платона Петрова призначають ректором Київської духовної семінарії. У 1920 р. він хіротонісаний у єпископа Уманського, і стає вікарієм Київської єпархії. Пішов із життя Платон Петров рано — в 1921-му (або в 1922-му) році, причому сталося це за нез'ясованих обставин. Навколо його смерті, перенесення могили до Михайлівської церкви в Умані з нібито нетлінними останками і подій, пов'язаних із тією могилою, навіть нині ходять легенди. Найімовірніше, що це такі легенди, спричинені браком підтверджених фактів. Ми ж напевно знаємо, що від 1902 року в своїх переїздах по місцях служби Петров-старший ніколи не розлучався із сином (окрім незрозумілого саратовського епізоду та нетривалого уманського періоду). Та й то, факти підтверджують, що Віктор Петров відвідував батька в Умані. Деякі його рукописи 1920-х років написані на звороті конторських звітів «Уманского ссудно-сберегательного товарищества» (використання такого роду зужилих бланків, за браком чистого паперу, було звичним у той час). Треба думати, отець Платон виховував власного сина так само цілеспрямовано, як й інших своїх учнів та вірних. У його проповідях в Одеському реальному училищі лейтмотивом проходить така настанова: «Труд — это долг, это обязанность всех и каждого; никакой возраст, никакое положение и состояние не освобождают нас от обязанности трудиться. В труде состоит сама жизнь; всё в природе живёт потому, что работает — и море, и реки, и солнце, и дожди... всё несёт какой-нибудь труд, всё исполняет какую-нибудь работу»².

¹ Передрук: *Епископ Платон (Петров). Краткая историческая записка о судьбах Киевской семинарии за сто лет её существования (1817–1917 гг.)* // Труды Київської духовної академії / Українська православна церква. — К., 2011. — С. 128–153.

² *Петров П. Слова, рѣчи и поученія, произнесёныя Воспитанникамъ Одесскаго Реального Училища (1902–1904 г.).* — Одесса, 1905. — С. 21.

Отож — працездатність, працелюбство Віктора Петрова, якому подивляли всі, хто з ним мав справу, — «родом із дитинства». Недаремно ще будучи студентом Петров одразу дістав визнання серед університетської професури. У притаманній йому специфічній манері зафіксував враження від юного Віктора Петрова Тодось Осьмачка, який у ті самі роки навчався в університеті: «Він був такий рожевенький, усе під ручку з академіками ходив»¹. Дуже цікавою є містифікаційна нотатка про університетські роки В. Домонтовича (альтер его Віктора Петрова) у напруженому есе «Болотяна Лукроза»: «Мій друг Віктор Петров у семінарії професора Сергія Маслового виголосив доповідь про “Форму вірша в українському письменстві к[інця] 16[-го], п[очатку] 17[-го] ст.”. Передхоплюючи концепцію краківського проф. Лося про тонічний характер силабіки, він аналізував вірші Гарасима Смотрицького, що був двірським поетом у князя Василя Острозького»². Це симптоматичний момент: на тлі української національної революції змінювалися не лише політичні, а й естетичні орієнтації. У 1947 р. В. Домонтович забув або вдав, що забув, точну назву тієї своєї давньої доповіді. Слова «український» у ній ще не було, вона мала назву: «Форма стиха в произведениях виршеписцевъ XVI-XVII вѣковъ»³. Й українське письменство в його доповіді ще й не означається: йдеться про «южно-русских виршеписцев»... Однак невдовзі Віктор Петров перейметься стихією українського художнього слова: ось-ось приголомшить його унікальною філософською, естетичною та й життєвою концепцією Григорій Сковорода, під провідним знаком якого Віктор Петров перебуватиме протягом 1920-х років, принаймні першої їх половини. Та й уся його подальша доля великою мірою визначалася світоглядним спрямуванням видатного українського «мандрованого філософа». Річ очевидна, каталізатором національно-естетичної переорієнтації В. Петрова стало знайомство з майбутніми «неокласиками» — П. Филиповичем, М. Рильським, М. Зеровим, що припадає на 1918–19 рр., а трохи згодом — і з М. Драй-Хмарою та О. Бурггардтом (Юрієм Кленом). До речі, забігаючи наперед, контрверсійне означення цього «грона п'ятірного» як «неокласиків» («неоклясиків») постало з легкої руки Віктора Петрова: ще 30 червня 1923 року на засіданні Історико-літературного товариства у Всеукраїнській Академії Наук саме він виголосив доповідь «Українські неоклясики» (інша згадувана в літературі версія назви цієї доповіді: «Український неоклясицизм /Филипович, Зеров і Рильський/»).

¹ Костецький І. Фрагмент про В. Домонтовича // Україна і світ (Ганновер). — 1953. — Зошит 10–11. — С. 50.

² Петров В. Болотяна Лукроза: (Фрагмент: Університетські роки) // Календар-альманах на ювілейний 1948 рік (1648–1848–1918) — Аугсбург; Мюнхен, 1948 — С. 112.

³ ЦДАМЛМ України. — Ф. 243. — Оп. 1. — Од. зб. 78. — Арк. 1–24.

Інтелектуальне життя молодого Петрова було надзвичайно інтенсивним, а водночас — у внутрішньому його світі жили за давнини страхи й за-таєні болі дитини, яке не знала ні материнської ласки, ні батьківського прихистку в найбільш уразливій для людини роки. То була на диво тонка натура, сповнена ірраціонального подиву перед незмірним огроном світу, величю й страшною. Вже у зрілому віці він описав стан дитячої, ледь не сюрреалістичної непевності особистісної екзистенції, яка не покидає людину протягом усього життя, лише видозмінюючи свою форму:

«Якщо Європу якоюсь, бодай найменшою мірою можна назвати “країною святих чудес”, то дві ідеї, які лежать в основі її духової культури, ідея людини й ідея природи, — найбільші з її святинь!

Кожен дотик наших пальців, кожен рух нашої руки, кожен наш крок, чи буде він несміливий, як поступ немовляти, чи карбований і рвучкий, як крок вояка, слухняного владному наказові маршала, усе — крок, рух, дотик — звернено до них. Перед ними, як перед гостією, ми з пошаною здіймаємо свій капелюх і побожно схиляємо свої коліна.

Я б назвав ці ідеї грандіозними, бо я знаю, що в цьому слові, прикладеному до їх визначення, немає жадного перебільшення. Лише глухий натяк, невнятний і приблизний! Невнятний, як гул морського прибою, загублений в непроникливих нагромадженнях площин, в фланелевій поступливості осіннього, білого й м'якого туману.

Образи ці суто суб'єктивні, вони лише мої, ці згадки з хлопчачих років про молочний густий туман, що звис в вересневий день над морем, про високі кручі порожнього берега, рудава жовті кістяки обсмоканих хвилями вапнякових скель і тяжке надривне мурмотіння сирени.

Я малий і я йду в просторі, поглиненому вологою пеленою; червона глина липне до моїх ніг; краплі осідають на рукавах і комірі; сиплий рев сирени колихає мокрі простирала. Я даремно випростовую руку, щоб розгорнути їх. Я усвідомлюю марність своїх нерішучих зусиль. Я заплутався в м'яких складках присмерків. Невимовний одчай раптом охоплює мене. Я хочу кричати. Я кричу і тоді починаю бігти.

Це було давно. Тепер усе інше. Мюнхенський похмурий грудневий ранок. Непалена кімната. Стіл, рукопис. Внизу на дворі пиляють дрова. Ретельна господиня вибиває доріжку. Рояльні вправи, каскади гам, призначених на вечір для якого-небудь кабаре, дзеленчать, закручуються, витанцьовують клавішну чечітку — безглузде пророцтво нікчемної радості, що її прагнуть між руїнами напівзнищеного міста напівголодні люди. Трагічний апокаліптичний акомпанемент для людської непевності, для тривожної сліпоти розгубленого людського бачення».

Це — з рукопису Віктора Петрова кінця 40-х років «Духові течії Європи Нового Часу».

А в іншому манускрипті того ж періоду («З новішої західної філософсько-релігійної та богословської літератури») він, деперсоніфікуючи самого себе, так коментує працю «Geist und Zeitgeist zweier Generationen» німецького філософа: «Свій огляд А. Венцль починає з другої половини 19[-го] століття, з відтинку часу, що лишається поза рамками пережитого особисто, але впливи якого ще виразно продовжували діяти в роки нашого юнацтва (курсив мій. — В. Б.)». І далі розповідає про своє власне сприйняття зламної доби від кінця ХІХ віку до Першої світової війни. Він говорить про те, що з початком нового століття у свідомості людства утверджувався оптимізм ліберально-революційної ідеології. Панувала безсумнівна віра у переможний поступ людства, у прогрес. Діалектичний розвиток здавався довершеним. Ще Гегель проголосив досягнення мети людської цивілізації: в «Основах філософії права» (1821) тогочасна прусська монархія уявлялась йому завершенням державницької ідеї, де принципи свободи дістали своє найповніше втілення, протестантське християнство — завершенням релігійної ідеї, а сама Гегелева філософія — завершенням філософії. Система Гегеля передбачала ідею кінця історії, правда, не в есхатологічному сенсі (Страшний суд), а як досягнення такого стану суспільства, що відповідає повному розкриттю самопізнання абсолютного начала. Тобто Гегель виходив із наявності прогресу в історії.

І ХХ століття видавалося вінцем історичного прогресу. Проте ця світоглядна ейфорія потривала лише до трагічного пострілу в Сараєвому. Людство було кинуте у жахіття взаємознищення. Ці події, можна сказати, зненацька заскочили отих «рожевеньких» (за Т. Осьмачкою) оптимістів «в роки нашого юнацтва» (за В. Петровим) з їхньою наївною ідеалістичною вірою в поступ. Потужна криза стрясла континент. Криза, яка виявилася і причиною, і наслідком початку зміни історичних епох. Про це Віктор Петров та інші українські науковці (маючи перед собою болючий досвід Європи, України — зокрема) багато писатимуть уже після Другої світової війни, збагнувши трагічну діалектику розвитку подій: «...Перемоги вагітніли поразками. Війна на Сході агонізувала вже в перші місяці після початку. Етапи просування армій вперед були етапами конвульсій. Події втрачали свій прямий сенс. Поразки в війні ставали умовою для перемоги і перемоги — умовою поразки. Людство звикало мислити оберненими категоріями» («Духові течії Європи Нового Часу», 1947).

Та повернімося до Києва 1918 року. В. Петров залишається в університеті як стипендіат для підготовки до професури. Крім світової кризи, в самій Україні запанували непевні часи. Розсмикана, розсварена Центральна Рада; нетривка влада гетьмана Скоропадського; примарна Директорія «на колесах»; злостиве безсилля Білої гвардії з її намірами відновити «єдину, неділиму»; кривава більшовицька інвазія.

У 1920 році закрито університет. Петров стає співробітником Тимчасових вищих педагогічних курсів. З 1 вересня 1921 р. нова влада реорганізує його *alma mater* — колишній університет стає Вищим інститутом народної освіти. Проте, очевидно, зарплатні асистента не вистачало на прожиття, і Віктор Петров змушений вдаватися до різноманітних підробітків. У 1919 році він працює викладачем російської мови в гімназії В. М. Ремезова та української мови й літератури — в Учительській семінарії, інструктором, членом колегії об'єднання дитбудинків Лук'янівки при губсобеі, викладачем на курсах для завідувачів дитбудинків Наркомсобеі, на нульсеместрі для робітників, на літературних курсах при Спільці літераторів, виконуючим обов'язки секретаря Комісії для складання історичного словника Всеукраїнської Академії Наук... У тому ж таки 1919-му Віктор Петров стає членом Етнографічної комісії ВУАН. Це великою мірою визначало важливу лінію його професійних зацікавлень у 1919–33 рр.: він поринає у світ фольклору, студіює як теоретичні, так і методологічні аспекти вивчення усної народної творчості, переймається практичною діяльністю — збиранням матеріалу і залученням до цього краєзнавців з усієї України. Створюється широка кореспондентська мережа, функціонування якої в основному координує В. Петров, якому вдалося залучити до цієї роботи близько 10 000 осіб. Зібраний ними матеріал сприяв заснуванню Ученого фольклорного архіву. Віктор Петров проходить шлях від нештатного співробітника Етнографічно-фольклорної комісії ВУАН до її очільника (хоча в 1930 р. його було усунуто від керівництва з пониженням у посаді, а 1933 року Комісію взагалі ліквідовано і «врито» до складу Інституту матеріальної культури).

В. Петров редагує наукові часописи «Етнографічний вісник» (вийшло 10 книг) і «Бюлетень Етнографічної Комісії» (вийшло 25 чисел). Він стає відомим фахівцем у цій галузі, й 1927 р. дістає від Російського географічного товариства престижну відзнаку за дослідницьку діяльність — срібну медаль (а його «патрон» А. М. Лобода — золоту). В 1928-му В. Петрова обирають Дійсним членом цієї авторитетної наукової інституції.

Боротьба за виживання у виснаженому й голодному Києві змушувала шукати заробітки у «хлібних» місцях — спершу в Горобіївці на Канівщині (1920–21), де Петров виконував обов'язки завідувача семирічки, потім — у Баришівці (1922–23), де після Освальда Бурггардта він навчав дітей німецької та французької мов. Тут відбувається зближення з родиною Зерових — Микола Зеров протягом 1920–23 рр. також викладав у Баришівській трудовій школі історію. Про цей період уже в емігрантські роки В. Петров (під псевдонімом В. Домонтович) написав насичені конкретикою і водночас любомудрі спогади «Болотяна Лукроза».

Саме тут він реально долучається до кола поетів, яких сам же охрестив «неокласиками». Згодом у відомому «Неокласичному марші» його названо Сковородою — тоді В. Петров багато працював над осмисленням творчої спадщини і життя видатного українського мислителя. Уже в 20-х роках В. Петров у пошуках філософського підґрунтя свого життєвого й мистецького кредо багато уваги приділяє осягненню природи й продуктивності суперечностей у їх найрізноманітніших виявах. Це логічно приводить до осмислення й спроб застосування діалектичного методу стосовно гуманітарного пізнання.

Він уважно штудіює Гегеля, який, за висновком В. Петрова, «застосовує принцип діалектичної тріади з найбільшою систематичністю». Проте спирається не лише на панівну в той час гегелівську концепцію діалектики, що в догматизованому вигляді насаджувалася комуністичними доктринерами, а й досліджує корені, починаючи з античних мислителів. Потім шукає їх у Д. Віко, а особливо — в німецькій філософії (І. Кант, Й. Г. Фіхте, брати Шлегелі, Й.-Ф. Шіллер, Ф.-В. Шеллінг, Й. В. Гете та ін.). Цей підхід пізніше, в роках 1940-х, ліг в основу історіософії Петрова, що передбачала пов'язаність історичного процесу навіть у постійних катаклізмах та кризах, у взаємопоборюваннях, взаємозаперечуваннях і взаємовпливах різних епох. «Історичний процес не становить собою безперервного потоку буття, — приходить до методологічного висновку В. Петров у статті «Історіософічні етюди». — Цей потік розчленовується на певні часові відтинки історії, на градації часу, на ступневі послідовності, що кожна з них — у своїй відокремленості від інших, як від тих, що її попереджають, так і від тих, що її заступають, — тяжить до себе. Є самодостатня в собі. Так в історіософічну проблематику запроваджується завдання розчленувати ці часові градації, теоретично-методологічне завдання з'ясувати ті критерії, що дозволяють нам визначити, внаслідок чого, як потік історичного буття розчленовується на ці відокремлені один від одного часові відтинки».

Тоді ж, в умовах розкуйовдженої й непевної української «ді-пі»шної дійсності на теренах Західної Європи, коли революційно-патріотичні гасла віталися всіма партійними лідерами й були особливо «в моді», В. Петров у знаменитій лекції «Походження українського народу» дуже реалістично й холоднокровно ставить питання про значення теорії зміни епох в історії України: «Отже, повинна бути ясність: п'ятитисячолітній зв'язок з трипіллям не був і не є зв'язком “китайського” типу, незмінністю сталого перебування; він здійснювався в змінах і через зміни, через катастрофи й кризи. Цей зв'язок підпорядковано законам зміни епох. Історія України перейшла через кілька епох. Тим-то поняття епохи як структурної цілості є однією з вирішальних, напрямних засад в наших сучасних історіософічних

концепціях і студіях». Тобто проблема взаємозв'язку культур синхронно, творених на суміжних територіях, і навіть рух культур на тій самій території в аспекті діахронному не піддається простолінійному поясненню звичайної тяглості в часі. Тут неможливо застосовувати моногенетичний підхід з його більш або менш жорсткими залежностями — в дослідженнях В. Петрова, крім виявлення подібностей, важливе місце посідає означення специфічних сутнісних відмінностей, що зумовлені різними генетичними засадами і культурними коренями. Розвиток відбувається інколи паралельно, інколи скеровується в протилежному напрямку, періодично стикаючись і навіть схрещуючися навзаєм. У цьому полягає фундаментальна засада його історіософічної концепції.

До речі, саме В. Петров у середині 1940-х років, на відміну від пропонованого різними авторами визначення «теоретична історія», увів в обіг термін «історіософія»¹. Із цього пункту історичний процес розглядався як суцільність і цілісність, де все взаємопов'язане й ніщо не існує окремо, де немає переднього й заднього плану історичних реалій. В. Петров згадував, що вперше про історіософічні проблеми криз та зміни епох (*fin-de-siècle*) він замислився під впливом лекції київського професора Ф. І. Шмідта в Українському науковому товаристві доби «сторозтерзаного» Києва 1919 року, тобто практично водночас із О. Шпенглером, який саме тоді формулював свої висновки щодо «сутінків Європи». Звичайно, такі ідеї не з'являються в інтелектуальному вакуумі. Від часу знайомства в Києві Миколи Бердяєва з Левом Шестовим (1902 р.) і аж до року 1919-го більш або менш активно, в Києві й поза Києвом, відбувалося спілкування, дискусійний обмін думками в середовищі так званого «київського філософського кола» (М. О. Бердяєв, Лев Шестов, В. В. Зеньковський, Д. І. Чижевський, О. М. Гіляров та ін.). Насправді ці філософи стали предтечами екзистенціалізму з його ідеєю, що таємниця буття покладена в самому людському естві, в самому людському існуванні. Йшлося про звільнення людини від законів необхідності, випрацюваних правил, жорсткої регламентованості співжиття. Екзистенційно-гуманістична філософія вчених київського кола, безперечно, прямо чи опосередковано зазнавала впливу україноментальної атмосфери Києва. Так, старший брат М. Бердяєва Сергій писав вірші українською мовою, перекладав. Лев Шестов у 1918 році (час політики «культурного паралелізму» гетьманського уряду) викладав курс «Історія давньої філософії» в Українському народному університеті, що до

¹ Цікаво, що в СРСР у цей час функціонував симптоматичний для системи термін «радянське історіописання». Див.: Юсов С., Юсова Н. Дискусія в науковому середовищі УРСР з проблематики етногенезу східних слов'ян і давньоруської народності (1951 р.): між наукою та ідеологією // Український історичний збірник. — К., 2009. — Вип. 12. — С. 351, 357.

його заснування було безпосередньо причетне Українське наукове товариство, в роботі якого брав участь і В. Петров. В. Зеньковський працював міністром в уряді гетьмана Скоропадського. У 1918–19 роках із Петербурга й Москви, захоплених більшовицьким переворотом, до Києва виїхало чимало іменитих учених, письменників, митців, які ще не перетинали кордон уже неіснуючої Російської імперії, продовжуючи сподіватись на недовговічність «більшовицького непорозуміння». І хоча влада в столиці України, яка, зрештою, проголосила самостійність, змінювалася немов у калейдоскопі, все-таки науково-мистецьке життя тут пульсувало напружено, якимось аж натужно-креативно, особливо в гетьманський період. «1918 рік ствердив для революції перепочинок, — писав В. Домонтович в “Докторі Серафікусі”. — Літо 18[-го] року принесло білий хліб, ясність і спокій, звичайний усталений лад, сонце, пляж, Курбасів “Молодий театр” з Кляйстом і Шекспіром, “Біба-бо” з Агнівцевим, роздягнену “Леду” Анатолія Каменського, віденську оперетку. Втікачі з Петербургу й Москви переповнили Хрещатик, каварні Франсуа й Семадені, алеї “Купецького саду”. Київ став галасливий, людяний, безтурботний»¹. Але саме в цей час зароджується недовіра до слів «поступ, прогрес, еволюціонізм, ідеали добра й гуманістичної доброти»². В обігу — кризи, катастрофи, криваві гострі злами історичних епох, які й провіщав професор Ф. І. Шмідт і слова котрого так глибоко запали в душу Віктору Петрову... «На київських обрях з’явився, спалахнувши блиском своєї вишуканої sauerie, Ф. І. Шмідт, — напише згодом В. Домонтович, — що був директором археологічного інституту в Царгороді, і приніс з собою згадки про Ая-Софія й віяння візантизму»³.

Звісно, більшість « гостей » не вважали себе емігрантами в Україні. А проте саме на ці часи припадає певний злам і в ставленні значної кількості представників великоросійської культури до майбутньої долі народу українського. В. І. Вернадський уже написав свою глибинну за передчуттям остаточного висновку статтю «Украинский вопрос и русское общество», а його діяльність у ці роки, зокрема у створенні Всеукраїнської академії наук у багатьох випадках мала вирішальний вплив на успішність проекту. Звичайно, багато хто з тодішніх діячів переймався інтересами України виключно ради того, аби «зберегти її для Росії», тобто щоб охоронити її від впливу більшовизму і водночас перешкодити потягу до самостійного державного будівництва. Додаймо до цього традиційне україноненависництво з боку білогвардійського генералітету й монархічно налаштованих київських

¹ В. Домонтович. Доктор Серафікус. — Мюнхен: Українська трибуна, 1947. — С. 65.

² Там само. — С. 64.

³ Там само. — С. 78.

обивателів, які рішуче заперечували природне прагнення українців до національного самовизначення. А ще — тиск давучих історичних кривд і образ та брак фахових лідерів у всіх сферах тодішнього українського суспільного життя...

Отже, перед Україною в глобальному масштабі постали найважливіші екзистенційні питання: бути чи не бути? Якщо «бути», то як? Із великою ймовірністю можна припустити, що впливу руху, так би мовити, корпускулів цих передекзистенціалістських теорій уже тоді зазнав і студент Віктор Петров. Немає сумніву й у тому, що з подібними підходами до розгляду історії він був знайомий ще з концепцій свого батька — вони намічалися у фундаментальній праці Платона Петрова «Нариси з історії церковно-громадського життя в епоху Петра Великого». Її автор, бодай пунктирно, означав проблему криз і шляхи зміни епох хоча б на прикладі трансформації середньовічних ідеологічних цінностей при початках Відродження¹. Свої теоретичні обґрунтування неминучості й причинової зумовленості світових криз та зміни епох Віктор Петров згодом повнокровно «матеріалізує» в еміграційних працях середини 1940-х років («Проблеми літературознавства за останнє 25-ліття (1920–1945)», «Наш час, як він є», «Історіософські етюди», «Екзистенціалізм і ми», «Сучасний образ світу. Криза класичної фізики», «Проблема епохи», «Маси, техніка й лібералізм» та ін.). Зрозуміло, що за умов панування догматично-ідеологічної «діалектики» марксистсько-ленінського штибу в підрадянській дійсності будь-які відхилення від освяченої партійними вказівками дороги були неможливі. Ба більше: комуністична «діалектика» стала ідеологічною зброєю людиноненавистництва. «Доктриною була діалектика, що в лояльності розкривала нелояльність, в безвинності — вину, в відсутності злочину — наявність злочину, — ставив діагноз радянській системі В. Петров у 1944 р. — Діалектичний матеріалізм був покладений в основу урядової доктрини большевизму. Діалектику запроваджували до медицини, фізики, ковальства, юриспруденції, астрономії. Виконання урядового наказу так само було приводом для засуду, як і невиконання. Адже кожне явище ховає в собі свою протилежність, момент свого заперечення. Те, що було філософською тезою, застосоване до життєвої практики, ставало для людей погрозою й кошмаром».

Це — цитата з праці «Українська інтелігенція — жертва большевицького терору», де В. Петров послідовно й наполегливо показував, яким чином філософська теза з діалектичної за змістом ставала «нищівною тенденцією заперечення» (курсив мій. — В. Б.). Саме тому обидві

¹ Петров П. Очерки из истории церковно-общественной жизни в эпоху Петра Великого. — Холм, 1911. — Ч. 2. — С. 198.

редакції цієї статті й не були дозволені до друку резидентом радянської розвідки в Німеччині (або й кимось із його начальства). Можливо, навіть позасвідомо В. Петров позиціонував своє місце в суспільному середовищі, в якому він прожив чверть століття і, звичайно, не міг не підпадати під вплив брутально насадженої і вже на той час панівної комуністичної ідеології в СРСР. Це проникливо зафіксувала К. Рубан у статті «Синдром парадокса: Віктор Петров-Домонтович як персонаж української гуманітаристики»: «У цьому тексті (йдеться про статтю “Українська інтелігенція — жертва большевицького терору”. — В. Б.) автор показав, що є тим ворогом, якого для себе визначив комунізм; Петров тут представив себе націоналістом у тому сенсі, як його визначила радянська влада і з яким вона вважала за необхідне боротися (я би загострив це твердження до краю: і якого вона вважала за необхідне знищувати. — В. Б.)»¹.

Над природою ж діалектики як наукового методу пізнання розвитку суспільства, виникнення кризових явищ і зміни епох, перервності руху історії В. Петров застановляється ще з 1920-х років. Знайомиться він із популярними теоріями Дж. Віко (1668–1744), М. Я. Данилевського (1822–1885). Тодішні загальноприйняті уявлення творили таку картину перебігу історії, що всі події переважно «кавзально» пов’язувалися між собою, розвиток відбувався простолінійно і по висхідній. В. Петров вивчає «Підвалини нової науки про загальну природу націй» неаполітанського історіографа Джамбаттіста Віко, яка лягла в основу новітньої історіософії. Проте він не знаходить відповідей на пекучі засадничі питання, що стосуються пояснення історії як природного послідовного розвитку. Він звертається до філософських історіософських систем античних мислителів, а також Фіхте, Шеллінга, Гегеля. Останні троє обстоювали ідею ступеневого розчленування історії, але фактично вважали здійсненість віку вже досягнутою. Не могли задовольнити В. Петрова — з його досвідом пережиття лихоліть Першої світової, більшовицького перевороту, знищення УНР та осередків українського селянського опору — й позитивістські теорії М. Данилевського про множинність культурно-історичних типів, підпорядкованих єдиному закону виникнення, поступу й занепаду. «З нашого особистого досвіду ми переконалися, що не завжди минуле керує майбутнім. Не завжди сьогодні визначає завтра. Сьогодні може бути висновком не з того, що сталося вчора, а з того, що здійсниться лише завтра. Замість бути підсумком подій, які вже сталися, сьогодні виконує завдання, що їх поставить і розв’яже завтрашній день», — постулює Віктор Петров у статті «Наш час, як він є».

---

¹ Рубан К. Синдром парадокса: Віктор Петров-Домонтович як персонаж української гуманітаристики // Україна модерна. — К.: Критика, 2010. — Ч. 5 (16). — С. 307.

Не приймає він і Шпенглерового революційно-епатажного повороту в бік матеріалістично-біологічного тлумачення руху історії на противагу усталеним поглядам. Петров полемізує: «Не можна заперечувати, що Шпенглер, характеризуючи нашу сучасність як “технічно-організаторський цезаризм”, вхопив певні риси, властиві нашій добі, але в цілому його праця є плід прикрого дилетантизму, і ми наважилися б сказати, що Шпенглер швидше скомпромітував плідні ідеї нашої доби — ідею епохи й ідею чергування епох, сприйнятих як суцільність, — ніж вніс в них ясність». О. Шпенглер підходив до культур як до своєїрідної цільності, подібної до рослини. Його концепція вікових ступнів культурних і соціальних явищ від «дитинства» до «помирання», відкидаючи ідею безперервного розвитку, не враховувала своєїрідності зв'язків, які при цьому існували і зумовлювали історичний процес.

Характерна листовна полеміка В. Петрова з цього приводу з М. Могилянським ще в 1920-ті роки. «Закони діалектики — закони. Так здійсмається за-для “ні”, щоб поєднатися в вищому сполученні. Отже, це не софістика, порожня гра слів, а високий і мудрий νόμος. І хоч Ви пишете, що такої філософії Ви не аматор, а проте вмієте цінувати Платона, романтиків і сучасність, заперечувати Михайловського й позитивізм»¹.

Згодом, у 1946 році, В. Петров розвине цю думку в полеміці, спричиненій його теоретичними підходами до проблеми зміни епох: «Юрій Бойко говорить про нашарування: “Кожна доба, навіть протиставляючись попередній” (Рідне Слово, ч. 11, с. 52) “має в собі нашарування попередньої”. Це, безперечно, так, але я волів би лишитись в рамках вжитої термінології. Цю саму думку я висловив би так: кожне заперечення є разом з тим ствердження; “не” само по собі, “не” як чиста форма негачії не існує; негачія завжди є негачія чогось; вона є формулою негативного ствердження. Як це я вже зазначив: кожне “не-А” є А, взяте в його запереченій, негативній формі. В застосуванні до зміни епох це значило б: в градації епох про кожну наступну епоху можна сказати, що вона конструюючи себе через заперечення, протиставляючи себе попередній, є негативною формою цієї попередньої. Одночасно запереченням і ствердженням».

В. Петров буквально розтлумачує своє розуміння зміни епох у статті «Історіософічні етюди», навіть переходячи на мову образних аналогій: «Ідеології епох, зміну яких ми можемо простежити на конкретному, отже, історичному матеріалі, народжувалися з заперечення. Хіба ж християнство не народилося з заперечення юдаїзму й поганства,

¹ Листівка В. Петрова М. Могилянському з Бююрнуса 10 вересня 1927 р. // Інститут рукопису НБ України ім. В. Вернадського. — Фонд І. — Од. зб. 44130. — Арк. 1.

а вся ідеологія Ренесансу не постала з заперечення середньовічної ідеології, і хіба це заперечення не було прямим?

Проблема логічної функції заперечення, проблема функції негачії в історії становить одну з провідних проблем історіософії. Що дає позитивного негачія, і чого вона не дає і дати не може? Негачія означає переборення, обернення а в свою протилежність, у не-а; в аспекті часу, в перспективі хронологічного відтинку, в своїй історичній функції заперечення означає зміну, розчленування, рух.

Однак негачія саме тому, що вона негачія, ніколи не автономна. Вона не існує сама в собі й через себе. Вона не самодостатня; вона підпорядкована й залежна. Кожне не передбачає те, до чого його, це не дано. Не - а це завжди є а в прямій протиставленості [а] самому собі; а заперечується, але воно лишається за пер е ч е н е н и м а і нічим іншим; якщо ж і іншим, то лише в своїй інакшості до себе.

Не можна відкрити відчинені двері. Не можна зруйнувати те, чого немає. Ми руйнуємо, але, руйнуючи, ми завжди руйнуємо те, що є. Зміст кожної негачії зумовлений змістом того, що підлягає запереченню. В'язничний вартовий завжди в полоні свого в'язня».

В. Петров переконує, що наш час прийшов до визнання дискретності суспільного розвитку в протизагу попередньо панівній концепції безперервності. Змінено погляд на причиновість. Історіознавство виступає проти еволюціонізму і механістичних концепцій взаємодії соціальних сил. Замість поняття безперервного руху, незупинного прогресу приходять поняття епох з їх зміною одна одної. Різні епохи як цілісність формують рух історії (і не обов'язково по висхідній), до того ж — у межах кожної окремої епохи наявні градації різних етапів.

Дуже переконливо не один раз В. Петров пояснював це на прикладі співіснування й взаємовідштовхування ідей Ренесансу і Реформації у наповненні ідеології Нового часу. Причому ідеологія кожної нової епохи створювалася не сама із себе, а із заперечення попередньої епохи. Структура існуючої ідеології формувала рамки нової, хай і протилежно спрямованої, але в ній йшлося про ті самі поняття та реалії, категорії та принципи. Проте це не означає суцільного заперечення минулих епох, цілковитого поборення їхніх ідеологій. В історичному русі не менш важлива спадковість: «Од епохальних категорій ми йдемо до розкриття позаепохальних і міжепохальних категорій і від цих останніх до позачасових. Це відкриває перед нами сподіванку пізнати в історії не лише рух, але й сталість, не лише часове, але й надчасове, не лише мінливе й змінне, але й те, що не підлягає в історії змінам часу й руху: незмінне!..» («Наш час, як він є»). Цікаво, що категорію етносу В. Петров вважав позаепохальною, тобто такою, що присутня, функціональна на протязі різних епох. І безпосередньо пов'язана з мовою й мовотворчістю: з одного боку, мова відбиває

процес формування етнічної спільності, а з іншого — уможливорює сам цей процес. Отже, мова служить найпереконливішим визначником етносу, його очевидним показником.

«Проблема етносу — проблема передусім мовного визначення етносу»¹.

Найповніше погляди на ці питання В. Петров висловив у розвідці 1947 р.

«Проблема епохи», яка являє собою коментар-роздуми з приводу статті Б. Крупницького «Теорія доби і сучасність». Це, між іншим, улюблений прийом В. Петрова (і не лише в його наукових працях, а навіть у художніх творах). Для нього поштовхом до висловлення своїх думок дуже часто може бути якась публікація, що він її, здається, послідовно реферує, часом просто популярно переказує, побіжно коментуючи². І раптом у певному місці з'являється привід для полеміки, для з'ясування змістовного погляду самого коментатора, що завершується чітким формулюванням нової ідеї. Ніби нічого відкривавчого не проглядається в такому узагальненні автора «Проблеми епохи»: «Середньовіччя стверджувало трансцендентну рівність усіх перед Богом; абсолютистична монархія Нового Часу — рівність політичної безправності всіх перед абсолютною владою короля; демократія — загальну політичну рівність усіх супроти самих себе, супроти верховної влади, носієм якої виступає тепер цілість, однакове рівне право всіх на політичну владу». Але це не просто звичний, хоч і сконденсовано-чіткий висновок з багатовікового перебігу історії. Всі приклади й аргументація автора підводять до підсумкового формулювання: «кожна доба, протиставлена іншій, кожен етап доби, протиставлений попередньому, несуть на собі завжди ознаки тотожності з попередньою добою, з попереднім етапом». Тому зберігаються позаепохальні, міжепохальні й позачасові категорії. Отже, бачимо, як на узагальненішому рівні повертаємося до ідей, що дискутувалися В. Петровим і М. Могилянським іще в 20-х роках.

Особисто пережитий В. Петровим перехід від оптимістичного світовідчуття початку ХХ століття, від розуміння поступу цивілізації як перманентної еволюції до усвідомлення краху ілюзій щодо причиново-закономірних змін епох одна одною вів його до вигранювання власної історіософії, яка до того ж спиралася на його досвід, здобутий у різних галузях науки. Цікаву спробу показати саме розвиток історико-філософської концепції В. Петрова здійснив С. Руденко³.

¹ Петров В. П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. — К.: Наукова думка, 1972. — С. 113.

² Між іншим, це ще одна нитка, яка методологічно «в'яже» його з батьком, Платоном Петровим. Той так само поспіль реферував погляди своїх попередників, підкреслено й смиренню відмовляючись од претензій відкривавчого характеру. Хоча насправді, як і у В. Петрова, детальний виклад думок попередників вів до здобуття нової якості знання.

³ Руденко С. В. Філософські погляди В. П. Петрова. — К.: ПАРАПАН, 2008. — 136 с.

Навряд чи В. Петров мав нагоду в довоєнні роки знайомитися з подальшим розвитком діалектичного методу на матеріалі світових криз та зміни епох у працях М. Бердяєва, К. Поппера, В. Беніяміна, А. Тойнбі, Ж.-П. Сартра, того ж таки О. Шпенглера. Але його мислення рухалося в річищі наймодерніших і найглибших підходів до цієї проблематики, часом випереджуючи ідеї названих філософів. Висновки В. Петрова про історичний розвиток як такий, що далеко не завжди і не обов'язково рухається по висхідній, а має дискретний характер, особливо переконливі, оскільки він їх ілюструє й обґрунтовує різноманітними «прикладними даними» (прикладними — за рівнем узагальнень, порівняно з історіософією) різних наук (археології, мовознавства, історії матеріальної культури, антропології, етнології, фольклору, етнографії, літератури тощо) на широкому часовому відтинку. Він доводить, що занепад і навіть деградація цілих суспільних формацій в історичному сенсі може виступати елементом розвитку. «Досі історики говорили про поступ і розглядали розвиток як єдину ви[с]хідну лінію завжди тотожного собі прогресу, — читаємо в статті 1946 року “Наш час, як він є”. — Тепер годилося б не говорити ні про розвиток, ні про поступ, і розглядати історію не як безперервний потік буття, а як чергування перервностей, отже, відповідно до того, як зміну епох, що в своїй особності заступають одна одну.

Однак визнання вищості кожної наступної епохи супроти попередньої було б наслідком компромісу. Щоб бути послідовним, треба одкинути ідею “золотого віку” не лише на початках, але й наприкінці історії. Хронологічна наступність епохи ще не гарантує її вищості супроти попередньої. Ми не віримо ні в хронологію, ні в час: кожна наступна епоха в історії етноса може бути вищою, але може бути й нижчою».

Це, загалом кажучи, суперечило гегелівському розумінню діалектичного методу, при застосуванні якого внаслідок конфлікту між тезисом і антитезисом здобувається синтез нової, вищої якості. Те, як Петров тлумачив діалектичний метод, вступало в суперечність з єдинодопустимим у СРСР тоталітарно-казарменим підходом до діалектики, при якому коштом містифікованого застосування ідеї Гегеля обґрунтовувалися суто ідеологічні цілі. Тобто про наукове пізнання годі було говорити. На таку небезпеку вказував свого часу навіть К. Маркс (щоправда, він це пов'язував не з комуністичними, а з бжуазними «доктринерами-ідеологами», хоч на цю позицію згодом стали саме комуністичні догматики), наголошуючи в післямові до другого видання «Капіталу»: «У своїй містифікованій формі діалектика [...] прославляє існуючий стан речей»¹. Саме в комуністичній ідеології повністю ігнорувалося

¹ Маркс К. Капітал. Критика політичної економії. — К.: Вид-во політичної літератури України, 1982. — С. 23.

Марксове трактування діалектики, за яким у позитивне розуміння існуючого стану вона «включає в той же час розуміння його заперечення, його неминучої загибелі, кожен здійснену форму вона розглядає в русі, а значить також і з її минулого боку, вона ні перед чим не схиляється і самою суттю своєю критична і революційна»¹.

Що ж до поглядів В. Петрова, то в загальному значенні найсуголоснішою їм виглядає концепція М. Бердяєва про прихід «нового середньовіччя» як наслідок кризи ідей Нового Часу, введена в науковий дискурс 1923 року. Методично перегукувалося з теоретичною концептуальною тезою В. Петрова про кризу як джерело розвитку і припущення К. Поппера про можливість розв'язання діалектичного конфлікту між тезисом і антитезисом не просто видобуванням так званого синтезу, але множинними можливостями зняття конфлікту згідно з теорією (у трактуванні К. Поппера) спроб і помилок: «Вона не обмежується ситуацією, де пропонують розпочинати з одного-єдиного тезису, й тому з легкістю знаходить застосування там, де з самого початку запропоновано кілька тезисів, незалежних один від одного і не обов'язково протилежних. Однак слід визнати, що дуже часто — мабуть, навіть зазвичай — розвиток певної галузі людського мислення починається з якоїсь одної ідеї. Якщо так, то діалектична схема часто виявляється доречною, оскільки цей тезис стає відкритим для критики і, таким чином, “створить”, як звичайно висловлюються діалектики, свій антитезис»². Таким шляхом часом ішов В. Петров, наприклад, стосовно можливості варіативного руху історичного «бування». «Нам дуже важко зректися уявлень поступу, — писав він. — Нам важко згодитись, що в орнаментальному мистецтві Трипілля мистецтво України досягло свого найвищого рівня, що релігійна творчість Середньовіччя вища за релігійну творчість Нового Часу, що ні Лютер, ні Кальвін, ні Нікон не можуть бути поставлені в один рівень з духовістю Середньовіччя, що жадна наступна ера не спромоглася досягти висот церковної догматики Візантії. Злиденності релігійної творчості Л. Толстого або В. Джемса ніхто не буде заперечувати.

Дві гіпотези протистоять одна одній. Ми не знаємо, як піде дальший розвиток людства, однак на сьогодні є дві можливості: або людство завершить технічну перебудову світу і житиме в умовному технічно-перебудованому й уніфікованому світі, або ж воно стане на шлях антитехнічної перебудови самого себе, почне свій початок з початків палеоліту. Розпочне працювати не над речами, а над біологічною зміною себе».

¹ Там само.

² Поппер К. Что такое диалектика? // Вопросы философии. — 1995. — № 1. — С. 118. *What is Dialectic?* — Доповідь, прочитанна на філософському семінарі Кентерберійського університетського коледжу в Крайстчерчі (Нова Зеландія) в 1937 р. Вперше опублікована в журналі «Mind», 1940, № 49.

У 1947 р. В. Петров підкреслено продемонстрував мало не як своєрідний екзерсис легку навчальну вправу застосування діалектичного методу шлегельсько-гегелівського типу в своїх літературознавчих статтях «Народництво», «Антинародництво» і «В пошукуванні синтези», об'єднавши їх у цикл «Засади історії» — тим самим ніби підкреслюючи продуктивні можливості обстоюваного ним методу і для ширших тем. В іншій праці цього ж періоду «Проблеми літературознавства за останнє 25-ліття» (1946) він переконливо доводить, як реалізація діалектичної тріади може вести в підсумку далеко не по висхідній. Ідеться про боротьбу між тими самими народницькими й антинародницькими тенденціями в українській літературі (в умовах силового запровадження «соцреалізму»), що призвело не до «пошукуванні синтези», а до відновлення позірно поборюваних концепцій, у дійсності до відродження їх уже без концептуальної продуктивності, що зумовлювала, скажімо так, креативність народницької теорії в середині XIX ст. А вони, ці концепції, свого часу відіграли важливу роль: «Ми всі говоримо сказаними словами й мислимо висловленими думками, — метафорично пояснював Петров у 1946 році. — Народницька концепція літератури — жадне не відкриття!.. Ідея літературности нації й свого, ізольованого від чужого, уявлення української літератури, як літератури, призначеної для хатнього вжитку, регіоналізм, просторовий і якісний, антиестетизм, хуторянський реалізм, — увесь цей комплекс ідей був розроблений ще в 40–60 роках минулого століття основоположниками народництва. Він відповідав тому етапові, коли український народ становив собою ще не націю, а етнографічну масу, просторово ізольовану й локально замкнену». Адепти цієї концепції проповідували ідеї народницького, аграрного соціалізму, коли політичним завданням ставилися не соціальні питання, а культура й освіта (в позаурбаністичному трактуванні), які мали визволити народ, себто — селянство, і таким чином розв'язати проблему взаємин міської цивілізації й селянської культури. «Тут вихідна точка багатьох пізніших народницьких і антинародницьких концепцій», — зазначав В. Петров у розвідці «Хуторянство і Європа».

Фактично в 1930-ті роки радянське літературознавство повернулося на вже виснажений ґрунт народницьких постулатів, ніби поборюючи їх, а насправді перетворившись на дві взаємодоповнювані течії — плужанського (С. Пилипенко) і войовничо-агресивного (Шаблійовський–Колесник) неонародництва, що для них, писав В. Петров, «як і їх наступних товаришів і спільників, народницькі ідеї в літературознавстві були далеко ближчі, соціально приступніші та зрозуміліші, ніж будь-які інші. Не переоцінюймо їх фразеологічної боротьби проти “ефремівщини” або “неоклясиків”. З їх боку це були лише шукання

шляхів для самоствердження і взаємопогодження, — тактичний хід, щоб ленінське визначення Чернишевського, як “революційного демократа”, сполучити з визначенням української літератури, успадкованим від Єфремова, як літератури принципово демократичної».

Зацікавлення філософською проблематикою історичного розвитку через діалектичну зміну епох, як ми бачили, проклюнулось у В. Петрова ще в постудентські роки, хоча на його тодішній науковій діяльності позначалося здебільшого латентно, обростаючи поступово фактами й прикладами. Показова з цього приводу його доповідь 1924 року про творчість молодого поета Максима Рильського з гедоністичними тенденціями її трактування. В зародку там багато ідей, що їх В. Петров розроблятиме згодом, — про призначення митця, про вдовolenня від творчості, про умови, сприятливі для виявлення чистого натхнення: тиша, спокій, нігілістична зверхність, пристрась, самотинна екзальтація, гордий песимізм, відокремленість від життєвських проблем, тобто — свого роду безгрунтянство поетової душі... І мало не як зразок для наслідування — Теофіль Готьє та інші парнасці, з їхніми принадами «штучних раїв» від вживання гашишу, кокаїну й опіуму. І водночас включення в цей інтелектуальний «джентльменський набір поета» розумувань про Гегеля, Карла Маркса, Клару Цеткін, Леніна та діалектику: «В 60-х р. минулого століття (XIX. — В. Б.) культ розуму, що панував у парнасців, теж було визначено як м[атерія]лізм: говорилося про м[атерія]лізм Т. Готьє й Леконта де Ліля.

Од неокласичного парнасізму формального матеріялізму варт було б звернутись до м[атеріялі]зму діалектичного.

Коли наш час в певній мірі є часом уходу од абстракцій символізму в чіткіший парнасізм і матеріялістичний неокласицизм, то, з другого боку, наш час є відродженням Гегеля, добою неогегельянства. Од форми переходять до принципів, од статистики й цифр до проблем і загальних тем, од статистики статистики до динаміки діалектики.

Техніка слова [—] це ж двозначно: це “техніка слова” й “техніка думки”. Творити [—] це мислити! Й філолог був завжди синонімом філософа: логос = Бог».

Тут перед нами якщо вже й не «рожевенький», то ще таки оптимістично піднесений навіть у своїй зачарованості декадансом Віктор Петров. Потрібні були роки й випробування страшної війни, усвідомлення реальності катастрофічної кризи періоду зміни епохи, щоби він перейшов на іншу точку погляду. У статті «Екзистенціалізм і ми» (1946) його тон і розуміння зовсім інші: «Письменники вийшли з башти з слонової кости, в якій вони перебували з часів Теофілія Гот'є. Вони не потребували тепер галюціювати, щоб мріяти; галюціювали не вони, галюціювала дійсність. Жаден гашиш, жадна фантазмагорія, породжена наркотиками, не могла заступити маячні знищень,

що потрясли світ. Квіти зла квітли тепер не в садах поезії, а в страшних привидах повсякденних буднів».

...Те станеться пізніше, а із середини 1920-х В. Петров здебільшого зосереджується на роботі в галузі етнографії та фольклористики. Він не лише обробляє, узагальнює і друкує масиви фольклорної емпірики, а й, як секретар Етнографічно-фольклорної комісії, провадить величезну організаторську роботу в масштабах цілої країни, працює в царині, так би мовити, збирацько-дослідницької діяльності. Регулярно з'являються його публікації обширного масиву зібраних і класифікованих «сирих» даних, такі, як «Народні легенди про чудеса» (1925), «Старий і новий побут (з етнографічних спостережень)» (1925), «Коротенькі пісні ("частушки")» (1925), «З фольклору правопорушників» (1926), «До студій над коротенькими піснями» (1926), «Вірування в вихор та чорна хвороба» (1927), «Мітологема "сонця" в українських народних віруваннях та візантійсько-гелліністичний цикл» (1927), «Нові українські варіанти легенди про походження лихих жінок» (1928), «Українські варіанти легенди про неплідну матір та ненароджені діти» (1929), «Кузьма-Дем'ян в українському фольклорі» (1930). Молодий учений досліджує також історію розвитку фольклористики та етнографії в Україні — «Потебня і Льотце (Про "Мысль и язык" Потебні і "Мікрокосм" Г. Льотце). До питання про їх взаємозалежність» (1924), «До питання про О. О. Потебню і Г. Льотце» (1926), «Акад. М. Ф. Сумцов як історик етнографії» (1926), «Акад. Володимир Гнатюк у своїх фольклорних студіях» (1927), «Листування М. О. Максимовича та М. М. Язикова» (1928), «Етнографічні оповідання П. Куліша 40-х років» (1930), «Академік Ф. М. Колесса і його книга "Українська усна словесність"» (1940).

Але й це не все. В. Петров веде постійне листування з численними кореспондентами, збирачами фольклору, провадить широку роз'яснювальну роботу про те, як саме збирати фольклор та етнографічні матеріали (статті 1925 року: «Сучасні завдання краєзнавства й етнографії», «Місце фольклору в краєзнавстві»). Того ж року навіть складає й публікує «Програму до збирання пісенного матеріалу» та «Програму до збирання оповідань, казок і пісень». І знову того ж таки 1925 року він виступає з доповідями в установах ВУАН на теми: «Діяльність Етнографічної Комісії УАН за 1924 р.», «Бібліографічний Словник Етнографії за 1918–20 рр.», «Етнографія в школі (Нові програми Гус'а)», «З української етнографії 40-х рр. (В. Білозерський і П. Куліш)».

У працях Петрова-фольклориста не відразу, але поступово, в міру опанування величезним масивом емпіричного матеріалу та осмислення пропонувананих дослідниками способів аналізу й поцінування його, на перший план виходять питання методології. Його діяльність 1920-х років у галузі збирання й класифікації усної народної

творчості можна схарактеризувати подібно до того, як він у статті «Обрядовий фольклор народньо-календарного циклу як методологічна проблема» (1947) означив фольклористичну діяльність О. Потебні й О. Веселовського в цілому — етап «змагань з матеріалом»¹. Ретельно вивчивши нагромаджені на той час публікації записів з «народних вуст», а також опрацювавши силу-силенну сирих матеріалів — як привезених з експедицій, у яких він брав участь особисто, так і одержаних від численних кореспондентів з усієї України, В. Петров логічно переходить до класифікування їх та до студіювання теоретичних настанов різних фольклорно-етнографічних шкіл — міфологічної, міграційної, порівняльно-міфологічної, генетичної, типологічної, історичної, морфологічної, які виступали не тільки в, так би мовити, рафінованому вигляді, а частіше в більш або менш еkleктичному симбіозі, таким чином безсило намагаючись уникати однобічності окремих методологічних підходів.

Можна сказати, що ХІХ століття, попри відмінності різних шкіл, минуло у фольклористиці переважно під знаком еволюціоністичного історизму. Вже на початку ХХ ст. на противагу тенденціям попередників дедалі активніше в практику фольклористичних студій впроваджується антигенетизм, антиеволюціонізм й антиісторизм. Фольклорні твори також вивчаються як «феноменологічні явища» — дослідників насамперед цікавить їхня морфологічна структура, внутрішня сюжетологічна будова. Проте В. Петров виступив переконаним прибічником О. Потебні, який не тільки послідовно пропонував застосовувати у фольклористиці лінгвістичні методи, але й, що особливо привабило В. Петрова, звернув пильну увагу на зумовлений реаліями повсякденних життєвих процесів поштовх до виникнення усної народної творчості та невіддільно пов'язаної з нею обрядовості. Молодий дослідник, поглиблюючи потебнянські принципи, зв'язує фольклорний комплекс із первісною світоглядною основою, на ґрунті якої він виникав, з ідеологією часу (за визначенням В. Петрова). Це найвиразніше можна простежити в заклинаннях і в творах календарно-обрядового циклу. В. Петров належав до тих учених, які вже в 10–20-х роках ХХ ст. неухильно керувалися у своїх дослідженнях критеріями антиеволюціоністичного історизму. Вони застосовували «до студій фольклорних і етнографічних явищ принцип історичної епохи з чітким розмежуванням окремих історичних ступенів і стадій, — писав В. Петров у статті “Методологічно-світоглядові напрями в українській етнографії ХІХ–ХХ ст.” (1949). — Жадне фольклорне й етнографічне

¹ Саме тоді творчою уявою майбутнього В. Домонтовича народжується образ доктора Серафікуса, в наукових працях якого примітки нерідко забирали більше площі, ніж основний текст — як і в тогочасних фольклористичних розвідках В. Петрова.

явище не вивчається ізольовано, а в своєму зв'язку з епохою, з її структурою і з її світоглядом. До фольклорних студій послідовно застосовується теза О. О. Потебні, згідно з якою "за зв'язком образів треба добачити зв'язок уявлень". Консеквентно дотримуючись цієї потєбнянської формули у фольклористичних студіях, В. Петров, проте, пішов далі, висунувши і довівши тезу, що кожен образ-уявлення в первісному фольклорі виступає як функціональне утворення і виконує певну практично-утилітарну функцію, невіддільно пов'язану насамперед із господарською діяльністю. Будь-яке фольклорно-етнографічне явище він розглядає в динамічному контексті розвитку цілком певного суспільно-виробничого устрою, як факт і як чинник загальносоціологічного значення¹. А оскільки розвиток відбувається нерівномірно, це приводить до складного переплетення, співіснування та взаємопоборювання різних стадій певної формації: «Розмежовуючи той щабель, коли великі родини, розклавшись на невеличкі, перетворювалися й об'єднувалися в сільські громади, та пізніший щабель розкладу сільських громад, дослідники могли спостерігати, як перехрещувалися декілька соціально-економічних укладів»². Це, звісно, відбивалося й на функціонуванні та призначенні фольклору.

Будучи послідовним критиком еkleктизму й антиісторизму, Петров наполегливо підкреслює, що зміст фольклорного образу визначається однаковою мірою як уявленням, так і метою практичного призначення та застосування його в конкретних історичних обставинах. Уявлення, образ і мета у фольклорі — це три вияви одного й того ж явища. Розглядаючи працю авторитетного білоруського етнографа (Н. М. Нікольскі. Міталєгія і абрадовасць валачобных песен. — Менск, 1931), В. Петров однозначно виступив проти абстрактно відчуженої від реалій життя «концепції ототожнення виробництва і магії»³, яку обстоював відомий британський антрополог, етнограф і фольклорист Дж. Фрейзер. В. Петров вважав таку концепцію антиісторичною і цілеспрямовано критикував прив'язаність Дж. Фрейзера до магії і магизму та виплекуваний ним міфічний «культ предків». Посиланням на цю свою незгоду він навіть підкреслено-підсумково завершує автореферат своєї дисертації «Язык. Этнос. Фольклор», очевидно, надаючи спеціальної ваги цій своїй полеміці.

¹ Див., наприклад: *Петров В. П. Подсечное земледелие.* — К.: Наукова думка, 1968. — С. 3. В «Історіософічних етюдах» він цілком обґрунтовано показує, що саме соціальні й господарські чинники засадничо зумовили появу експресіонізму й абстракціонізму.

² *Петров В.* До проблеми передкласового суспільства // Наукові Записки Інституту Історії Матеріальної Культури АН УРСР. — К., 1934. — Кн. 1. — С. 192.

³ *Петров В.* З студій про передкласове суспільство. Ловецькі і хліборобські культи. I. Ловецькі грища у гиляків; II. Ловецькі грища у остяків; III. Грецькі ловецькі грища; IV. Ловецько-хліборобські грища; V. Хліборобські культи. — К.: Вид. ВУАН, 1933. — С. 112.

В. Петров чітко розмежовує типи асоціацій, якими оперували різні дослідники фольклору. Приміром: «Запроваджуючи в характеристику заговорів поняття магії, Філярет Колесса разом з тим посиляється на психологічну функцію асоціації, з тією відміною супроти Потебні, що він має на увазі не гербартівський асоціанізм, як це було у Потебні, а тейлорівсько-фрезерівський»¹. Навіть у художньому творі, повісті «Доктор Серафікус», В. Домонтович також не проминув можливості скептично висловитися з приводу концептуальних побудов Дж. Фрейзера².

Магізм, пояснює Петров, спирається на визнання якоїсь «третьої» сили, яка володіє «таємничим» знанням чи вмінням. Проте в народній свідомості все відбувається через акт прямого ототожнення, а не через посередництво «нечистої сили». Не духи лежать у праоснові народного світогляду, бо він ніколи не засновувався ні на пандемонізмі, ні на магізмі чи анімістичних уявленнях. «Він є в своїй основі родовий (гентильний) і аієрархічний, льокально-просторовий», — такий висновок зробив учений ще наприкінці 40-х років, досліджуючи генезу народних звичаїв і обрядів.

В. Петров завжди виходив із практично-утилітарної функції первісного фольклору. Це досить легко можна пояснити на прикладі його поємки з Дж. Фрейзером з приводу так званих «садків Адонісових». Ще й нині навесні в багатьох місцях, в тому числі в Україні, в миску із землею висівають насіння пшениці або жита. Під Великдень з'являється густа зелено-смарагова поросль, у яку кладуть крашанки або писанки для прикрашання святкового столу. «За Фрейзером, — писав В. Петров, — цей звичай сіяти в мисках насіння мав одне призначення: магічно повпливати на зростання посівів на лахах. Це був, на думку Фрейзера, обрядовий культовий чарівний посів. Хлібороби античної давнини вірили, мовляв, у силу й вагу імітації, зображення, наслідування.

Фрейзер Джеймс — ідеаліст. Він ігнорує суспільні взаємини виробництва, суспільно-виробничу базу, конкретну практичну скерованість виробничих заходів, — таку оцінку дає В. Петров. — Неосвіченість і неуктство селян були, за Фрейзером, причиною й джерелом того, що вони вдалися до таких безглузвих забобонних дій, щоб імітацією повпливати на природний процес росту рослин»³.

На підставі багатьох зібраних ще в 20-х роках фольклорно-етнографічних записів з великої території різних регіонів України Петров доводить

¹ Петров В. Український фольклор (Заговори, голосіння, обрядовий фольклор народньо-календарного циклу). — Мюнхен: УВУ, 1947. — С. 25.

² В. Домонтович. Доктор Серафікус. — Мюнхен: Українська трибуна, 1947. — С. 21.

³ Петров В. Вогневе хліборобство й хліборобський культ вогню // ЦДАМЛМ України. — Фонд 243. — Оп. 1. — Од. зб. 16. — Арк. 66.

інше: це довеликоднє висівання мало на меті перевірку сходжуваності насіння перед близьким початком весняних сільськогосподарських робіт, бо селянинові треба було коригувати кількість зерна, призначеного для посіву, і він мусив перевірити його якість. «Практика, а не аналогія, робота, а не культ, корисна, а не магічна дія, — робить висновок В. Петров, — лежали в основі тих заходів, що на весні перед початком весняних робіт турбували увагу селянина»¹. В іншій праці, «Веснянки і гаїлки», він іще раз підкреслює свою незгоду з Дж. Фрейзером у цьому питанні: «Селянин не був натур-людиною і його мітологічні уявлення не були приналежністю натур-релігії».

Проте, як справжній учений, В. Петров ніколи не перебував у полоні власних висновків, якщо з'ясовувалась їх неточність чи й помилковість. «Одна из первых попыток развить трудовую теорию, — писав він в авторефераті “Язык. Этнос. Фольклор”, — была сделана в нашей книге “Вогнезрубне хліборобство та хліборобський культ вогню” (Киев, 1930). В этой работе мы попытались объяснить разжигание огней в календарной обрядности не по связи с солнцеворотом, а как ритуальное отражение ранних форм подсечного, огневого земледелия на лесных рощистях (“лядах”).

Здесь допущена ошибка. Обрядовый акт отождествляется с производственным. Устанавливая прямую связь между обрядом и производственной земледельческой практикой, мы устраняем качественное различие между ними, игнорируем методологическое правило: за связью образов искать связь представлений. Обряд есть обряд, идеологическая категория, надстроечное явление, а не что-либо иное».

В. Петров не визнавав таємничої магічності фольклору, так само, як і не приймав тези народників середини ХІХ століття про міфологічне мислення родового суспільства, засноване нібито переважно на солярних уявленнях і на грі пов'язаних з ними образів. Народники розглядали фольклор виключно у зв'язках образів; міф ототожнювався з метафорою-образом; в основі таких фольклористичних студій лежало поняття символу. За уявленням романтичної фольклористики (М. Костомаров, П. Куліш), історіознавство ототожнювалося з народознавством, а історія — з етнографією, отожд народ «формується за передісторії, за сивої прадавнини, і відтоді лишається незмінний. Як незмінна понадчасова, позаісторична даність народ проходить крізь історію. За цією концепцією, не історія творить народ, але народ творить історію. Буття народу — це його самотуття: ознакою народу є його самотутність, безвідносність. Народ — його дух — є завершена, замкнена в собі, безвідносна цілість» (Петров В. Методологічно-світоглядіві напрями в українській етнографії ХІХ–ХХ ст.). Проте народ,

¹ Там само. — Арк. 69.

етнос, постійно підкреслює В. Петров, не є раз назавжди визначеною субстанцією, яка через віки утримує свою сталу самоідентичність. Він стверджує, що при подібному підході об'єктом досліджень виступають не гетерогенні зв'язки явищ, а тотожність, у якій немає місця протилежностям. Явище розглядається як нічим не зумовлене, як безумовне. Але це суперечить його руху в історії. «Знаний лінгвіст, філолог, фольклорист, семіотик, фаховий етнолог, — писав А. П. Томашевський, — він усвідомив і сформулював положення, згідно яких саме система, спосіб і потенціал заселення, прийоми господарського освоєння ландшафтно різних територій окремим соціумом є найбільш важливими, фундаментальними та ідентифікуючими характеристиками етносу»¹. До цієї точної характеристики слід додати: В. Петров дотримувався твердого переконання, що будь-яке явище необхідно вивчати стадіально, що на різних історичних етапах воно має свої специфічні риси і не є постійно самототожним. Так, на етапі появи первісного фольклору, коли люди жили виключно родовими спільнотами (і мертві, і живі, і ненароджені), усна народна творчість виступала як ідеологія, й ідеологія тогочасної суспільності виявлялася в ній, тобто вони були невіддільними: фольклор–ідеологія й ідеологія–фольклор. «Грище стоїть завжди в прямому зв'язку з життєвою практикою, з сільсько-господарським виробництвом; воно має завжди практично-утилітарну мету, і, навпаки, праця має понадутилітарну, в найглибших коріннях мітологічну мету», — писав В. Петров у статті «Передхристиянські релігійно-світоглядові елементи. Генеза народних звичаїв і обрядів». «Не міт породжує даний образ, а від образу-уявлення з практично-утилітарною функцією йдемо до міту», — зазначав він іншого разу.

Надзвичайно цікава з методологічного погляду розвідка В. Петрова «Вірування в вихор і чорна хвороба». Завдяки багатющому матеріалу, зібраному ним у першій половині 1926 р. через численних кореспондентів Етнографічної комісії, а також узагальнення публікацій з цього приводу українських етнографів і фольклористів (плюс аналіз відповідних праць зарубіжних учених та античні джерела) ще зовсім молодий дослідник на практиці довів плідність концепції, за якою не з міфу народжується фольклорний образ, а з образу-уявлення постає міф. В. Петров переконливо показує неспроможність тлумачень міфологеми вихору і з'ясування першопоштовхів її виникнення як з боку прихильників міфологічно-натуралістичної гіпотези, так і представників анімістичної концепції. Ні міфологізація реальних,

¹ Томашевський А. П. Внесок В. П. Петрова у становлення вітчизняних еколого-господарських досліджень слов'яно-руської доби // Українська біографістика=Biographistica Ukrainica / Збірник наукових праць — К., 2008. — Вип. 4. — С. 439.

природних явищ і фактів, що клали в основу своїх висновків перші, ні виведення уявлення про вихор із початкового уявлення про душу, на чому базували свої висновки другі, не давало переконливого пояснення. Фундаментальною методологічною помилкою подібних тлумачень, зазначав В. Петров, є те, що міфологема виринає з циклу описів і береться поза зв'язком з певним комплексом фольклорних явищ. Петров виходить насамперед із реальних причин, що викликають епілептичні явища і відповідні наслідки для людини, котра попала у вихор: «Почуття овіяння й унесення, з одного боку, і демонічні зорові галюцинаційні привиди з другого, як явища одного комплексного ряду, як мітологізовані сублімації тотожних переживань, спричинилися до того, що повстало уявлення: демон-вихор».

Отже, ще раз: сам міф вторинний, йому передують певні реальні переживання або дії.

Теоретичне прийняття цієї тези, повсякчасне й усебічне обґрунтування її В. Петровим ще не означало миттєвого розв'язання конкретних дослідницьких завдань. У цьому сенсі показовим є пошук ученого, що прагне розгадати наповнення фольклору народно-календарного циклу, його зв'язок із уявленнями родового суспільства, в період існування якого цей фольклор (тобто архаїчний фольклор як ідеологія!) виник, формувався і функціонував. За визнанням самого В. Петрова, лише через чверть століття інтенсивного фольклористичного студіювання він дійшов до з'ясування сутності цього явища, виклавши свої міркування в статтях «Різдв'яні обряди українського народу (Спроба дослідчої аналізи)» та «Обрядовий фольклор народно-календарного циклу як методологічна проблема» (обидві 1948 року). Йшлося про комплексний зв'язок «уявлення–обряду–слова», практично-життєвої функції уявлення і образу на ґрунті світоглядної концепції певної історичної доби, тобто її ідеології.

«Первісно фольклор був ідеологією в прямій і безпосередній ув'язці фольклору–ідеології з практичним життям, — наполягає В. Петров. — Жодною “фантазією”. Цей первісний фольклор мав практично-утилітарний, виробничий характер. Не існувало окремо “роботи” й окремо “обряду”, окремо “праці” й окремо “свята”. Це ми виділяємо працю від свята, відводимо для свята, танцю й співу окремий час, день поза працю, первісно в “фольклорному святі” спів і танець супроводили працю. Висловлюючи це твердження, я зовсім не маю на увазі ні Бюхерівської тези про “роботу й пісню”, ані Веселовського про “синкретизм”. Я волію фіксувати інше: не відокремленість “праці” й “свята” в первісному фольклорі». Слід відзначити, що В. Петров намагався вивіряти, ставити під сумнів будь-які теоретичні постулати, навіть цілком усталені й непохитні. Наприклад, щодо тези про «роботу й пісню» (точніше, мова йде про дослідження К. Бюхера

«Робота і ритм») це зовсім не випадковий і не принагідний посил. Ще в ранній статті «Місце фольклору в краєзнавстві» він закликав кореспондентів «Етнографічного вісника» додатково випробувати емпірикою цю тезу, зупинитися «на з'ясуванні ролі ритму для організації праці» за методикою Карла Бюхера. Не просто так собі ці проблеми цікавили в 20-х роках і його доктора Комаху-Серафікуса...

Не менш важливими були теоретичні висновки, зроблені В. Петровим у монографії «Український фольклор: заговори, голосіння, обрядовий фольклор народньо-календарного циклу» (Мюнхен: УВУ, 1947. — 142 с.), де на основі зібраного ще в 20-х роках великого масиву замовлянь і голосінь він, як зазначав проф. П. Ковалів, «розгорнув широке полотно своїх методологічних застережень і дав нову концепцію в дослідженні українського фольклору, концепцію, оперту на твердженнях про тотожність фольклору та ідеології. Цим самим наш дослідник підставив нову базу для вирішення багатьох проблем не тільки в галузі українського фольклору, а й світового фольклору взагалі. Поклавши в основу своїх методологічних позицій принцип “общинности фольклору”, принцип “нерозчленованости світогляду і фольклору”, принцип “ідеологічної (світоглядової) функції фольклору”, автор дає нам ключ до розв'язання багатьох проблематичних питань фольклору»¹.

Важливим є внесок В. Петрова не лише в теорію. Він написав кілька досліджень з історії фольклористики, зокрема української. Чи не першим він розокремив, «розклав по полицях» провідні методологічно-світоглядні напрями фольклористичної (і дуже тісно тоді пов'язаної з нею літературознавчої) думки: романтично-етнографічне народництво першої пол. XIX ст.; позитивістичне, або реалістичне народництво другої пол. XIX ст.; боротьба між міфологічною та історичною школами в різних їх модифікаціях; міграційна теорія; теорія автохтонності; морфологічна школа. Його аналіз історичного процесу, боротьби між різними течіями й сьогодні актуальний та змістовний, він має виразно концептуальний характер. Характерний приклад аргументації В. Петрова в ході аналізу одноплочинності методологічної полеміки між прихильниками теорії самотності кожного фольклорного явища і теорії запозичень: «Миграционная школа была расширением сферы применения школы самобытности, но все это делалось для того, чтобы выяснить место данного национального фольклора в общей системе этнографических связей мирового фольклора» і «Утверждением междуетнического движения фольклора была снята утверждавшаяся раньше изолированная замкнутость этнических фольклов, но тем самым механическое

¹ Ковалів П. Нова праця з українського фольклору // Українські вісті (Новий Ульм). — 1947. — Ч. 16/17. — С. 5.

движение фольклора было истолковано теорией заимствования как этническое. Теория заимствования была не “снятием” теории самобытности, но только ее усложнением и модификацией»¹.

В. Петров дедалі послідовно утверджується в переконанні, що жодне явище не піддається адекватному пізнанню ізольовано, саме в собі (хоча його повинно осмислити і як самодостатню цілісність), поза зв'язком з конкретним часом, з його структурою і з його світоглядом-ідеологією. І тут найважливішим аналітичним інструментом може виступати поняття конкретної історичної епохи, в якій чітко розмежовуються окремі історичні ступені та стадії. Цей принцип ліг в основу його подальших наукових студій у найрізноманітніших галузях. Часом можна би припустити, що він перейняв з марксистського вчення суто матеріалістичний підхід до явищ духовного життя. Це так, але й не так, як мовив би з цього приводу сам В. Петров. У своїх аналітичних операціях він виходив із принципу нерозривності зв'язку між виявами матеріального і духовного життя. Ним керував не просто домінуючий примат матеріально-практичного, де все взаємозалежне, взаємозумовлене, а розуміння того, що це матеріальне існує саме собою, але від людини залежить, як виявити своє духовне єство і збудувати своє призначення, свою екзистенцію. Може, не так часто В. Петров говорив про це, але що далі, то більше внутрішньо відчував потребу незбагненого: «Не механічна кавзальність, а чудо» (стаття «Християнство й сучасність»)².

Здавалось би, інтенсивна діяльність у рамках завдань Ентографічно-фольклорної комісії має повністю захопити В. Петрова і не лишати часу для занять власне літературою. Насправді ж, якщо подивитися на зроблене ним у другій половині 20-х років, то хто зна, чи не дійдемо висновку, що основна ділянка його в цей час — літературо- і мистецтвознавство і почасти саме красне письменство, і то так, що часом важко провести межу між літературою і осмисленням літературно-мистецьких явищ різного часу. Врахуймо, що поле його зацікавлень надзвичайно широке: А. Ахматова, Г. Бабеф, В. Ван Гог, Ф. Війон, Т. Гоббс, М. Голь, П. Гоген, В. Гюго, Й. В. Гете, Ф. Достоевський, М. Зеров, Ю. Косач,

---

¹ Петров В. Буржуазная фольклористика и проблема стадийности // Советский фольклор. — 1935. — № 2–3. — С. 31–49. Тут ми на конкретному матеріалі бачимо застосування В. Петровим теоретичної тези, стверджованої ним у статті «Екскурси в мистецтво» (1946), а ще раніше в листуванні з М. Могилянським: «кожне “не-А” є А, взяте в його запереченій, негативній формі».

² При тому — і культурні явища, і соціальні процеси В. Петров ніколи не виводив із змагань лишень самого духу. «Революційне повстання виникає внаслідок матеріальних причин соціального й економічного визиску, а не суперечок за віру, різниці ідеологічних переконань. Що більше пригнічення поспільства, чорного люду, міщан і козацтва з боку панства, то ближче вибух революційного повстання» (стаття «“Чорна рада” як роман соціальний»).

І. Костецький, М. Костомаров, Б. Кравців, П. Куліш, Леся Українка, М. Максимович, Є. Маланюк, Ш. Монтеск'є, Олександр Олесь, О. Потебня, М. Рильський, Р.-М. Рільке, Г. Сковорода, І. Тургенєв, І. Франко, А. Франс, П. Чайковський, М. Язиков, Ю. Яновський та багато інших яскравих постатей.

До речі, цікаво, що в кількох своїх статтях В. Петров, говорячи про твори інших авторів, у своєрідний спосіб розкодовує й «кодифікує» власні прийоми художнього стилю¹. Аналіз красного письменства В. Домонтовича не є завданням цієї передмови, але насичена літературними й суспільними реаліями, ремінісценціями, алюзіями, а то й прямими, навіть текстуальними, запозиченнями, його проза часто посідає ніби проміжне місце між дослідженням і художнім твором². Тут можна згадати про безпрецедентні взаємоповтори між «Романами Куліша» і монографією «Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість». У прозові тексти В. Домонтовича В. Петров нерідко «вривається» літературознавчими, історичними, філософськими пасажам, ніби витягнутими з його наукових статей. Почитайте повісті «Дівчина з ведмедиком. Неправдоподібні істини», «Без ґрунту», «Доктор Серафікус» або, скажімо, оповідання «Професор висловлює свої міркування», «Професор і Іван Закутний діють», «Самотній мандрівник простує по самотній дорозі» та інші. Вони, поза сюжетною канвою, насичені ніби сторонніми текстами, які, проте, відіграють посутню роль в інтелектуальному розгортанні головної лінії твору. А в художньо-біографічну повість В. Домонтовича про Марка Вовчка «Мовчуще божество» вставлено цілий пасаж зі статті В. Петрова «Казематні поезії Тараса Шевченка»³. Він ніколи не боявся реферування, прямого й відвертого. Читаєш деякі його статті — і спершу не можеш позбутися враження, що це простий переказ-перецитовання праць інших авторів. Аж ось доходить до вибухового «параграфу» незгоди з тим, що писали ці «інші», й отут уже в усьому блиску виявляється власна концептуальна побудова В. Петрова, заради увиразнення якої він і переказував чуже...

У статті «З новішої західної філософсько-релігійної та богословської літератури» ми бачимо, як він оголює цей свій методичний прийом.

¹ Своє трактування поняття стилю художнього твору В. Петров дає в цитованому нижче листі до Л. Лимана.

² Ф. Ніцше, концептуальні побудови якого в 20-х роках викликали серйозне зацікавлення В. Петрова, називав такі тексти творами-«кентаврами».

³ Ця вставка-символ дуже цікава з погляду психологічної оцінки стану автора напередодні його таємничого зникнення з Мюнхена 18 квітня 1949 року. Схоже, що то була остання сторінка з написаного В. Петровим на еміграції (але насправді це був уривок з його ж статті річної давності), і в ній містився прозорий натяк не на зникнення, а на арешт. Але це вже матеріал для детективу про розвідника...

Ретельно й схвально зреферувавши працю А. Венця «Geist und Zeitgeist zweier Generationen», В. Петров раптом заявляє про свою незгоду і пояснює це: «Не тому не згодні, що ми заперечували б щось у сконстатованих ним фактах, а тому, що запропоноване ним пояснення фактів потребує значного перерозташування зв'язків». Його цікавили не факти самі по собі, а саме їхній взаємозв'язок. Подібне бачимо й у деяких художніх творах: «Приборканий гайдамака», «Спрага музики», «Самотній мандрівник простує по самотній дорозі», «Помста», «Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти» — це ж своєрідні «рیمейки» за фактажем із письма інших авторів, іноді майже тотожні текстуально, але в концептуальному вираженні художньої ідеї — проза цілком оригінальна. І В. Домонтович наполягав на такому підході як на принципі: «Чому взагалі навіть кільком різним авторам не писати речі кілька разів на ту саму тему, намагаючись творчо розкрити в одному сюжеті різні сторони можливого його мистецького втілення?». Він не боявся (уявіть собі!) включати у свої твори персонажів, «позичених» у колег-письменників. У його архіві зберігається чимала за обсягом, але не завершена, писана почергово українською і російською мовами повість «Екегарт». Так, той самий, що фігурує в оповіданні «Розмови Екегартів з Карлом Гоцці». Постать вигадана. Так виглядає, ніби це ще один з alter ego самого автора. Й ось у тексті цієї повісті ми несподівано зустрічаємо вельми своєрідний пасаж: «Поэт и Бротто были близкими приятелями — этот Бротто, которого так прекрасно описал А. Франс в своём романе *Les Dieux ont soif*, понимал поэта, писавшего никому не нужные стихи и делавшего чёрные конфеты, и только поэт мог оценить этого Мориса Бротто, делавшего своих картонных плясунов и говорившего о них совершенно так, как это сохранил для памяти поколений А. Франс...»¹. І справді, в романі Анатолія Франса «Боги жадають» діє цей персонаж, якого В. Петров просто «покликав» у свою повість. Незвичний прийом... В. Петров не боїться оголювати деякі із засобів «художнього плетення» своїх творів як літературознавець.

Багато уваги в своїх статтях 1920-х років В. Петров приділяє зміні функції документа в літературній творчості, посилаючись при цьому на доробок М. Костомарова, П. Куліша, В. Гюго, В. Скотта, О. де Бальзака. Автентичний архівний акт стає найкращим засобом коментування провідних ідеологічних тез, що їх намагається розкривати письменник. В. Петрову імпонує в літературі пріоритет думки, навіть не так просто думки, як боротьби думок, змагання ідей, коментування цих змагань. Взавши за привід повість «Чернігівка» М. Костомарова,

¹ Петров В. Екегарт // ЦДАМЛМ України. — Фонд 234. — Оп. 1. — Од. зб. 96. — Арк. 167–168.

В. Петров доводить, що той «заперечує самий принцип роману. Від форми історичного роману він іде до нових форм белетризованого, на підставі архівних матеріалів опрацьованого, історичного нарису. Отже, в галузі історичного роману, як і в інших творчих галузях, в половині XIX-го століття теорія художньої творчости доходить до самозаперечення, мистецтво деструктується, особа автора заперечується, мистець підмінюється дослідником, архівістом, особиста творчість архівними виписками й цитатами».

Так само й В. Гюго в серцевину своїх творів ставить не суто літературні цілі, а завдання спеціальних історичних розвідок, обертає «свої романи в соціологічні трактати, в філософсько-політичні студії». «Він цінить документи як мистецький матеріал і документалізацію — як мистецький спосіб. Він переобтяжує свої твори документальними матеріалами, підпорядковуючи їх певним схемам. Документальну точність він сполучає з абстрактністю наперед розроблених схем. Він підносить документ на ступінь формули й схему на височінь документу». В літературні твори В. Петров нерідко вставляє не тільки динамічні есеїстичні вкраплення, але й, по суті, наукові міні-трактати. А в його наукових дослідженнях раптом виринають свіжі художні образи. Цікаво, що М. Хвильовий, оцінюючи уривок з художнього твору В. Петрова «Романи Куліша», назвав його «програмовою статтею»¹. Чим не «кентаври», що про них писав Ф. Ніцше² своєму товаришеві Е. Роде? І чи не подібно виглядали цілі великі твори — той же «Романи Куліша» і «Аліна й Костомаров».

Сам В. Петров у бібліографії до автореферату своєї дисертації означив «Аліну й Костомарова» як студію: «До історії їх життєвих взаємин» (ще один «кентавр?»), що загалом вельми характеристично. Для нього, як і для письменників, про яких ішлося вище, літературний твір скидається на шахову композицію. Придивіться до їхніх героїв. Адже вони практично не змінюються протягом розвитку сюжету, несуть у собі задану письменником функцію, і він рухає ними як холонокровний гротескний герой, якого не цікавить імовірно психологічно характеристичне заглиблення в образ «фігур», у злет і бунтування їхніх душ. Він подібно до вже згаданого Моріса Бротто, про якого детальніше мова буде попереду, виготовляє своїх «картонних плясунов». Його ваблять насамперед вигадливо вибудовані, навіть сконструйовані «життєві взаємини» героїв. Бо вони — як Комаха-Серафікус: «він здавався абстрактним, вигаданим, безплотним»,

¹ Хвильовий М. Кричуще божество // Пролітфронт. — 1930. — № 1. — С. 66.

² «Наука, мистецтво і філософія ростуть тепер у мені в такому тісному переплетенні одне з одним, що колись я неминуче в тяжких пологах приведу кентаврів». Цит. за: Слотердайк П. Мыслитель на сцене. Материализм Ницше // Ницше Ф. Рождение трагедии, или Эллинство и пессимизм. — М.: Ad Marginem, 2001. — С. 564.

«абстракцією й фікцією», «дерев'яна маріонетка»¹. Це збігається з характеристикою В. Петровим героїв Віктора Гюго: «це вуособлення певних абстрактних логічних понять, це певні алегоричні фікції, персоніфіковані принципи». Вони не знають власної історії, вони лицедіють, немов маріонетки у відведених їм ролях. Як сказав сам автор «Доктора Серафікуса» про одну зі своїх героїнь: «В житті Вер була одночасно акторкою й собою. Вона грала себе...»². У житті ж іншого помітного персонажу — з повісті «Без ґрунту», Линника, домінуючим виступає «навмисне й свідоме бажання робити все наперекір, прагнення гри за=для гри»³. Цікаво, що в журнальному варіанті повісті В. Домонтович м'якше окреслював у своєму герої оцю *ігрову* функцію його поведінки: «навмисне й свідоме прагнення робити все наперекір, бути або принаймні здаватись оригіналом»⁴. Як бачимо, готуючи твір до книжкового видання, автор наголосив показну осмисленість дії *літературного* персонажа, а якщо там і проглядав вияв емоції, то у витонченому спрямуванні рації. «Коли Толстого й Достоевського цікавила людина, — резюмує В. Петров, — то Віктора Гюго цікавила діалектика соціальних антагонізмів, втілених в поняття-образи». Дійові особи чи то «Людини, що сміється», чи «Шагреневої шкіри», чи «Чернігівки», чи «Чорної ради», а чи й, скажімо, «Доктора Серафікуса» або «Без ґрунту» є насамперед виразниками свідомо окреслених автором абстрактно-логічних понять, «це певні алегоричні фікції, персоніфіковані принципи». «Геннекен закидає Вікторові Гюго схематичну спрощеність психології дієвих осіб; тимчасом ця оголена схематичність людської душі, логічна ствердженість людини як носія тільки однієї характерної риси — зради, змисловості, чистоти — є наслідок і висновок загальної методи Віктора Гюго. Це не є хиба, це є принцип, переконання, система».

Подібну систему не лише аналізував, а й приймав В. Домонтович — немов прикладну теорію, в руслі якої треба рухатися. Тому він із легкістю перефразовує, а то й копіює інших письменників, дублює їхніх героїв, їхні сюжетні закрути. Для нього світова література — така ж реальність, як і буття людини та суспільства. «Шлях не вів нікуди, абож він вів лише в ту умовну реальність, що її творить мистецтво, надаючи більшій вірогідності нашому повсякденному існуванню», — означив свою візію В. Петров. Він живе в цьому світі, раціоналістично розкладає його, осмислює не так характери, як зв'язок подій. Його не цікавить послідовність слів, уся увага — на послідовності

¹ В. Домонтович. Доктор Серафікус. — Мюнхен: Українська трибуна, 1947. — С. 31, 13.

² В. Домонтович. Доктор Серафікус. — Мюнхен: Українська трибуна, 1947. — С. 57.

³ В. Домонтович. Без ґрунту. — Регенсбург: Видання Михайла Борецького, 1948. — С. 67.

⁴ В. Домонтович. Без ґрунту // Український засів. — 1942. — Ч. 3, грудень. — С. 38.

одуховлення цього «іншого» світу, який (і тільки він!) протистоїть знедійсненню, ентропії «обоження» людини. Проникаючи в ество витвореного, самодостанього, самоцінного світу культури, В. Петров декларує, що мистецтво ХХ століття вже не виходить із безумовного «принципу визнання об'єктивної даності природної дійсності», а твориться «за внутрішньою логікою тканини оповідання», вже поза строгою відповідністю до реалій життєвих обставин. На прикладі оповідань Ігоря Костецького він обстоює, подобається це комусь чи ні, «принципи побудови нового образу технічного світу, який не має нічого спільного з тим образом фізичного світу, який існував досі». Сучасного письменника, за В. Петровим, мало обходить і те, що про щось уже писано іншими, він творить свій паралельний художній світ. У статті «Лісова пісня» В. Петров пояснює принцип дублювання літературних постатей, порівнюючи драму Лесі Українки з Гавтмановою п'єсою «Затоплений дзвін», причому пояснює, що подібність головних героїнь обох творів лише позірна, бо «у межах тих же самих стилістичних і сюжетних варіацій Леся Українка образ Мавки розвинула у протилежність образу Раутенделяйн». Критик показує, як фольклорний матеріал трансформується в різних культурах у суто літературну свою іпостась, що було визначальним для В. Петрова, коли мову вести про процес «олітературення» українського письменства, відходу від виконання невласливих художніх творчості функцій.

Автономність мистецтва, його самодостатність, якщо хочете, «мистецтво заради мистецтва» — ось що є провідними теоретико-літературними ідеями В. Петрова в цій площині, хоч він їх ніколи не артикулював у саме таких визначеннях. Найопукліше це він показав у циклі статей про «проблеми великої літератури». Порівняння П. Куліша з Л. Толстим, Т. Шевченком, А. Рембо, М. Гоголем приводить до суворого висновку про автора «Чорної ради»: «Йому не бракувало ні таланту, ані середовища; йому бракувало одного: певности себе як *митця* (курсив мій. — В. Б.)». Надто багато позалітературних завдань він ставив перед собою, писав В. Петров ще в 20-х роках: «парламентарій без парламенту, лідер без партії, громадський діяч без трибуни, журналіст без журналу, людина великих планів і великих підприємств без матеріальної бази»...

Гадаю, що саме інтенсивне дослідження фольклору дало В. Петрову ключ до глибокого розуміння народження власне літературного процесу, зосібна — українського. На відміну від народницьких поглядів, за якими етнос розглядався як позаісторична даність, а народ отожднювався виключно з селянством і українське письменство поціновувалося насамперед за те, наскільки точно воно копіювало народне рустикальне життя, Петров наполягав на потребі виходити за

ці обмежені рамки. «В цій “класовій”, селянській системній теорії Куліша мистецтво деформується, мистець підмінюється етнографом, записувачем, а мистецтво етнографією», — резюмує В. Петров у 1926 р. А в листі 1949 р., про який іще йтиметься далі, В. Петров писав Л. Лиману: «Єфремов в своїй “Іст[орії] Письменства” сказав, що “чистоту мови” він ставить в основу всіх своїх літературознавчих й істориколітературних оцінок. Народ це є його мова, література це є мова. Народницькій концепції народу й літератури протилежну концепцію висловили Дм[итро] Чижевський і особливо чітко, навіть з викликом Євген Маланюк. Шкода, що сприводу виступів останніх Євг[ена] Фил[имоновича] ніхто не висловився».

Треба відзначити, що в своїй безкомпромісній боротьбі проти народницьких поглядів В. Петров насамперед і послідовно виступав проти епігонів того прогресивного руху 40–60-х років XIX століття, найавторитетнішими представниками якого були для нього П. Куліш і М. Костомаров. Його запереченню підлягали не тільки «списателі» типу катеринославського А. Кащенко, чи емігрантського М. Брика, чи революційне «плужанство» і «просвітянство», чи офіційно підтримуване в роках 1930-х псевдо-антиєфремовське неонародництво радянського штибу а-ля П. Колесник, Є. Шабліовський та ін... Він різко виступав і проти серйозних діячів української культури, як С. Єфремов, наприклад,¹ з його повстанням за чистоту фольклорно-патріотичного «лубка»² («как-будто неловко: демократическая, “мужичка” в лучшем значении этого слова литература и вдруг символизм, декадентство», відомий закид С. Єфремова молодому українському

¹ Хоча В. Петров віддавав належне С. Єфремову як літературознавцю, котрий багато зробив для розвитку українського письменства (див., наприклад, перший варіант статті «Українська інтелігенція — жертва большевицького терору»). Загалом В. Петров, попри свій раціоналістично-ригористичний стиль поводження з людьми, завжди цінував талант. І в некрологічному тексті він відточеними формулюваннями вмів окреслити значення великої людини: «В науці Д. І. Яворницький був, мабуть, одним з останніх представників того історично-романтичного гоголівсько-костомарівського напрямку, що цінить в історичному матеріалі локальне забарвлення й живе відчуття і особистому переживанню надає таку саму цінність, як і історичному документу та науковому факту» (Петров В. Пам'яті акад. Д. І. Яворницького // Вісті АН УРСР. — 1940. — № 7–8. — С. 109.). Але епоха скінчилася. Все інше — вже епігонство. І тут Петров послідовно нещадний у своєму несприйнятті й неприйнятті.

² Треба сказати, що боротьба за «ідеологічну цнотливість» української літератури яко суто мужичко-демократичної тривала чи не все двадцять століття, а почасти її адепти зриваються дискантом і донині. Кумедний «жарт» було вчинено над статтею В. Петрова «Лісова пісня» у «фототипічному» перевиданні творів поетеси в Нью-Йорку Спілкою Тищенко та Білоус 1954 року (з дванадцятитомника 20-х років, підготовленого переважно «неокласиками» під загальною редакцією Б. Якубського). Останній розділ статті був просто-напросто затулений чистим папірцем при перефотогографуванні, аби тільки читач не дізнався, що літературознавець В. Петров говорив (о жаж!) про марксизм Лесі Українки, поєднуваний (який сором!) з ніцшеанством... Цікаво, що в подальших передруках статті (І. Костецький, 1966; В. Агєєва, 2002) ця її частина не була поновлена — звісно, через інші, хоч і різні, причини.

модернізму¹). В. Петров завжди розумів непроминальну цінність звертання до народних джерел, проте не простого звертання-наслідування, а піднесення народнопоетичних скарбів на *літературний* рівень, вигранювання їх *літературно*. У статті «Проблема Олеся» (1946) він це конкретизує в іменах: «Значення Олеся в українській літературі можна порівняти зі значенням Котляревського. Що зробив Котляревський? Іван Котляревський запровадив до літератури семінарську поезію в усій її характерній жанровій і мовній відмінності. Олесь запровадив альбомну, романсову, революційну, студентську, взагалі інтелігентську, ту поезію й таку, що доти в українському письменстві лишалася поза межами громадського визнання». Цієї ж проблеми він торкається в доповіді, а потім і публікації «Проблеми літературознавства за останнє 25-ліття (1920–1945)» (1946), підкреслюючи подиву гідну оригінальність і барокову пишність *української* мови Григорія Сковороди. Ю. Шевельов згодом довів, що то не була тяжка і схоластична мова, як то часом уявляється сучасному читачеві: «Власне, писання Сковороди, а особливо його (нелатиномовні) листи, повинні насамперед розглядатись як документи розмовної мови освічених кіл Слобожанщини в останній третині XVIII ст.»². Але Петров замірюється навіть на народницьку ікону — Кобзаря! «"Варшавське" видання творів Шевченка під редакцією Павла Зайцева (за участю Дм[итра] Чижевського, Є. Маланюка та інших) було спробою показати не народницького, а "бароккового" Шевченка, Шевченка не як селянського, а як європейського письменника».

І фактично вже в 1946 р. В. Петров виклав ключовий аргумент, чому Гоголя слід відносити до української культурної традиції (у притаманній йому манері — не пояснюючи, наче роблячи влучний постріл, після якого не дискутують): «Що мова Гоголя є типова *українська* бароккова мова, це стало нам ясно». Петров так само постійно наполягав, що українська література повинна вийти поза межі регіоналістичної замкненості (як тематично, так й ідейно та мовно), зійти із суто етнографічно-фольклорної площини, перебороти усно-поетичну традицію, заперечити її заради нової якості. Тільки таким чином можна досягти світових вершин письменства.

Чи не першим на цю стежу в українському контексті став Григорій Сковорода, творчістю якого з юності захопився В. Петров. Ще в 1920 р. він друкує свою першу працю в цій ділянці: огляд «Література про Сковороду»

¹ Цікаво, що найдетальніше і найглибше В. Петров аналізує колізію протиборства народницьких і модерністських тенденцій в українській літературі переламу XIX і XX століть у художньому тексті — романі «Без ґрунту».

² Шевельов Ю. Попередні зауваги до вивчення мови та стилю Сковороди // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Праці Філологічної секції. — Львів, 2000. — Т. ССХХХІХ. — С. 210.

// Книгарь. — 1920 — № 1–3 (29–30). — Стовп. 15–24. Тоді ж (9 березня 1920 р.) він укладає угоду з видавництвом «Друкар», за якою зобов'язується подати рукопис книжки «Нарис про Сковороду». Намір цей не було реалізовано, хоча В. Петров опублікував у 20-ті роки шість статей про творчість і особу українського мислителя і письменника. З них найконцептуальнішою можна вважати розвідку «Теорія “нероблення” Григорія Сковороди» (Життя й Революція. — 1926. — № 4. — С. 49–55). У ній автор розкривав філософське підґрунтя відсторонення Сковороди від «злоби дня», від матеріального складника людського буття, його проповіді «опрощення» як життєвої домінанти. Доповнюючи розуміння теорії «нероблення» з боку деяких дослідників (наприклад, Д. І. Багалія) як Сковородиної проповіді потреби внутрішньої роботи серця, науки самозаглиблення, В. Петров наполягає на тому, що вона впливає з негачії держави, суспільства та власності й зумовлена не просто особистими рисами Сковороди, а й великою мірою тогочасними суспільними обставинами. «На місце давнього національно-державного ідеалу України XVIII-го віку з позитивним відношенням до світу, — писав В. Петров у розвідці “Особа Сковороди”, — Сковорода висунув ідеал світонегатизуючий, ідеал відмовлення од державности, батьківщини, родини, приватної власности, шлюба, грошей. Як ап[остол] Павло під час руїни Ієрусалима виголошував “Не имамы бо здѣ пребывающаго града, но грядущаго взыскуем”, так і Сковорода відродив у XVIII-м віці апокаліптичні настрої містичного відмовлення од граду “здѣ пребывающаго”. Його неробота, його умалення, відмовлення од amor regum, од приватної власности, од amor loci, од шлюба, його почуття себе як мандрівника, — всі ці ідеї й настрої Сковороди, що так відповідали ідеям і настроям Павла, Філона, Плотина й Августина, не були чимось випадковим і чисто-особистим, але находились у зв'язку з тим історичним становищем, в якому опинилась тоді Україна».

Звідси тягнеться неодноразово акцентована в майбутньому В. Петровим концепція «безґрунтянства» — у філософському сенсі — як позитивного рушійного моменту: «Розірвавши з суспільством, не почувуючи себе зв'язаним жадними нормами й традиціями, не маючи під собою певного ґрунту й обов'язків, він ішов у безмежність, у вічність, у нікуди, — стверджує В. Петров про “людину без-ґрунту”, як він називав Г. Сковороду. — Він не боявся доходити до останніх висновків і не зупинявся перед тим, щоб купувати вишукане ціною гіперболічних неможливостей. Він не вагався ствердити, що нікчемні — досконалі, що міра людської досконалости — міра нікчемности. Що людина нікчемніш і для суспільства непотрібніш, тим досконаліш у своїй самотній самозамкненості» («Теорія “нероблення” Гр. Сковороди»). Примат самопізнання, відречення від «обоження»

тимчасового, неприйняття «земного» як мети — ось на чому робить наголос В. Петров у своєму трактуванні Г. Сковороди. Варто забігти наперед, щоб побачити, як «теорія безґрунтянства» пульсувала в художній творчості В. Домонтовича. Адже і Комаха в романі «Доктор Серафікус» (написаний у 1928–29 рр., виданий 1947 р.), і Ростислав Петрович у «Без ґрунту» (1942–3), і навіть Зина в «Дівчині з ведмедиком. Неправдоподібні істини» (1928) — це люди без ґрунту в особистісно вибудованому для себе світосприйнятті такого стану, як би читач до них і до їхніх поглядів не ставився. Це було зовсім незрозуміло в першій половині ХХ століття, хоч, правда, багато письменників, мислителів, політичних діячів намагалися не так осмислити, як оцінити наслідки втрати ґрунту людиною, але в іншому аспекті: «Психологія людей з спустошеною душею, людей, що не відчують ґрунту, що розірвали з народом, з батьками, з традиціями, — ось проблема, що турбує, вабить і тягне до себе Куліша», — пише В. Петров у статті «Вальтер-Скоттівська повість з української минушини», порівнюючи з Кулішевим її розв’язання в гоголівському «Тарасі Бульбі», в «Гайнрих фон-Офтердинген» Новалиса, в Шевченковому «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє»... Зіставляє він з ідеями Куліша й Сковородину проповідь ізольованої самоти, відірваності од землі, безґрунтянства: «Сковорода шукав незалежності в запереченні власности й ствердженні ідеї спільности; Куліш теж шукає незалежности, проте знаходить її не в негатизації, а в ствердженні власности, в ствердженні хутірського дрібно-кріпацького господарства» («Куліш-хutorянин»). Звідси специфіка Кулішевих ідеалів і героїв. В. Петров справедливо завважує, що Куліш проникливо схопив прототип «лишніх людей» ще до того, як він став у центрі уваги російської літератури середини ХІХ століття. Перші спроби виявити Печоріних і Рудіних в українському варіанті допомагають зрозуміти громадські, соціальні й національні детермінанти, що зумовлювали появу й розвиток даного літературного типу вже в період раннього українофільства — з жорсткими й безжальними оцінками метастаз національної дегенерації (чого не спостерігаємо в літературі російській). Ця тяжка проблема, справді, має особливу й тривалу для української дійсності й літератури вагу. Назвати тут можна (спершу бодай за подібністю назв) такі різні й за ідеологічним спрямуванням, і за рівнем виконання тексти, як «Без ґрунту» (1928) Григорія Епіка, «Без коріння» Наталени Королевої (1936), навіть «Люди без ґрунту» (1954) Степана Бандери, і включно аж до досконалих зразків у творчості Григора Тютюнника та в «Самотньому вовку» Володимира Дрозда чи в «Святі останнього млива» Феодосія Рогового. І як тут не згадати й геніальні п’єси ще одного Куліша, Миколи, — «Мина

Мазайло» та «Народний Малахій». І в усіх цих випадках ставлення до «безгрунтянства» — різко негативне, а то й просто нищівне. Тобто нічого спільного з баченням проблеми Григорієм Сковородою і так само В. Петровим-Домонтовичем. Пояснити цю природу «безгрунтянства» у внутрішньому світі письменника спробував І. Костецький: «Близкучий мислитель, віртуоз у любомудрстві, яке йшло само з себе, отже не мало ґрунту, тобто остаточного плаского висновку, він якимись затаїнами своєї істоти підозрівав, що такий остаточний висновок може в природі існувати як не плаский і як з ґрунтом»¹. Віктор Петров же, схоже на те, був ближчим до екзистенціального, неоцінного розуміння самого безгрунтянства.

Інша концептуальна побудова, яку молодий дослідник В. Петров виокреслює в світосприйнятті Сковороди, є «теорія *hesychia*, тиші, мовчазности». Він не раз прикладає цю теорію і до власного життя, своєї творчості, й до діяльності близьких йому письменників. Лише в тиші відбувається робота серця, внутрішнє самопізнання й самовідкриття. Почитайте листи В. Петрова до С. Зерової, де цей пошукуваний стан для нього виступає першочерговою цінністю й метою. Він постійно підкреслює благо тиші:

«Остаётся пожелать немного: или же многого в малом — мира в мире и тишины... Как-то этого последнего особенно начал я желать теперь, когда переступил через шесть десятков всяческих многоликих новых годов.

И всё же самый лучший для него лик — тишина» (від 28 грудня 1954 р.). Два місяці перед цим посланням В. Петров підкреслював сокровенність цього за своєю сутністю інтимного почуття: «...а тишина эта зависит от самого себя, а не от чего-либо внешнего» (від 26 жовтня 1954 р.).

Зрештою, зауважмо, як 1924 року в доповіді про поезію та світосприйняття Максима Рильського В. Петров виставляє спрагу тиші наріжною умовою істинної поетичної творчості. Він навіть терміни вживає такі ж, як і Сковорода: з античності — давньогрецьке *ἡσυχία* і латинське *hesychia*. Та й оте «Втечу од бур, огнів і завірюх» Рильського з його «Другого рибальського послання, зовсім не до рибалки адресованого», присвяченого Віктору Петрову... Подібні ж мотиви звучать у збережених в архіві й опублікованих В. Корпусовою нотатках В. Петрова про І. Тургенева, а також в аналізі В. Петровим художньої атури В. Гюго, П. Куліша. «Тиша — прикмета добра; “зло гомонить”, — зокрема, повторював він за Кулішем, аналізуючи “теорію культурництва” в його листуванні. — А тому добра не видко; — за повсякденним галасом буднів його важко побачити й почути. Воно

¹ Костецький І. Фрагмент про В. Домонтовича // Україна і світ (Ганновер). — 1953. — Зошит 10–11. — С. 50.

по той бік лихого галасу життя. У месіаністичне народництво Куліша вноситься певний момент заперечення й негативізації; його ідеологічні побудування обертаються в пасивне споглядальне сковородинство». Проте нас не повинні водити в оману слова «пасивне», «споглядальне» і подібні їм. В. Петров у доповіді про М. Рильського ще 1924 року говорив про активну функцію *hesychia*: «діяльність тиши, безмовности» (курсив мій. — В. Б.). Те саме він бачить у літературному подвижництві полум'яного борця з радміщанством та тупим неучтвом: «Хвильовий став на бік тих, які, з зневагою одкидаючи “масовізм” і провінціалістичне просвітянство, захищали ідею високої, на європейський рівень знесеної, індивідуалізованої культури. Він приєднався до тих, що прагнули гірських верховин думки, де панує тиша (курсив мій. — В. Б.) і звідкілья одкривається відстань якнайширших у часі й просторі масштабів».

Цікава оцінка, особливо якщо зважити на одне явно несправедливе судження М. Хвильового. В полеміці з панфугуристами, які в «Авангард-альманасі» опублікували уривок з роману В. Петрова про П. Куліша — «Мовчуще божество», М. Хвильовий уже самим заперечувальним перефразом у назві своєї, надрукованої в офіційній газеті й передрукованої в кількох виданнях (зокрема в «Пролітфронті»), різкої статті «Кричуще божество»¹ ідеологічно «знищував» його автора.

А цей уривок завершується таким значущим для В. Петрова пасажом: «Після півдня. Лежати на землі, дивитись на небо й думати. Навколо й на душі божественна спокійна байдужість всепізнаности й всепевности... Та переповненість думками, та мудрість, що вища від слів, що вже не знає слів, що її не можна виявити в словах. Тільки мовчазність може бути варта цієї мудрої насичености буттям і думками»².

Проте тиша, мовчазність — не апріорі прикмета добра. Поламає мільйони людських доль війна, і В. Петров як найбільшу трагедію людства фіксує зміну світосприйняття: «І коли знов повстає тиша, — писав він про апокаліптичні травми людності від організованої нею ж бійні, — організм здригається од її поштовхів, перенапружені нерви чекають нового вибуху. У людини більше немає довір'я до тиші» («Наш час, як він є»). Але це ще в майбутньому. Поки що ж В. Петров осмислює бачення цих проблем Сковородою...

Концептуальні тези про безгрунтянство та потребу *hesychia* слід розглядати як складники філософської доктрини Г. Сковороди — в контексті «нероблення». Сама ця «теорія» є, можна так припустити,

¹ Хвильовий М. «Кричуще божество». (З приводу однієї небезпеки) // Комуніст. — 1930. — 27 січ. — С. 4.

² Петров В. Мовчуще божество // Авангард-альманах пролетарських митців нової генерації. — 1930. — №-а. — С. 27.

епатажним підкресленням блага нерозривності з природою. Як у тому ж «Посланії...» М. Рильського:

...Там золотий карасик
Обманює плескоголових шук,
Там по воді перебіга паук.
Тож не дивуй, що — стомлений без праці —
Смиренно утікаю, мов Горацій,
На вогкий шовк родимих берегів,
Де я зростав, де слухали мій спів
Лелеки й чаплі — не панфутуристи,
Де тепле небо і повітря чисте,
Де комарі танцюють угорі,
Де мислі теж легкі, як комарі.

Сковорода вірив, що його непродукційність («живите, как птицы небесные») є шляхом до богоуподіблення, і свою вимогу нероблення ототожнював з вимогою обоження. А це вже виглядало занадто для країни, яка будувала новий казармений лад і відбирала право людей на власне сумління! Релігією, богом ставала виключно комуністична ідеологія. На публікацію статті В. Петрова про теорію «нероблення» Сковороди не забарилася, можна сказати, офіційна (від влади) реакція П. Пелеха¹ — показово-симптоматичний знак, який означав, що наукові дискусії середини 20-х років закінчено і гору бере пласка, одновимірна ідеологія. У цьому ж числі «Життя й Революції» В. Петров різко й уїдлимо відповів П. Пелеху, і на цьому «суперечку» закрили². Власне, і Петров припинив публікації своїх праць про Сковороду. Правда, наступного року вийшла друком його стаття «До характеристики філософського світогляду Сковороди (Вчення Сковороди про матерію)», проте вона була подана до друку ще перед владним окриком тов. Пелеха. Деякі дослідники чомусь угледіли в цій статті ледь не

---

¹ Пелех П. Теорія праці Сковороди і псевдо-Сковородина теорія “нероблення” Петрова» // Життя й Революція. — 1926. — № 8. — С. 55–63.

² Хоча, треба зазначити, В. Петров, не посиляючись на Сковороду, ще раз підкреслив ці ідеї у статті, присвяченій драмі Лесі Українки: «Для “Лісової пісні” характеристичне оце заперечення пожадливого й хижого власництва, антиутилітаризм, проповідь нероботи, негація корисності і як позитивне розв’язання проблеми — романтична наука “тримати згоду з природою”». «Природа, — проголошує Новаліс, — не хоче бути виключною приналежністю окремої людини. Обертаючись у власність, вона стає злоякісною отрутою, що жене спокій та викликає небезпечне бажання захопити все у владу власника; бажання власности веде за собою незліченні піклування й безглузді пристрасті. Природа таємно підриває ґрунт під ногами власника і хутко ховає його у розкритій безодні для того, щоб перейти в інші руки; таким чином природа поступінно задовольняє своє бажання належати всім» (Гайнрих фон Офтердінген).

ідеологічний «прогин» автора, мовляв, «в ній розглядувано проблему, що знаходилася в річищі марксизму — вчення про матерію»¹. Проте ця стаття демонструє проникливе й об'ємне розуміння Петровим позиції Сковороди щодо існування матерії. За визначенням останнього, матерія вічна: *Materia aeterna est*. Цим твердженням він не визнавав теорії біблійного креаціонізму, але й зовсім не ставав на позицію матеріалістичного монізму, що намагалися довести тоді адепти суто ідеологічно тлумаченого марксизму. Сковорода послідовно застосовує діалектичний антиномізм, принцип поєднання протилежностей у кожному явищі, «повсякчасне намагання бачити скрізь і завжди “двоє”». Схиляючись із своїм твердженням про вічність матерії до матеріалістичної й моністичної концепції, він розкладає ці поняття на їх протилежності. Моністичну позицію він зраджує задля дуалістичних проголошень, а визнання вічності матерії він ускладняє тим, що висуває негативне розуміння матерії». Уявлення Сковороди про вічність матерії не наближує його філософську систему до матеріалізму, бо свою теорію він асоціює з ученням Платона про матерію як ірреальне.

«Матерію Сковорода характеризує, — пише В. Петров, — як небуття, ніщо, як порожнє, безвидне й безформенне, як просторінь і місце, де з'являються ідеї, як те, що набуває форм, тобто, інакше кажучи, дає типову платонічну характеристику матерії», тобто матерія для нього вічна тінь вічної ідеї. Дуже сміливий, як на той час, висновок. Д. Чижевський, характеризуючи сковородинське уявлення про матерію як суто платонівське, розпочинає параграф «Матерія» у книзі «Філософія Г. С. Сковороди» словами: «Сковорода означає матерію та весь матеріальний світ поперше суто негативно. Хоч він ніде не викладає своєї науки про матерію як повної цілісної системи думок, ми зустрічаємо в нього таку безліч окремих означень, що є в певному сенсі однотайні щодо їх сенсу, що науку Сковороди про матерію схарактеризувати неважко»². І робить примітку: «До цього параграфу вказую на прегарну працю В. Петрова в “Записках історично-філологічного Відділу УАН”, XIII–XIV»³. До речі сказати, ця проблематика не була для дослідника лише заглибленням в античну філософію і з'ясуванням її впливу на світогляд українського філософа XVIII століття. Ми ще матимемо нагоду побачити, як на цій концептуальній основі буде зінтерпретована криза мистецтва середини XX століття.

¹ Ульяновський В. «В пустелі мені з'явився біс», або про темну мантію Віктора Петрова // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 1–2. — С. 188.

² Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Праці Українського Наукового Інституту. — Варшава, 1934. — Т. XXIV. — С. 60.

³ Там само; Див. також: Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту, мовна редакція та вступна стаття Л. Ушкалова. — Х.: Акта, 2003. — С. 137.

Це була остання публікація В. Петрова про близького йому за духом філософа. У рукописах залишилися цілком закінчені праці «Особа Сковороди» (написана в 1920–21 рр.)¹, «Г. С. Сковорода. Спроба характеристики» (написана в середині 20-х років) і, разом з тим, обширні підготовчі матеріали до фундаментальної монографії «Антропологія Сковороди», роботу над якою автор припинив, незважаючи на те, що кілька розділів її було вже завершено².

Згадані закінчені статті про Сковороду були опубліковані В. Ульяновським у 1995 і 2001 роках і передруковуються з автографа в цьому виданні. Перегукуючись між собою, аж інколи до текстуальних повторів, у сукупності вони подають широкоформатний портрет унікальної особистості Сковороди — з перспективи 20-х років минулого століття.

Отже, В. Петрову йшлося про світові вершини. А для цього треба було дивитися на народ не збоку, не відсторонено, а заговорити його душею. Хоч якими літературно освіченішими були М. Костомаров і П. Куліш, однак здійснити цей прорив вдалося тільки Т. Шевченку. Перші керувалися теорією і наслідували видатні взірці, Шевченко творив усупереч усім чинним теоріям, з глибин своєї душі. Це послідовно в низці статей про творчість Шевченка розкривав В. Петров. Справжня література народилася з «Кобзарем». І навіть у своїй чи не найзаангажованішій політично праці «Тарас Шевченко як поет нації» (1946) В. Петров знаходить спосіб довести це:

«Український народ з усіх народів світу володіє такою книгою, в якій сам народ живе своїми власними почуттями. Це “Кобзар” Тараса Шевченка. Це книга не про народ, а книга народу.

Між книгою й народом не стоїть жадний посередник. Не сторонніми очима зовнішнього спостерігача відокремлений від народу письменник дивиться на народ, щоб своє слово стороннього спостерігача сказати про цей народ: ні, народ сам з середини себе своє про себе каже слово».

Передпокладаючи свою ризиковану в тодішніх емігрантських обставинах тезу про необов’язковість прямого зв’язку між державністю і висотою мистецьких досягнень (так звана «проблема Готфріда Келлера»), тезу, яку він теоретично й на німецькому прикладі обґрунтував у статті «Історіософічні етюди», вже в брошурі «Тарас Шевченко як поет нації»

---

¹ Можливо, вже навіть назва цієї статті полемічно спрямована. Адже частина перша фундаментальної на той час праці академіка Д. І. Багалія, якого В. Петров величає автором «енциклопедії сквородознавства» і на якого й сам часто покликається, називалася точно так само. Проте В. Петров бачив філософа дещо інакше, ніж його сучасники. Тут йому близький був хіба що Д. І. Чижевський.

² Детальний опис цього нереалізованого грандіозного задуму див. у вищезгаданій статті В. Ульяновського «В пустелі мені з’явився біс», або про темну мантию Віктора Петрова» (с. 188–189).

В. Петров окреслює її на українському матеріалі: «На етапі свого бездержавного існування нація існує своєю духовою культурою, — ось твердження, що його не повинен забувати ніхто з нас. І на цьому, бездержавному етапі свого національного існування український народ знаходить для себе творчий вияв свого духа в книзі Тараса Шевченка, що зветься “Кобзар”». Ще раніше (1927) В. Петров писав про те саме в статті «Теорія “культурництва” в Кулішовому листуванні р. 1856–7»: «Коли гине держава, занепадає громадсько-політична самобутність нації, тоді відроджується в новому пишновеличному розквіті її культурна творчість. Цю думку, як провідну тезу, висловив Куліш у своїй статті в “Основі”, присвяченій І. Котляревському».

Народилася велика література. Правда, її розвиток був гвалтовно перерваний. І довелося чекати мало не століття до нового «вибуху». «Щоправда, цей час, двадцяті роки [XX століття], — говорив В. Петров у доповіді “Сучасний стан української поезії” (1943), — не дали такого генія, яким був Шевченко, але той самий процес, що ми спостерігали в 40-х роках минулого століття, коли народ безпосередньо через Шевченка й в Шевченкові виявив себе й пісню перетворив в поезію, цей самий процес ми спостерігаємо і в 20-х роках. З цього погляду характерна творчість раннього Тичини “Соняшних клянетів” і “Плуга”, де усна пісня стає, як і в Шевченка, усною піснею в індивідуалізованій творчості окремого поета. Справа йде не про елементи зовнішнього, формального наслідування народньої пісні, і не про фолкльоризм в поезії. Справа йде про завершувальні етапи в процесі історичного розвитку від пісні до поезії, від фолклору до літератури. Справа йде про той історичний етап, на якому усна народна пісня в своєму поступовому розвитку виростає в поезію-пісню». Цей тонкий перехід завжди цікавив В. Петрова і як фольклориста, і як літературознавця. Так, аналізуючи поезію Олександра Олеся, яка розвивалася ніби й у ключі народницьких настанов, він чутливо зауважив сутність її модерності: «Традиціоналізм літературних образів у Олеся був проявом його антитрадиціоналізму»; «Оесь писав поезії й підносив поетичне слово вище за слово, записане з уст народу». Згодом, у брошурі «Тарас Шевченко як поет нації», В. Петров окреслив значення Шевченка в процесі створення власне української літератури на етапі її вирізнення з фольклору: «В історії літератури ми знаємо твори, в яких мистецтво й народ становлять нерозчленовану єдність. В цих творах усна народно-поетична традиція починає переростати в писемну творчість індивідуальних мистців». «Народники» найважливішим вважали походження письменника, що й визначало тенденції його творчості (тому вони некритично, беззастережно й послідовно експлуатували саморефлексію Шевченка: «мужицький поет»); для кола «антинародників» насамперед важило

естетичне спрямування митця. І через те В. Петров, не приймаючи означення «мужицький поет», солідаризувався з М. Зеровим в оцінці творчості Івана Франка, одним із найживлюючіших джерел якої чільний «неокласик» називав «радісне відчуття свого мужицького кореня».

У полі уваги В. Петрова — український (у контексті європейського) преромантичний і романтичний рух кінця XVIII — початку XIX ст. З українських письменників його особливу увагу забирають Леся Українка, І. Франко, М. Костомаров, Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко, П. Куліш. І останній — найбільше. Можливо, це особливе зацікавлення спершу було викликане етнографічними студіями й етнографізмом прози самого Куліша, окрім, звісно, «європейства» його, що пролягало в руслі досліджень самого Петрова, в його спробах розібратися у змісті й спрямуванні гострого конфлікту народництва й антинародництва в українській літературі. Колізію цю він уловив ще при розгляді історії української фольклористики, хоча відточено сформулює її сутність, обставини й розвиток у циклі статей уже в невідцензурні для нього сорокові роки. А тим часом, паралельно до фольклористичної діяльності, він пише об'ємне дослідження «Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість» (1929)¹. Цю роботу він і захищає як дисертацію для здобуття ступеня доктора історії літератури на засіданні «Комісії по присудженню наукових ступенів при уповноваженому Головнауки в Києві» — головував академік О. В. Фомін, опоненти: академіки А. М. Лобода і В. М. Перетц. Захист відбувся 11 травня 1930 р. і пройшов, за свідченнями очевидців, зокрема М. Зерова², добротно й переконливо. Виглядало так, що до В. Петрова завітав тріумф. Хіба міг він тоді уявити, що через 36 років, його, вдвічі старшого, сімдесятидволітнього вченого світового рівня, принизливо змусять знову захищати дисертацію (кандидатську!), бо нібито згубилися документи про незаперечний захист 1930 року? Що ж, перемоги вагітніють поразками, за афористично-парадоксальним висловом самого ж Петрова...

Дуже скоро свіжоспеченому доктору довелося виправдовуватися навіть за вибір самого об'єкта дослідження. П. Куліш із його європоцентризмом ставав шкідливим для радянської ідеології. Не рятувало й те, що у виданому того ж року художньому творі «Романи Куліша», який дослівно повторював добру частку дисертації (схоже, що це безпрецедентний випадок у літературі!), В. Петров уже віддає данину

¹ Тільки в 1925–1932 роках В. Петров надрукував про П. Куліша вісімнадцять статей. Понад 10 статей він опублікував і в еміграційний період.

² Зеров М. Українське письменство / Упорядник М. М. Сулима — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. — С. 1080.

прямолинійним соціально-ідеологічним детермінантам особистого життя героїв. Л. Новиченко (правда, зі значної часової відстані) справедливо зазначав, що «Романи Куліша» В. Петрова — «значний крок назад від власної монографії про Куліша, де перед нами жива складність суперечливих пошуків письменника, але водночас і його визначні здобутки і де, в кожному разі, немає штучної натягнутої на нього умоглядної концепції»¹.

Та й контекст тодішніх подій мав присмак трагічного фарсу. Зацькований ГПУшниками Микола Зеров, з яким у Петрова були близькі стосунки, змушений у «Пролетарській правді» (1930, 25 лютого) розкаюватися в «Листі до редакції» за інкриміновані ідеологічні гріхи. Від 9 березня до 19 квітня 1930 р. у Харкові тривав судовий процес за сфабрикованою так званою справою Спілки визволення України. Так само зацькований Сергій Єфремов називає поіменно «учасників» цієї «антирадянської терористичної організації», і серед них А. Кримського та В. Петрова. До речі, єдиних, кого чомусь (чомусь?) не притягли тоді до того «політичного процесу». В. Петров згодом визначить його сутність украй точно: «Це зовсім не був суворий процес проти людей, які вели активну політичну боротьбу проти уряду. Навпаки, це був процес тих, проти кого уряд вів боротьбу». Акцентуємо, що зі списку С. Єфремова не покликано (навіть свідками) саме цих двох учених, дійових осіб ще одного політичного фарсу — публічного виступу В. Петрова проти А. Кримського (1928 р.). Обставини цієї акції досі не з'ясовані, а це дозволяє навіть припустити, що самого виступу й не було², а якщо був, то, безперечно, здійснений під тиском або під якоюсь незнаною нам загрозою. Хоча сам текст цієї ідеологічної інвективи існує навіть у двох варіантах³.

Але сьогодні виразно бачимо, що В. Петров вступив у якусь архіскладну й небезпечну «гру» і змагався практично до кінця життя. Це ризиковане «протистояння» розпочалося, очевидно, десь від року 1928-го. Хто ж переміг у поєдинку? ГПУ чи письменник-інтелектуал? Текст, написаний В. Петровим про А. Кримського, справді, аж відразливий у догматично-вульгарній аргументації. Але якщо придивитися уважно, то в основній лінії своїх нападів на народницьку ідеологію,

¹ Новиченко Л. Родом з двадцятих... // Вітчизна. — 1990. — № 11. — С. 149.

² Своєрідним підтвердженням цього є напис Омеляна Прицака, датований 4 лютого 1940 р., на книжці «Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу» (М.; Л., 1939): «Дарунок акад. А. Кримського, переданий мені з Києва у Львів проф. Віктором Петровим». Книжка ця зберігається у колекції О. Й. Прицака в Науковій бібліотеці НАУКМА. Якби доповідь справді була виголошена, навряд чи А. Кримський підтримував би стосунки з промовцем...

³ Їх детально проаналізовано. Див. Павличко С. Д. Віктор Петров проти Агатангела Кримського // Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського / Вид. 2-ге. — К.: Основи, 2001. — С. 283–297.

В. Петров ніде не розійшовся зі своїм баченням проблеми кризи консерваційних народницьких теорій з їхнім домінантним акцентом на мові простолюдина як єдиній першооснові й першоджерелі українського письменства. Концептуальні побудови П. Куліша й М. Костомарова (у радянських умовах В. Петров називав цей напрям «історично-романтичним»), безперечно, були продуктивними в другій половині XIX століття, але стали гальмом розвитку української культури вже при початку наступного століття. Але цікаво й таке: виступ В. Петрова ніяк не зашкодив тоді А. Кримському, що в той час було рідкісним винятком із правил жорстокого винищення української інтелігенції. І чомусь ніде не вдається знайти слідів того виступу — ні в спогадах українських діячів тих років, ні в тогочасних хроніках подій. А, може, витончений гравець якимось хитромудрим маневром поставив своїх замовників у патову ситуацію, і вони не змогли зробити запланованого ходу?

...І тут раптом блискучий захист дисертації!

Та вже 6 серпня 1930 р. комісія з чистки апарату ВУАН несподівано визначає В. Петрову іншу долю: «Зняти з посади керівника Етнографічної комісії за допущення політичних вивихів та перекручувань як у своїх деяких працях, так і в деяких матеріалах комісії. Зважаючи на визнання своїх помилок, а також зважаючи на його громадську активність за останній час, — залишити Петрова В. на некерівній посаді наукового робітника в Комісії етнографії»¹. А 30 вересня того ж року — фатальна кульмінація стосунків з Миколою Зеровим, пов'язана із Софією Зеровою, щось подібне до того, як він визначить в одному із своїх «кентаврів», «що в коханні це гра з крапленими картами»²...

Після пекельної межі 30-го року В. Петров на довгий десяток літ замовкає як письменник В. Домонтович. Він поступово відступає також від літературознавства, фольклористики та етнографії і якимось природно входить у, здавалось би, нові для нього галузі науки — мовознавство й археологію. Щоправда, з'являється кілька його публікацій етнографічно-фольклористичного характеру з критикою так званих буржуазних теорій, що було знаком, атрибутом і вимогою для тогочасного дослідника в СРСР, якщо він хотів лишатися в науці. Проте крізь штамповані, хоч подекуди з притаманною В. Петрову іронічною граційністю висловлені, ескапади проти «буржуазних концепцій» читач діставав важливу інформацію про тенденції розвитку новітніх теоретичних поглядів за межами «єдиноправильного» методу радянської ідеологічної системи.

---

¹ Цит. за Білокінь С. Довкола таємниці // Петров В. Походження українського народу. — К.: МП «Фенікс», 1992. — С. 192.

² В. Домонтович. Доктор Серафікус. — С. 147.

Звичайно, на зламі 20–30-х років Петров-літературознавець ще (ніби за інерцією, а швидше — за попередніми зобов'язаннями) друкує кілька статей: про творчість Лесі Українки, Віктора Гюго, Миколи Костомарова, Миколи Гоголя... Але невдоволення діями вченого було очевидним: В. Петрову не дають дозволу на поїздку до Праги для участі в Першому Конгресі слов'янських філологів (6–13 жовтня 1929 р.), куди він був запрошений. Загрозливі знаки набрали наступного року вже виразних форм. І В. Петров посилює свою «гру». Ви хочете про пролетаріат? Будь ласка. Пишучи про Лесю Українку, він присвячує останній розділ статті обов'язковим «пунктам». «Який соціяльний сенс “Лісової пісні”?» — запитує В. Петров, і, нічого сумняшеся, відповідає: «Вол. Коряк так пише про “Лісову пісню”». А далі цитати на улюблені теми цього критика... «Яке значіння може мати для сучасного читача, для пролетаріату, для робітника й селянина Гоголь і його творчість?» — знову риторично запитує В. Петров в останньому розділі статті «Петербурзькі повісті М. Гоголя». Прошу! «На це питання відповів А. В. Луначарський у своїй статті “Що вічне в Гоголі?”, написаній у 75-ті роковини з дня смерті (Правда, 1927, № 52; Красная Газета, 1927, веч. вып. № 60)». І т. д. Ідеологічне алібі ніби забезпечене!

Подібними, але ще більш витонченими прийомами користувався В. Петров і будучи розвідником — причому щодо діаметрально протилежних ідеологічних замовлень. Досить уважно прочитати його праці «Українська інтелігенція — жертва большевицького терору» та «Тарас Шевченко як поет нації». До речі, це не лишалося непоміченим у середовищі української еміграції в Німеччині. Так, В. Чапленко, відвертий антагоніст В. Петрова, писав 30 листопада 1947 р. з Авгсбурга в листі до В. Винниченка: «Є тут, наприклад, досить активний критик Ю. Шерех, людина освічена і розумна, але нещодавно я довідався (від нього особисто), що він вірить ... у чудо¹.

¹ Пригадуєте, про *чудо* писав і близький на еміграції до Ю. Шевельова В. Петров? Писав неодноразово і різноаспектно.

«Емоціоналізм цінить Сергій Єфремов. Він цінить почуття: обурення і гімн. Ми ж цінимо також і думку. Не лише віру в чудо, в те, що в і д к і л ь с ь візьметься міць шалена і гімн побіди заспіває невільна сторона, але й велику тверезість» («Проблема Олеся»).

«Поэт А[нны] А[хматовой] не призванный к изобличению, пророк П[ушки]на, не пророк изгнанный и поруганный, как у Л[ермонто]ва или мистически проникающий в тайну природы вселенной, открывшейся ему как любовь, подобно А. Толстому.

Для этих уже все свершилось, все исполнилось, для нее же “чудо” еще не свершилось» (ЦДАМІМ України. — Ф. 243. — Оп. 1. — № 90. — Арк. 61).

«Віра горами рухає. Це ніяка фраза. Це той шлях, що його пропонують людству християнство й церква. Людина майже нічого не зробила, щоб розкрити свої духові сили. До розкриття деміургічної тайни природи людина підійшла раціонально і фізично. Вона зігнорувала ірраціональні шляхи. Вона зігнорувала чудо. Людину, як пророка. Святість» («Християнство й сучасність»).

Є Віктор Петров (Домонтович), але він пише так, як цього вимагають замовники»¹.

У 30-ті роки «гра» ставала дедалі ризикованішою...

Деякі дослідники життя В. Петрова часом навіть прикидали, чи не вибрав він у той трагічний час безпечнішу професію, маючи на оці насамперед археологічні дослідження. Можна поставити під сумнів безпечність будь-якої діяльності українського інтелігента під більшовицьким диктатом, хоча, звісно, така «самоохоронна» версія професійного перетворення має право існувати, принаймні як припущення. Але якщо уважніше придивитися, то ми побачимо, що до цих змін В. Петрова насамперед вела логіка його наукового самовдосконалення та пошук відповідей щодо кардинальної проблеми, яка протягом усього життя хвилювала вченого, — етногенез слов'ян та походження української нації. Саме він ще з 20-х років послідовно дотримувався принципу дослідження палеоекологічних і палеогосподарчих проблем крізь призму і природу виробничо-суспільної практики як основи розвитку родового колективу². Безперечно, потєбнянська теорія тут була творчо осмислена й оригінально застосована. Причому вчений послідовно дотримувався підкреслено матеріалістичного підходу до вивчення природи й еволюції мов. Ще в ранній, здавалось би, суто «технологічній» статті «Місце фольклору в краєзнавстві» (1925) В. Петров чітко означив свою стартову дослідницьку позицію, з якої він виходив не лише у фольклористиці й краєзнавстві: «Основа громадського життя — це трудова діяльність людей, а тому виробничі процеси й повинні лягти в основу краєзнавчої роботи». Можна сказати, що молодий дослідник працює в річищі Марксового розуміння зв'язку ідеального і матеріального: «Ідеальне є не що інше, як матеріальне, пересажене в людську голову... У Гегеля діалектика стоїть на голові. Треба поставити її на ноги, щоб розкрити під містичною оболонкою раціональне зерно»³. І В. Петров у своїх дослідженнях видавав перевагу твердому стоянню на ногах...

Як у двадцятих роках В. Петров не цурався чорнової роботи, збираючи, упорядковуючи, систематизуючи, класифікуючи «сирій фолклорний

---

¹ Лист В. Чаплєнка до В. Винниченка з Авґсбурґа від 30 листопада 1947 р. — Бахметєвський архів у Колумбійському університеті (США). — Фонд В. Винниченка. — Вох 20.

² Див. такі праці: *Петров В.* До проблеми передкласового суспільства. [Підсічне хліборобство в Східній Європі] // Наукові записки Інституту Історії Матеріальної Культури АН УРСР. — К., 1934. — Кн. 1. — С. 183–203; *Петров В.* К патєонтології слова «ляда», «лядина» (land) // Язык и мышление. — М.; Л., 1936. — Кн. 6–7. — С. 43–47; *Петров В.* Мова й історія матеріальної культури (До постави питання про семантичні зв'язки в мові родового суспільства) // Наукові записки Інституту Історії Матеріальної Культури АН УРСР. — 1937. — Кн. 1. — С. 85–107.

³ *Маркс К.* Капітал. Критика політичної економії. — С. 23.

матеріал», так і віддавшись професії археолога, він не став просто кабінетним ученим, а майже до кінця життя не припиняв активної участі в експедиційних польових дослідженнях, попри вік і проблеми зі здоров'ям. Хоча з другої половини 50-х років він уже вийшов на високий інтегрально-теоретичний рівень досліджень, вивіряючи свої археологічні концепції лінгвістичними, історичними, фольклористичними та етнографічними даними. Бо тільки такий комплексний підхід давав змогу розв'язувати найскладніші питання розвитку людської цивілізації. Вражають результати розкопок, де він був промотором, головною особою, не зважаючи на формально-офіційну посаду в експедиції. У 30-ті роки він вивчає археологічні пам'ятки первіснообщинного і феодального періоду, тобто від трипільської культури до Київської Русі. Працюючи на широкій території практично всієї сучасної України — від Дунаю й Прута до Дінця, від Тетерева й Стрия до Чорноморського узбережжя — В. Петров послідовно й систематично вивчає поселення та могили в їх синхронній і діяхронній співвіднесеності. Ще в 30-х роках він розкопує трипільські поселення в урочищі Коломийщина поблизу Халеп'я. Згодом у полі його уваги — скіфські городища Знаменське і Гаврилівське, у Пастирському та в Шарповці. Він розкопує поселення й могили черняхівської культури в Лохвиці на р. Сула, у Радуківці на Дніпрі, у Стецівці біля Тясмина, Баєві на Волині, у Дністровсько-Прутському та Дунайському районах Молдавії. Саме В. Петрову належить відкриття невідомої енеолітичної культури волинського Полісся в с. Городську. Досліджує він також пам'ятки хорзарської культури у Верхньому Салтові на Слобожанщині.

Як підсумовує В. Корпусова, посилаючись на архівні матеріали Інституту археології України: «У перший рік роботи в Києві (1957) (йдеться про час після повернення В. П. Петрова в Україну з Москви, де він перебував з 1949 по 1956 р. — В. Б.) він продовжив польові дослідження поселення Миколаївка, керуючи Миколаївським загonom Радянсько-Болгарської експедиції АН СРСР та АН УРСР, причому Віктор Платонович презентував Інститут історії матеріальної культури АН СРСР (Москва), а Інститут археології АН УРСР — Є. В. Махно. Тут немає протиріччя, бо експедиції завжди плануються заздалегідь, а в 1956 р. В. Петров працював ще в Москві. У тому самому 1957 р. та в 1958 р. він керує Стецівським загonom Кременчуцької ранньослов'янської експедиції ІА АН УРСР. У 1958 р. розкопав поселення черняхівського типу в с. Радуківка на Полтавщині. У 1959 р. він, уже хворий, розкопує катакомбний могильник салтівської культури в с. Верхній Салтів на Харківщині. У 1961 р. керує Косанівським загonom Південно-Бузької експедиції, розкопує черняхівський могильник Косаново. 1965 р. був останнім роком польових досліджень

71-річного хворого вченого, який, керуючи загоном Дністро-Дунайської експедиції, розкопував черняхівське поселення Нерушай на Дунаї та черняхівський могильник у с. Баєві на Волині»¹.

Подробиці про останні розкопки, які, очевидно, проводилися два експедиційні роки, донесла газетна публікація, де вчений досить детально прокоментував значення цієї черняхівської пам'ятки. На фото, вміщеному в газеті, бачимо В. Петрова, притомленого, в теплому плащі (попри літню пору). Він присів на горбок, а навколо стоять сільські хлопчак і уважно слухають професора. За ними стоїть археолог М. Щукін².

Загалом як археолог В. Петров охоплював тисячолітні масиви, проникаючи у взаємозв'язки різномірних подій, культур, етносів, особливостей змін соціально-економічних формацій, руху народів, змішування їх і переплавлення в сучасні нації. При тому він був рішучим противником простолінійних еволюційних теорій руху людства — саме через те, що подібним концепціям суперечили реальні факти. Як пам'ятаємо, В. Петров розглядав розвиток не як постійний висхідний рух. На прогресивні смуги цивілізаційних змін «напливали» катастрофи, кризи, інколи знищення цілих народів... І це так само становило елементи розвитку, як і більш щасливі епізоди людського пробування в історії.

Якщо коротко й вибірково означити коло наукових інтересів В. Петрова в археологічній сфері, то слід насамперед вказати на такі з них. Його цікавила проблема формування людського суспільства, особливо в період родових спільнот, а також специфіка співжиття (перехід від роду до сім'ї) у рамках первіснообщинного ладу та історія розвитку способів господарювання на початкових його стадіях. Він зробив великий внесок у вивчення трипільських племен доби енеоліту (IV—III тис. до н. е.), досліджуючи ключові проблеми слов'янського етногенезу.

Проникнення в сутність процесів руху історії аж від трипільських часів до сьогодення приводить В. Петрова до переконання, яке багато в чому визначило напрям його наукових пошуків на стику різних наук. «Тисячолітня консолідація господарчо й соціально тотожного населення на певній території це є факт і фактор, — писав В. Петров 1947 року в своїй (уперше виданій на еміграції) розвідці «Походження українського народу», — повз який не може пройти жаден дослідник етногенетичних процесів...

---

¹ Корпусова В. М. Із останнього життєпису Віктора Платоновича Петрова (Домонтовича): «Він був людиною покликання, а не визнання» // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica / Збірник наукових праць. — К., 2008. — Вип. 4. — С. 357.

² Сторінки сивої давнини. Археологічні розкопки в Баєві // Рад. Волинь. — 1964. — 26 серп. — С. 4.

Ми повинні зважити, що наша автохтонність на нашій землі не була плодом і наслідком лише самої біологічної зміни й біологічного відтворення поколінь, що в русі часу, протягом тисячоліть, послідовно заступали одне одне, — процес незмінний і однозначний, тоді справді ми були б антропологічно тотожні трипільцям, — а вислідом суворих випробувань історії. В грозах і бурях знищень, в бурхливих змінах і зламах творився український народ, що став таким, яким ми його знаємо нині». Проречистий наголос у своїх етногенетичних дослідженнях В. Петров ставить на розрізненні ліній культурно-історичних традицій і етнічних зв'язків, які не завжди збігаються, часом ідуть паралельно, пам'ятки кожного окремого району цього часу мають свої ознаки, власні відміни й, певне, різні генетичні засади й коріння, що на перетинах виступають формо- і змістоутворюючим чинником прастановлення націй (у сучасному їх розумінні). Для українців цей аподактичний з етнографічної точки зору момент можна датувати мінімум від перших століть н. е., оскільки процес утворення нації ніколи не має лінійного характеру. І потягнення до давніших часів, включно з трипільцями, мають характер не системний, а вкрапленевий.

Розриви між історичними епохами, дискретність етногенетичного процесу зумовлює те, що відповідно до особливостей історичних періодів етноси різних епох не тотожні. Саме тому, ще і ще раз доводить В. Петров, етнос не можна розглядати як сталу, од початку незмінну константу й тлумачити етногенетичний процес як поступовий розвиток по всуціль висхідній лінії. «У нас немає підстав стверджувати безперервність етнічного і господарського розвитку місцевого хліборобського населення, починаючи з неоліту, говорити, що люди кам'яного віку — це протослов'яни або слов'яни. Безперервності не було. Спостерігаючи зв'язки, слід відзначати розриви»¹. В. Корпусова справедливо підсумовує, що в усіх своїх працях В. Петров послідовно доводить тезу: «Кожній історичній добі властива своя спільність, відмінна від спільності іншого часу — етнічна, мовна, культурна тощо»².

«Що стосується теоретичного питання про співвідношення етносу і археологічної культури, — узагальнює Н. Абашина, — В. Петров відзначає, що кожна етнічна спільність стверджує себе як єдине ціле у своєму мовному розумінні і у своїй діалектній відособленості. З одного боку, мова відбиває процес формування етнічної спільності, і з другого боку, забезпечує реалізацію цього процесу. Тому найліпшим визначенням етносу, його безумовним і переконливим показником є мова. В свою чергу матеріальна культура не існує окремо від етносу,

¹ Петров В. П. Етногенез слов'ян. — С. 118.

² Корпусова В. В. Петров (Домонтович): етногенетика як свобода самовиявлення // Слово і час. — 2002. — № 10. — С. 23.

хоча співвідношення культури і етносу буває різним і мова повинна йти не про тотожність, а про варіанти і форми зв'язків між культурою і етносом. Рівні зв'язків нестійкі. Культури далеко не завжди етнічні. Вони бувають як етнічні, так і різно- і багатоетнічні. Вчений окремо виділяє загальний культурний тип епохи, що сам по собі є, звичайно, універсальним і надетнічним. На думку В. Петрова, етніцизм притаманний лише місцевим культурним утворенням в межах спільного типу»¹.

В. Петров наполегливо обстоює тезу, що культури бувають моноетнічними, різноетнічними, поліетнічними, надетнічними. Не тільки етноси різних епох не тотожні, але й сам етніцизм як властивість місцевих культурних утворень виявляється в межах спільного типу.

З цього погляду Скіфія з її історією та етнографією, з її етнічними модуляціями, зі специфікою економічних відносин та розшаруванням суспільства на цій основі також кілька десятиліть була предметом поглиблених студій. В. Петров багато уваги приділив вивченню етногенезу стародавніх народів, зокрема тих, що, довше чи коротше, проживали на території сучасної України — скіфів, слов'ян, балтів, фракійців, готів... За своїм звичаєм включати наукові питання в художні твори, він розмірковує про «дух античної міри» над «золотаними просторами України»: «Хто були вони, ці експортери збіжжя, ремісники, поети, будівники й власники мурованих з цегли кам'яниць, що жили в віллах і молилися в храмах, прикрашених колонами? Гелленоскити, за яких згадує ще Геродот?.. Їхні нащадки?.. Волохи?.. Венеди?.. Чи, може, готи?..»². Проблема античної колонізації Північного Причорномор'я розглядалася В. Петровим у складному комплексі боротьби й співжиття грецького та «варварських» елементів, а далі — в процесі зведення на цій периферійній території Римського лімесу проводилася імперська політика винищування мов тубільних народів — галлів, іберів, лігурів, норіків, фракійців, дако-гетів та інших. Процес жорсткої асиміляції визначав боротьбу культур. «Кожна епоха має свої закономірності історичного становлення етносу»³. Вважаючи античну епоху однією зі стадій європейської історії і розглядаючи історію України в загальноєвропейському контексті, В. Петров підкреслював, що характерною рисою цієї епохи в історії України була взаємодія місцевого населення з античним

¹ Абашина Н. С. В. П. Петров про поняття «археологічна культура» // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян: Зб. наукових статей, присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Платоновича Петрова. — К.; Львів: «РАС», 1997. — С. 16.

² В. Домонтович. Без ґрунту (III) // Арка. — 1947. — Ч. 4. — С. 27. Цікаво, що в книжковому виданні повісті В. Петров зняв останнє запитання. А готи були одною з улюблених його історичних тем...

³ Петров В. П. Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. — С. 212.

світом, внаслідок чого утворюється «варварський» варіант античної культури, репрезентований Зарубинцями й Черняховом¹.

Працюючи над архіскладною проблемою етногенезу слов'ян² і, зокрема, українців, В. Петров подає свою інтерпретацію давньослов'янських пам'яток зарубинецької та черняхівської культури, а також пам'яток VI–VIII ст. н. е. Він досліджує ранньослов'янські пам'ятки біля сіл Стецівки й Пеньковки, а також городища часів Київської Русі в Райках, Плиснеське й Галич і вже згадуване поселення в Городську та ін. Багато уваги вчений приділяє вивченню топографії і принципам містоутворення Києва. Непорушним методологічним принципом у нього виступає зумовленість етноісторичних трансформацій насамперед соціально-економічними, господарчо-технічними особливостями кожної епохи, що й визначають ідеологію конкретного суспільного ладу.

О. Стрижак на основі розвідки В. Петрова «Про зміну археологічних культур на території УРСР в V ст. н. е.» так узагальнює висновки вченого з цього питання: «В. Петров вирізняє три етапи східнослов'янського етногенезу:

до черняхівський (він же пізньоантичний “венетський”, або “венетсько-віслянський”, рубежу н. е.; це найдавніша балтослов'янська спільність, коли мова виступає з балтійським забарвленням;

черняхівський, або ранньосередньовічний (II–V ст. н. е.; найвищий розвиток матеріальної культури Наддніпрянщини; територія: Десна — Вісла — Дністер — Донець; у III–V ст. простежується однорівневе взаємопротиставлення римської та “варварської” культур; мовно це проявляється у звільненні від балтійського й набутті слов'янського забарвлення; відбувається універсальна консолідація районів; біригуалізм);

післячерняхівський, інакше кажучи римськозатухальний (VI–VII ст. н. е. диференційована спільність розчленованого типу; венети, склавини, анти; VII–VIII ст., слов'янізація Балкан — тримовний поділ слов'ян на східних (ослов'янення межиріччя лісостепу Дніпра й верхнього

---

¹ Кравченко Н. М. Древняя история славян в концепциях современной украинской историографии. Два дискурса методологии // Слов'янська культура в європейській цивілізації. — К., 2001. — С. 166–197; Абашица Н. С. В. П. Петров про взаємодію античної цивілізації з варварським світом // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. — 2005. — Вип. 73–75. — С. 8–10.

² До узагальнюючої праці «Етногенез слов'ян» В. Петров розвивав свої ідеї з цього приводу в таких статтях: Зарубинецько-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я та синхронні культури суміжних територій. До проблеми класифікації археологічних культур зарубинецького часу // Археологія. — К., 1961. — Т. XII. — С. 53–75; Давні слов'яни та їх походження. До проблеми слов'янського етногенезу // Український історичний журнал. — 1963. — № 4. — С. 46–54; Про зміну археологічних культур на території УРСР в V ст. н. е. // Археологія. — К., 1965. — Т. XVII. — С. 3–13.

Дністра ще на етапі черняхівщини) й західних і південних — всі етапи різні й позбавлені взаємопереходності одного в інший). Київська Русь — кінцева завершальна ланка в процесі розвитку матеріальної культури післячерняхівських часів»¹.

Не будучи прихильником ні автохтонної теорії походження слов'ян (В. Хвойка), ні міграційної (О. Шахматов), В. Петров запропонував історично ретроспективний підхід до розв'язання цієї проблеми на перетині кількох наукових дисциплін. Підтримуючи заперечення В. Хвойкою ідей міграціоністів, він уважав за помилку суворий наголос на автохтонізмі, послідовно наполягаючи на тому, що «перевагу слід віддавати не автохтонізму і не міграціонізму як таким, а історизму перш за все»². «Етнос, кожна етнічна спільність як племені, так і народу — історичні категорії, — писав В. Петров ще на початку 60-х років у статті “Давні слов'яни та їх походження”. — Кожна з них формується й змінюється з часом і в часі». Й етногенетичні проблеми можуть піддатися розв'язанню лише на стику різних наук.

Даних самої археології ставало вочевидь недостатньо. Археологи часто отожднювали культуру й етнос. І тому доволіно переміщалися ланки, властиві різним структурним системам, не розрізнялася відмінність зв'язків, які, справді, є між етносом і мовою, та зв'язків, що існують між матеріальною культурою і етносом. Такий підхід не можна назвати коректним, адже йдеться про різні якості взаємозалежностей, що складаються між мовою й етносом, в одній площині, та між матеріальною культурою й етносом — в іншій. Отож у подібний спосіб не вдавалося пояснити такі злами історії, як занепад черняхівської культури і витіснення її культурою значно нижчою за рівнем (і чи можемо говорити про історичну тяглість процесів етнічного розвитку в цьому випадку? і якщо так, то в якій конфігурації?) або зникнення скіфів (вони ніби для цілого світу розчинилися в безвісті)... В. Петров береться за пояснення цих складних загадок історії. Так, він у поєднанні з даними трактатів античних (Геродот, Діодор Сицилійський, Валерій Флакк) і середньовічних авторів вивчає на археологічних, антропологічних, етнографічних та лінгвістичних матеріалах зональне розчленування Прибалтики, Причорномор'я і полісько-лісостепової смуги в I тисячолітті до Різдва Христового, тобто в час перебування на території сучасної України скіфських племен, у яких практично всі дослідники перед В. Петровим бачили лише іранські корені. Треба було виявити неабияку сміливість, щоб виступити проти монолітної скіфської генеалогічної теорії, освяченої авторитетними іменами «іраністів» К. Мюлленгофа, В. Міллера, О. Соболевського, М. Ростовцева,

¹ Стрижак О. С. Віктор Петров як антознавець // *Ант.* — 2000. — № 4–6. — С. 136–141.

² Петров В. П. Етногенез слов'ян. — К.: Наукова думка, 1972. — С. 118.

Ф. Юсті, В. Томашека, І. Маркварта, М. Фасмера, В. Абаєва, Я. Гарматти, Л. Згусты та ін. Головною вадою скіфознавства ще з другої половини ХІХ ст. В. Петров вважав те, що дослідники відразу «невідоме оголошували відомим», після чого ймовірне припущення, «яке належало ще довести, перетворювалося в непорушну догму»¹. В іншій праці він пояснював це таким чином: «Дослідження повинно починатися не з порівняльних зіставлень..., а з обробки ономастичних матеріалів як таких, з їх розгляду в межах самих епіграфічних джерел. Ця вимога й це застереження методично найбільш виправдані, оскільки мовне визначення й етнічна приналежність імен являють собою не даність, а завдання дослідження»². Ще в одній, довоєнній, праці він різко виступав проти методології авторів, котрі «стверджували, замість того, щоб досліджувати»³. В. Петров завжди був опонентом «доведення» наперед заданої істини. У нотатках «Археологія і соціологія» він якраз і говорить про подібний культ засновку, який поза аналізом оголошено висновком: *magister dixit in verba magistri* — не досліджує, а слідує.

Цікаво, що прихильники іранської теорії природи Скіфії, не погоджуючись із наскрізними ідеями праць В. Петрова, де справді є дискусійні моменти і де не всі висновки автора витримують випробування часом і новими фактами⁴, ніколи відкрито не заперечили його концепції і не виступали з її критикою. Найважливішим у даному разі був плідний методологічний принцип дослідження, запропонований українським ученим. Цікаво, що немало його статей друкувалися з позначкою «дискусійно», а проте, на жаль, дискусій не відбувалося...

«В. П. Петрову пощастило знайти нові шляхи для постановки і розв'язання етногонічної проблеми. Наслідком цього було вироблення оригінальної концепції, яка, очевидно, становитиме певний етап в історії цієї галузі історичної науки, — писав М. Брайчевський. — Вченому пощастило виявити найглибші (і багатолінійні) зв'язки між слов'янським, балтійським, іранським і, очевидно, фракійським етнічними коренями, — там, де їх ніхто не сподівався знайти.

В плані цього відкриття беззастережне віднесення кожного з стародавніх народів до якоїсь з перелічених етнічних груп, відомих на підставі

¹ Петров В. П. Етногенез слов'ян. — С. 207–209.

² Петров В. П. До методики дослідження власних імен в епіграфічних пам'ятках Північного Причорномор'я // Питання топоніміки та ономастики. — К., 1962. — С. 111.

³ Петров В. П. Заговори // Из истории русской советской фольклористики. — Ленинград: Наука, 1981. — [Вып. 2.] — С. 120.

⁴ На них вказано в кількох публікаціях. Усцький М. Книга про скіфів // Архіви України. — 1970. — № 6. — С. 83–87; Андреев В. М. Віктор Петров: «Скіфський сюжет» інтелектуальної біографії // Український історичний журнал. — 2010. — № 2. — С. 190–202.

порівняно пізніх джерел (наприклад, скіфів — до іранців), стає надто проблематичним, навіть, скоріше за все, просто безпідставним. Натомість висувається ідея нового східнослов'янського етнічного елементу (в генетичному плані — більш глибокого, ніж слов'яни, балти, іранці і т. д.), що займає проміжне місце між ними»¹.

Цю проблему В. Петров заявив у середині 40-х років у розвідках «Походження українського народу» та «Антропологічні особливості українського народу», що згодом широкоформатно висвітлилася в монографіях «Скіфи. Мова і етнос» та «Етногенез слов'ян». До речі, остання книжка, над читанням верстки якої 8 червня 1969 року закінчився життєвий шлях ученого, мала непросту історію виходу в світ. Проти її публікації виступав один із тодішніх ідеологічних «ступорів» академік І. Білодід. І можна зрозуміти чому. Хоча про це В. Петров не вказував прямо, але значна частина аргументації його викладу в частині балто-слов'янської мовної єдності насправді нівелювала казку про «колиску трьох народів», таку любу радянсько-російським ідеологам². «Теза про слов'янську мовну спільність, якою досі оперують лінгвісти, потребує історичної конкретизації. Єдиної, тотожної собі спільності не існує. Кожній історичній добі властива своя спільність, відмінна від спільності іншого часу. Слов'янська етномовна спільність VII–VIII ст. — одна, спільність попереднього часу, доби черняхівської культури II–VI ст., — зовсім інше»³.

Цікаво, що ще в 40-х роках, як згадує Ю. Шевельов, «Петров говорив про “австро=баварсько=українське окання” в протилежність російсько=прусьському аканню»⁴, тим самим підтверджуючи свій археологічний досвід лінгвістичними доказами, що ніякої давньоруської мови як спільної основи російської, української і білоруської не існувало. «Справа не в етнічних рухах і не в племінних переселеннях, а у дещо іншому: в окремих етапах мовноетнічного розвитку, — писав В. Петров у статті “Історична географія та проблеми слов'янського етногенезу на матеріалах гідронімії (Гідронімія Росі і Надросся”. — На наш погляд наявність численних балтизмів в гідронімії Надросся слід розглядати як пряме й конкретно-історичне свідчення того, що мова місцевої людності Надросся за глибокої давнини була якнайближче споріднена з мовами сусідніх балтійських племен. Мовна

¹ М. Б. Історик-археолог В. П. Петров // Український історичний журнал. — 1965. — № 11. — С. 124.

² Жорстка боротьба за впровадження цієї ідеології розпочалася з початку 1950-х років і триває, по суті, й понині. Див., наприклад: Юсов С., Юсова Н. Дискусія в науковому середовищі УРСР з проблематики етногенезу східних слов'ян і давньоруської народності (1951 р.): між наукою та ідеологією // Український історичний збірник. — К., 2009. — Вип. 12. — С. 351–364.

³ Петров В. П. Етногенез слов'ян. — С. 117.

⁴ Шерех Ю. Віктор Петров, як я його бачив // Україна (Париж). — 1951. — Ч. 6. — С. 424.

диференціація прийшла згодом. Та при всьому тому місцева гідронімія Середньої Наддніпрянщини зберегла на тривалий час своє давнє забарвлення. І це стосується не лише гідронімів». У розвідках про історію скіфської культури і про мову скіфів В. Петров окремими виразними штрихами-прикладми підтверджує свої узагальнюючі теоретичні посилання, надаючи їм живого дихання. Він описує динамічні процеси, що відбувалися всередині скіфської спільноти: первісне розшарування на багатих баїв (власників великих стад худоби) і бідних скіфів-хліборобів, які не мали худоби, а лише обробляли малоцінну з погляду тодішніх економічних пріоритетів землю. Проте зі зміною форм господарювання, товарних відносин поступово на перший план виходять так звані скіфи-орачі, експортери збіжжя, які не належали до орд скіфів-вершників, скіфів-завойовників, що жили розбoєм на периферіях своєї розлогої імперії. Цих агресивних скіфів знав Геродот і описував їх. І коли скіфська верхівка, зденаціоналізувавшись і здеморалізувавшись у завойовницьких походах на далекі землі, перестала відігравати вирішальну роль у своїй спільноті, сталося враження, що скіфи зникли з терену сучасної України. Насправді ж, доводить В. Петров, ці процеси мали під собою насамперед матеріально-економічну основу. «Сенс змін, що сталися на Україні в другій половині останнього тисячоліття перед Різдом, — писав він у праці “Походження українського народу”, — не можна звести до зміни скитів сарматами, до того, що нові “степові орди” витиснули колишні. Я сказав би інакше: скитство вигинуло як стан і як форма господарства. Античні письменники звикли з уявленнями про скитів пов’язувати уявлення про скотарів і грабіжників. Скити для них — це, насамперед, царські скити й скити-кочівники. Після того, як замість розчленованих станів виступив станом недиференційований народ, античні письменники перестають згадувати про скитів. Чужинці-свідки не могли не зауважити цього факту: зникнення верстви, нівеляція станів і витворення суцільної нерозчленованості народу, але вони не дали собі ради, щоб при побіжних згадках описати це явище. З тих пір вони мовчать про скитів. Вони мали рацію. Адже скитів як таких, якими їх знав Геродот, більше немає».

Але зміна культури на Середньому Наддніпров’ї була викликана зовсім не етнічними міграціями, не зміною скіфів сарматами, як стверджували багато дослідників. Тубільна людність залишилася, просто вона вийшла на вищий ступінь матеріального розвитку й установилися нові суспільні відносини. Сліди скіфської мови і скіфської культури ми можемо відшукати аж у сьогоденнішніх реаліях — в українських килимарстві, гончарстві, вишиванні та інших видах орнаментально-декоративного мистецтва проступає доволі типових елементів скіфського (ба більше: навіть трипільського!) часу. Досить назвати

вишиванки, які ми бачимо, для приміру, на скіфських пекторалях, і деякі мовні архаїзми. В. Петров наочно показує останнє на такому прикладі. У період розвиненого скотарства худоба, крім виконання інших функцій, була обмінним еквівалентом у товарних стосунках як у межах, так і поза межами Скіфії. Скот — багатство. Скот — товар. Худоба одночасно виступала і найважливішим тогочасним товаром, і тогочасними грошима. В. Петров залишив проникливе спостереження над одним з реліктових залишків саме в українській мові: «Українська жива мова виразно зберегла сліди цієї первісної, архаїчної тотожності багатства й худоби в подвійному значенні слова товар. Товар — це одночасно: худоба й крам». Такі переливи значень дуже важливо враховувати, досліджуючи питання етногенезу.

Саме в цьому ключі, підсумовуючи свої багаторічні дослідження, В. Петров окреслив «завдання, яке стоїть перед історичною семасіологією: показати семантичні зсуви, розкрити ламання значення слів при переході від одного господарського устрою до іншого, від одної історичної епохи до іншої. Визначення семантичних зв'язків на матеріалах одного устрою й одної епохи дає в руки дослідника зброю в методологічному сенсі вирішальну». Між іншим, ця несхибна зброя наукової аргументації дозволяла йому ніби мимохідь, заввиграшки завдати ще одного науково обґрунтованого удару по одній уже згадуваній радянській догмі на цьому терені — тій самій «колисці». Докази В. Петрова в статті «Давні слов'яни та їх походження» (1963), висловлені, до того ж, без будь-якого полемічного пафосу, про проблеми формування слов'янського етногенезу як складного, далеко не суто простолінійного еволюційного процесу, по суті, нейтралізовували ідеологеми про «спільнослов'янську єдність» та про «спільноруську єдність». В. Петров завжди розглядав ці проблеми у тісному взаємозв'язку лінгвістичних процесів як визначальних у генезі будь-якого етносу, з ландшафтними особливостями конкретної місцевості проживання¹, умовами й методами природокористування та господарювання, побудови жител, способів групування їх у населені пункти та соціальної організації детермінованих історично суспільних утворень за різних епох. Він на твердих фактах доводив, що простої еволюції в історії ніколи не було — особливо виразно це показано в його підсумкових монографіях «Скіфи. Мова і етнос» (1968) та «Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика» (1972). В останній він наполягав: «Кожній добі властиві свої специфічні форми господарської діяльності, осілості, будови жител, їх топографічного розташування, зональної приналежності,

---

¹ Свого часу він навіть написав розвідку «Трипільська культура в зв'язку з географічним середовищем».

ландшафтно-географічної характеристики культури, свій рівень суспільного розвитку і відповідно свій напрям етнотворення»¹. В. Петров на десятиліття випереджав наукові гіпотези та концепції, які можна об'єднати навколо теорії етнологічної археології, Л. Гумільова, Л. Бінфорда, В. Г. Чайльда, Д. Кларка та інших пізніших дослідників. Отже, перед В. Петровим стояла важлива лінгво-етнічна проблема балто-слов'янської спільності.

Саме топографічний аспект, звернення до гідронімічних матеріалів дало В. Петрову переконливі дані, що дали змогу з'ясувати питання про територіальне побутування мови, для якої балто-слов'янське протиставлення ще не існувало як завершений факт з лінгвістичної точки зору. Він розглядав топоніми насамперед як мовну категорію, а не як природну назву, прив'язану до певних ландшафтно-просторових, якісних ознак, що полюбляють робити представники так званого «географічного натуралізму». В основу свого аналізу він ставив методичний принцип групових зближень, оскільки жодна географічна назва не існує ізольовано, поза цілою системою гідро- і топонімії, яка склалася в певному географічному регіоні. Ряд мовних існуючих категорій розглядається не вибірково, а в межах відповідної території їх побутування. І саме тому, наполягав В. Петров, мовознавчий аналіз повинен випереджати інші дослідження — археологічні, культурологічні, антропологічні, ландшафтно-географічні, історичні. Отож, висновок В. Петрова: в XI–XII ст. відбувся не розпад єдиної народності на три чи й більше, а, навпаки, розпочався процес взаємозближення різних східнослов'янських спільнот, який, правда, постійно супроводжувався і супроводжується спробами насильницької асиміляції з боку «третього Риму». Причому йдеться не лише про побутову асиміляцію, а про цілеспрямоване прищеплення почуття меншовартості цілим народам, які, проте, мають пріоритети культурно-мовного розвитку в міжетнічних, міжнаціональних взаємостосунках.

В. Петров, звісно, ніколи не припускав навіть думки про псевдонаукові фальсифікати на догоду «ідеологічним замовленням». Доказові лінгвістичні аргументи в нього не просто доповнюють археологічні та інші елементи дослідження; вони виступають у сукупності всіх ознак досліджуваного явища. Він виразно продемонстрував це в дослідженні «Скіфи, мова і етнос». «Передусім учений бачив безпосередній зв'язок між скіфською та протоукраїнською духовною культурою, зокрема, релігією, що найвиразніше виявилось в теоніміконі обох народів»². Хоча прямих аналогій у цій площині В. Петров,

¹ Петров В. П. Етногенез слов'ян. — С. 118.

² Железняк І. М. Ономастичні пошуки В. П. Петрова (до 30-річчя від дня смерті) // Мовознавство. — 1999. — № 6. — С. 13.

звісно, не проводив. Однак методологічно чіткий підхід, що враховує різновекторні складові частини історичного процесу в його не міфологізованому, а реальному вимірі, уможливив не здогадні, а переконливі аргументи пояснення «раптового» зникнення в античних авторів посилань на скіфів.

Постійне звертання до мовознавчих досліджень було не просто пошуком додаткових доказів, учений виходив із цілісного бачення процесу, де всі його компоненти взаємопов'язані і не просто взаємодоповнюються, а й визначають якість одне одного. І це, в поєднанні з даними господарчо-економічного стану певного історичного періоду та структури суспільних відносин, давало підстави В. Петрову робити висновки, яких не могли дійти ті дослідники, що розглядали історичний процес однобічно. Ми вже торкнулися дискусійного питання про «зникнення» скіфів і бачення його В. Петровим... Візьмімо, знову для прикладу, ще одну вже згадувану таємницю далекої минувшини: тотальне знищення високорозвиненої черняхівської культури, яке більшість фахівців пояснювали вторгненням гуннів на територію сучасної України в 375 р. Ця теза сприймалася майже аксіоматично. Дискусії велися лише з приводу обсягу руйнувань, що були завдані черняхівцям. «Справа, однак, не в обсязі знищень, — наполягав В. Петров в узагальнюючому дослідженні “Про зміну археологічних культур на території УРСР у V ст. н. е.”, — а в тому, що навала гуннів припадає на часи занепаду Риму, розпаду усієї системи зв'язків, що склалися в світі на попередньому хронологічному етапі в умовах світового панування Римської держави. Саме вторгнення гуннів було одним із наслідків, складових елементів цієї кризи. Справа йде про кризу не лише місцевого, а світового масштабу, яка припала на цю добу і визначила зміну епох, про розклад тієї системи зв'язків, що на попередньому етапі привела до утворення черняхівської культури в Подніпров'ї-Подністров'ї»¹. І далі В. Петров роз'яснює сутність черняхівської культури, яка розвинулася до того ж рівня, що й «римський цивілізований світ». Налагодилися тісні товарно-ринкові та культурні відносини між римлянами й «варварами», і черняхівська культура, яка була продуктом окреслених історичних умов, підпала під вплив тієї ж кризи, що й Римська імперія. «З занепадом Риму руйнується вся система відносин, яка в умовах світового панування Римської держави зв'язувала місцеве населення Подунав'я-Подністров'я і Північного Причорномор'я з економікою, політикою і культурою Риму. За нових часів створюється нова система економічних, політичних і культурних зв'язків уже не з Римом,

---

¹ Подібну аргументацію стосовно долі черняхівської культури вживає В. Петров і в статті «Про першопочатки Києва (До 1100-річчя першої літописної згадки про Київ)».

а з Візантією. Саме ці зв'язки треба покласти в основу наших досліджень». «Нет никаких оснований игнорировать факт разрыва между Черняховским и послечерняховским временем. Разлом был и весьма значительный. Кроме опустошительного гуннского нашествия (к[онец] IV в.), в данном случае сказался распад того экономического уклада, который в условиях мирового господства Римской империи сложился на территории южной части Восточной Европы и нашел себе выражение в образовании здесь материальной культуры Черняховского типа II–V вв.», — підсумовував В. Петров бачення цієї проблеми в авторефераті «Язык. Этнос. Фольклор», доводячи, що етнокультурні утворення першої й другої половини I тисячоліття н. е. відбувалися в різний спосіб і визначалися насамперед політико-економічними умовами конкретного періоду, подоланням криз та зламів суспільного життя та взаємовпливами в процесах творення мови як основи формування етносу. Ці процеси були не міфологізованою абстракцією, а відбиттям у мові тих реальностей, які існували в дійсності на різних історичних етапах розвитку людства. «В археологічній літературі неодноразово робилися спроби пов'язати носіїв матеріальної культури Подніпров'я–Подунав'я в II–V ст. н. е. з слов'янами і, зокрема, з антами. Що можна і що треба сказати в цьому зв'язку? Грунтовна помилка дотеперішніх етногенетичних досліджень полягає в тому, що етногенетичний процес розглядався сумарно, без жодних розчленувань, трактувався як процес, який ішов по єдиній висхідній прямій. Етнос сприймався як стала від віку незмінна цілість. Хибність такої концепції, її антиісторизм цілком очевидні. Назвати носіїв матеріальної культури Подніпров'я II–V ст. слов'янами, розглядати носіїв так званої “черняхівської” культури як прямих предків йорданових антів означало б ігнорування головного — зламу між епохами, тих розривів, що сталися в той час при переході від однієї доби до другої», — зазначав дослідник у статті «Давні слов'яни та їх походження».

Комплексний підхід до проблеми дав змогу В. Петрову прийти до зовсім іншого висновку. Він не вважає руйнування черняхівських поселень ордами гуннів основною причиною знищення черняхівської культури. Останнє саме по собі було явищем похідним, зумовленим загальносвітовою кризою на межі пізньоантичного часу та раннього середньовіччя. І ця криза охопила не тільки території, що безпосередньо входили до складу Римської держави, а й суміжні області за лінією всіх отих Траянових та Змієвих валів...

І подібних нетрадиційно-відкривавчих підходів до пояснення складних феноменів історії чимало в творчому доробку вченого.

Треба сказати, що «екскурси» професійного археолога Петрова в лінгвістику були в різний час різноспрямованими. Вже наприкінці 50-х років він

написав працю «Етногенетика і ономастика за 50-ь років (1917–1957)»¹, в якій чітко визначив періоди різнонаповненої взаємодії археологів та мовознавців: «Отже, справа йде про чітке розмежування етапів, першого етапу з 20-х років, який пройшов під знаком панування “шахматовської концепції”, наступного, коли в другій половині 30-х років археологи шахматовському міграціонізму спробували протиставити автохтонізм, проголошений свого часу Хвойкою, з пошуками слов’ян в неоліті, і новий етап десь з 50-х років, коли замість голих суперечок між «автохтоністами» і «міграціоністами» широко й плідно розгорнулися ономастичні студії і проблема етногенезу була перенесена на ґрунт студій з ономастики»². Наполягаючи на потребі міждисциплінарного підходу, В. Петров не відкидав усе-таки деякі продуктивні маррівські ідеї, що сприяли дослідженню синхронних закономірностей розвитку мови, соціолінгвістики, мовної типології. Надмірний акцент на порівняльно-історичному методі в мовознавчих дослідженнях, що виразно спостерігався в період ідеологічного запровадження сталінської технології, сформульованої ним у печально відомій праці «Марксизм і питання мовознавства», гальмував науковий поступ не меншою мірою, ніж попередні марення Сталіна з приводу «чистої» «яфетидології». В. Петров іще у 1930-х роках займався мовними студіями під кутом зору взаємозв’язку лінгвістики з соціальними процесами та з історією виникнення матеріальних знарядь, розвитку технологій, еволюції житла тощо. Щодо останнього, наприклад, він на базі комплексного аналізу доводив, що історія трансформації житла визначалася не матеріалами, які використовувалися в будівництві, і не формами самих будівель, а зміною процесів праці та суспільних відносин у цих процесах: «Житло скотаря покривають не шкурою забитого мисливцем звіря, а повстю, зробленою із шерсті свійських тварин: покриття роблять з кошем переробленої шерсті, отже виробляють новий продукт з сировини.

В добу привласнення жердину, зрубавши, ставлять в основу куреня. В наступну добу із жердин спочатку роблять решітку (терме, кереге), а тоді вже і в такому вигляді лоза правитиме за стіну для житла. Процес праці ускладнюється, подвоюється, якщо не потроюється». Саме такі процеси найвиразніше і найглибше відбиваються на мовно-культурному розвитку етносу. Вже в тридцятих роках В. Петров методологічно започаткував етолінгвістику, науковий напрям, що його почали активно розробляти лише в другій половині

---

¹ Насправді йдеться про сорок років.

² Петров В. Етногенетика і ономастика за 50-ь років (1917–1957) // Науковий архів Інституту Археології НАН України. Авторський фонд В. П. Петрова № 16. — Од. зб. 149. — Арк. 120.

XX століття. Дослідження у цій галузі зупинила війна. Хоча навіть з її початком, евакуювавши Інститут українського фольклору до Уфи, В. Петров уже у вересні 1941 р. організовує й очолює наукову експедицію в українські поселення Башкирії, де його цікавлять як предметно-топографічні особливості життя переселенців (з XIX ст.), так і трансформації, що відбулися в мові українців.

Етнолінгвістичні спрямування тогочасних досліджень, де реалії матеріальної і духовної культури розглядалися у співвіднесеності з історично зумовленими семантичними відповідниками, привели його до твердого переконання про стадіальний розвиток мови і культури. Найвиразніше простежуємо це в його широких розвідках «К палеологии слова “ляда”, “лядина” (land)» (1936), «Мова й історія матеріальної культури (До постави питання про семантичні зв'язки в мові родового суспільства)» (1937), «К вопросу о стадияльном изучении сельскохозяйственной терминологии» (1940). В. Петров досліджує семантику найдавнішого шару праслов'янської лексики не саму по собі, а на основі історично-стадіального аналізу розкриває її еволюцію в усій різноманітності суспільно-виробничих функцій роду, до того ж — виходячи не із суто лінгвістичних позицій, а широко застосовуючи матеріал та методику з етнографії, фольклористики, археології, географії, історії виробничих процесів та інших наук. Загалом учений постійно й наполегливо підкреслює залежність мовотворення насамперед від конкретних реалій, що входили в життя суспільства. І це стосується не лише внутрішнього процесу словотворення, а й запозичень з інших культур, коли «певні технічні винаходи приносять з собою в мову чужі слова, що первісно мали відмінний, зовсім інший сенс»¹. «Развитие исследований в области исторической семасиологии идет линией увязки языкового материала с историей материальной культуры. Обнаруживаемые в лексике семантические связи не являются результатом некоей “семантической нерасчлененности в отвлечении”, “первобытного полисемантизма” как такового, а отражением в языке тех реальностей, которые на известном историческом этапе существовали в действительности», — таким є висновок багаторічних наукових студій В. Петрова у цій галузі, сформульований в авторефераті його дисертації.

Через слово дослідник намагався проникнути у свідомість тогочасних носіїв мови родового суспільства, глибоко відмінну від сучасної. Базовою В. Петров вважав тезу про історичну змінюваність значення одного й того ж слова. Він виходив із первісної недиференційованості сукупного значення слова. Висновок дослідника полягав у тому, що

¹ Петрів В. Походження слів // Наша мова: Журнал для всіх (Мюнхен). — 1947. — Ч. 1. — С. 18.

основною характеристикою архаїчної смислової структури є співвіднесеність значення слова з виробничо-функціональним призначенням його застосування. В. Петров довів, що семантика слова — історична, що слово може фонетично не змінюватися, а значення його змінюється. Це дозволяло пояснювати еволюцію виробничих процесів, що лежали як в основі первісного фольклору, так і видозмін матеріальної культури. Загалом же, в цей час роль археологічних розкопок розглядалася як першопланова, найзначиміша, коли мова йшла про дослідження етногенезу. В. Петров від 30-х років також дотримувався такої думки. У праці «Походження українського народу» він, зокрема, зазначав: «Немає сумніву, лише об'єднавши матеріали археології, антропології, етнології й мовознавства, можна розв'язати складне й відповідальне питання етногенези українського народу.

Звичайно, буття народу переступає межі окремих епох. Змінюються епохи, народ лишається незмінним. Відповідно до цього дослідження передісторії набуває особливого значення при висвітленні етнологічних процесів».

Вважалося, що передісторію можуть ефективно опановувати насамперед археологи, які досить скептично ставилися до писемних давніх пам'яток. Це призвело до певних перекосів у формуванні дослідницької джерельної бази. І В. Петров, мабуть, найпершим звернув увагу на цю небезпечну тенденцію, застерігши від неї у доповіді «Письменные источники о гуннах, антах и готах в Причерноморье» на конференції, присвяченій проблемам черняхівської культури (Львів, 1967 р.): «В результате успехов, достигнутых в археологии, в настоящее время в исторической науке предпочтение часто отдается археологическим материалам. Сведения письменных источников отодвигаются на второй план, а иногда даже вообще игнорируются. Их не комментируют, с ними не считаются, больше того — про них забывают. Только недооценкой, небрежным отношением к ним можно объяснить появление в литературе утверждений, совершенно не вяжущихся с тем, что мы находим в известиях древних авторов».

Не менш дискусійною і відкривавчою за постановкою складних питань і пошуком шляхів їх розв'язання в поєднанні писемно-історичних, лінгвістичних і археологічних підходів стала багатоаспектна доповідь В. Петрова «Слов'янська писемність за археологічними пам'ятками» на науковій сесії секції суспільних наук АН УРСР, присвяченій 1100-річчю слов'янської писемності (28 травня 1963 р.). Найдавнішими пам'ятками слов'янської писемності в Київській Русі вважалися Остромирове євангеліє (1057), напис на Тмутараканському камені (1068), збірники Святослава (1073 і 1076). На основі досить значної кількості археологічних знахідок, накопичених протягом приблизно восьми десятиліть, і розширення джерелознавчої бази досліджень

В. Петров піддає сумніву загальноприйняте твердження про початки слов'янської писемності. Написи «чертами і різами» з різноманітних археологічних матеріалів (берестяні грамоти, прясельця, амфори, корчаги, металеві речі, вироби з кістки, написи на стінах давніх будівель та ін.) часом у поєднанні з кириличними знаками дають йому право підтримати гіпотезу Д. Лихачова про багатоалфавітність слов'янського письма ще до IX ст. В. Петров рішуче не погоджується з досить поширеним уявленням про те, що, скажімо, «глаголиця мала характер таємного письма і бере початок з різного роду магічних письмен того часу»¹. Він вважає, що ці написи відігравали інформативну роль, виконуючи утилітарну функцію.

Дослідник пропонує шукати розгадку не в площині питання «який із слов'янських алфавітів давніший: глаголиця чи кирилиця?», а на протиставленні й зіставленні власне книжного письма грецькими і латинськими літерами та давнішого докнижного письма «чертами і різами», які протягом певного періоду поєднувались у вживанні. В. Петров гостро полемізує з твердженням І. Ягича про використання писемної графіки слов'янами виключно для лічби, чаклунства, ворожіння. У «різах» він бачить елементи давнього письма і далі на підставі уважного прочитання свідчень Чорноризця Храбра та відомостей з Паннонського «Житія Кирила-Костянтина» робить обґрунтований висновок як про «строкату різноманітність графічних систем, яка була властива для даної доби, VIII–IX ст.», так і про те, що «слов'янська писемність на Русі носила яскраво демократичний характер. Вона не була замкнута в стінах урядових канцелярій і чернечих монастирських келій. Писемність плекали прості люди»². Тобто вона була доволі поширеною. Висновки, по суті, революційні. Вони уможливлені поєднанням лінгвістичних та археологічних підходів до проблеми із суворим дотриманням принципу історизму дослідження. Поява таких концепцій характерна вже для цього третього етапу, за класифікацією В. Петрова, досліджень проблем етногенезу.

То був час нового повернення В. Петрова в мовознавство, в ономастику й топоніміку — передусім. І повернення як дослідника системного, котрий пройшов велику школу побудови цілісного методологічного апарату в різних галузях науки, де він працював. Чи то в археологічних студіях (від Трипілля до Київської Русі), чи у фольклористичних пошуках суцільності народнокалендарного циклу, чи в літературознавчих працях (українська література в контексті загальносвітових тенденцій), чи в осмисленні філософсько-релігійних концепцій

¹ Петров В. П. Слов'янська писемність за археологічними пам'ятками // Питання походження слов'янської писемності. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — С. 27–28.

² Там само. — С. 29, 18.

(Г. Сковорода або ж Т. Лютер), чи у виокресленні політичних доктрин різного часу (Т. Гоббс, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо), чи в «мікроскопічних» мовознавчих препаратах (відтворення скіфської або давньопрусської мов), чи в широкому панорамному погляді на зміни епох у кризових зламах (Античність — Середньовіччя — Новий час — Наш час...), чи у з'ясуванні причин зникнення цілих культур і народів (скажімо, під жорстокими ударами різних імперій), — завжди В. Петров ставив перед собою насамперед завдання досягнути складну цілість явища. Він твердо переконаний: поодинокі, уривчасті відомості й поверхневі аналогії часто виглядають привабливими, ефектними й правдоподібними, але насправді, висмикнуті з цілісної системи, вони майже завжди хибні. Окрему думку, окреме формулювання, висловлене певним мислителем або митцем, неможливо адекватно зрозуміти поза контекстом цілої доктрини або художньої концепції автора. «Щоб з'ясувати настанови автора, треба з'ясувати настанови цілого твору», — таким було переконання Віктора Петрова. І це стосувалося однаково мікро- і макрорівнів досліджень. У його наукових аргументаціях основна вага лягає не просто на факти в їх множинній роздрібненості й різновартісності, а на цілісну сукупність фактів у їх взаємопідпорядкуванню і взаємовідштовхуванню, у взаємопов'язаній системі. Насамперед він завжди окреслював методологічні координати¹ і на цій основі будував свої студії. Причому найвиразніше заперечення Петрова-методолога викликав еклектизм: «Не можна поєднати окремі методологічні напрями, що репрезентують зовсім різні епохи, ідеології зовсім різних класів, системи поглядів різного часу. В еклектизмі є щось механістичне і штучне, а разом з тим є щось від скептицизму»².

Як зазначив І. Железняк стосовно праць Петрова-лінгвіста, «він свідомо прийшов до аналізу ономастичного матеріалу, вбачаючи в ньому надійність і законсервовану архаїчність»³, тобто цей матеріал дуже зручно було розглядати як певну цілісність. Саме збереженість лексики, можливість вивчати її в певному ареальному поширенні, враховуючи стадіальність зміни значень слів і пов'язаність їх між собою, — такий шлях вибрав В. Петров. Ці студії не були для нього самоціллю, вони підпорядковувалися вирішенню основного комплексного завдання — з'ясувати етногенез індоевропейців, слов'ян, українців. Для дослідника стало очевидним, що продуктивне дослідження в галузі

¹ Див. Петров В. П. До методики дослідження власних імен в епіграфічних пам'ятках Північного Причорномор'я // Питання топоніміки та ономастики. — К., 1962. — С. 109–118.

² Петров В. Академік Ф. М. Колесса і його книга «Українська усна словесність» // Народна творчість. — 1940. — № 6. — С. 27.

³ Железняк І. М. Ономастичні пошуки В. П. Петрова (до 30-річчя від дня смерті) // Мовознавство. — 1999. — № 6. — С. 12.

історичної семасіології можливе лише в поєднанні мовного матеріалу з історією побуту і виробничої діяльності людини. «За методикою В. Петрова, — пояснював його специфіку сполученості лінгвістичного та археологічного підходів О. Стрижак, — мовне дослідження починається із “закону ряду”, а на другому етапі провадиться порівняльна процедура із залученням, насамперед, синхронних мов сусідніх територій, а потім поступово всіх інших. В археології — йти від розкопок пам’ятки до визначення її культурної належності, з усіма часо-просторово-типологічними ознаками та ступенем соціально-економічного розвитку її носіїв. Провадиться також синхронно-й діахронноархеологічне зіставлення контактних культур»¹.

Семантичні зв’язки зумовлюються відображенням у мові тих реалій, що існували на різних етапах розвитку матеріальної культури. В. Петров ішов від синкретичного значення слова до його розчленування в перебігу розвитку цивілізації. Ще в статті «Мова й історія матеріальної культури» (1937) він визначив для себе методологічний орієнтир, від якого не відмовлявся і в 60-ті роки: «Однією з характерних відзнак мови родового суспільства є, як це вказав акад. М. Я. Марр, “первісний полісемантизм”, коли те саме слово сполучає декілька значень, з нашого погляду іноді аж ніяк несполучних. “Коли беремо хоч би усталені первісні значення слів, наприклад, членів тіла, як от рука, нога, хвіст, або стихії — вода, вогонь і т. ін., то яфетичним лінгвістичним вияснено, що один час для руки, ноги, навіть хвоста, як відростків, користувались однаковим словом, за семантичним правилом: називання частини за цілим, тобто в даному випадку за тілом. Так само вода й вогонь із світлом, блиском визначались однаковим словом, так, що коли в вірмен *hur* означає вогонь, а в басків *hur* означає вода, то це наслідок того стану речей щодо семантики, тобто значимості слів, коли *hur* означало і воду, і вогонь, і морок, і світло в тій самій мові, зважаючи на контекст. Це була, звичайно, трудна мова; людство вибивалося з цього трудного становища”². «В етимологічних дослідженнях звичайно беруться до уваги зміни у фонетичній і морфологічній структурі слова й зовсім не враховується семантична історія слова, хоча цілком очевидно, що слово, яке має певний смисловий зміст на даному історичному ступені, може дістати зовсім інший семантичний відтінок в змінених історичних умовах», — резюмував В. Петров уже в 1960-х.

Між іншим, таке «close reading» у мовознавстві, зокрема в історичному, привело В. Петрову до відкриттів, яких загалом мало в світовій науці. Він заклав підвалини відтворення двох мертвих мов — скіфської

¹ Стрижак О. С. Віктор Петров як антознавець. — Ант. — 2000. — № 4-6. — С. 137.

² Марр Н. Я. Язык и общество. — М., 1934. — Т. III. — С. 223.

і давньопруської. Хочеться сподіватися, що з'являться сміливці, котрі візьмуться продовжувати цю справу. Благо, в архівах поки що бережуться матеріали, напрацьовані Віктором Платоновичем...

Як вчений і як письменник В. Петров по-різному ставився до слова. Якщо Петров-лінгвіст бачив багаточисленність слова, його приховані внутрішні напруження, історичні видозміни й напливи різних змістів, то як прозаїк він, здається, виділяв найбільше його суворо визначену номінативну функцію, хоча й у багатобарвному вираженні. Він усвідомлював своє недосконале володіння українською мовою, тому спеціально просив колег правити його тексти. Звісно, він виріс у російськомовному середовищі. Українська прийшла до нього іззовні. Він чув і знав її, але не відчував, не вжився в неї і з нею. Якось Ю. В. Шевельов, говорячи про двох найяскравіших представників інтелектуальної течії української прози 1920-х років, Валеріана Підмогильного і В. Домонтовича, точно вхопив відмінність між ними. У листі до Олекси Ізарського від 9 вересня 1950 року зі шведського Люнду він писав: «Платонович був менше ґрунтяний, більш кабінетний. Крім того, Підмог[ильний] — українізатор, а Платонович — українізований. А втім, для Вашого покоління ці речі, мабуть, не відчуваються»¹. І хоча мова прози В. Домонтовича — чітка й «графічно» виразна і влучна, вона таки книжна, немовби словникова. Навіть його напрохуд розкішні епітети інколи видаються не побаченими, а старанно підібраними із «словникових холодів». Цікаво, що, простежуючи за формуванням думки Петрова в його різноманітних нотатках, які «причаїлися» в архівах, ми невряди-годи бачимо, як, почавши скоропис українською, він, спіткнувшись у пошуку влучного відповідника, влітає в текст одне-друге російське слово, а потім (думаю, непомітно для себе) переходить на російську мову. Згодом так само, не зупиняючи розмотувати в'язь свого скорописьма, повертається до української. Але зворотних прикладів не трапляється...

В архіві УВАН у США зберігається (без каталожного шифру) копія раніше вже згаданого листа Віктора Петрова до Леоніда Лимана, де він жорстко висловлюється про переживання останнього щодо мови своїх творів: «Мова в літературному творі є спосіб вислову, “механічний спосіб” і нічого більше. Вона є елемент стилю, апарат, механізм... Що важлива не мова, а стиль, це й дозволяє читати римських класиків у перекладі Зерова, Шекспіра укр. мовою і т. д. Ці абсолютні істини незбагненні для “народників” з їх увагою до мови й зневагою до літератури як такої». В. Петров послідовний у своїх оцінках народницької концепції як дослідник, літературознавець,

---

¹ Листи Ю. Шевельова до О. Ізарського // Відділ текстології і рукописних фондів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. — Без номера зберігання.

але як письменник він тут виявляє брак нутряного відчуття самої мови як мистецтва. У своїй найантирадянській праці «Українська інтелігенція — жертва большевицького терору» В. Петров згадує, як при зустрічі десь на початку 30-х років В. Підмогильний з гіркою зауважив: «Я не знаю, що писати!». Петров ніколи не міг би так сказати. Принаймні в архівах збереглися його закінчені й незакінчені художні й дослідницькі твори — про Монтеск'є, Бабефа, Гоббса, Петра Могила, Франса, Гельдерліна, Щорса... Він завжди має в запасі чергову по-шаховому елегантну композицію і раціонально розгранує свій же твір на частини, об'єднані ідеєю, що сама по собі наперед цікава авторові, й тому він мало не силоміць нав'язує цю комбінацію своїм героям, ніби перевіряючи, як вони рубатимуть накинута їм вузол суперечностей. Бо на цьому полі гравець — він. Та й, звісно, не тільки на цьому...

У листі до Л. Лимана В. Петров лаконічно коментує свою, на мій погляд, найдосконалішу повість «Без ґрунту», композиція якої для нього ясна й проста: «опис тижневої командировки, отже щоденник, хроніка, хронологія послідовностей, не більше. В остаточному вигляді розпадається на кілька частин, а кожна присвячена окремій особі: перша — Линникові, остання [—] Витвицькому¹, середина [—] роман Ростислава Петровича й Лариси». Лист Л. Лиману написаний 25 березня 1949 року. Тобто за 23 дні до раптового й загадкового зникнення Віктора Платоновича з Мюнхена. За стилістикою листа відчувається, наскільки його автор був знервований, нестриманий в оцінках, різкий у загальній тональності висловів. Він безапеляційно ставить на карб С. Єфремову його поведінку під час процесу СВУ: «А вождя то й не було! “Тріх” же полягав в тому, що “коли не вождь, то не й вождись, не берись за вождівство”. У цьому вся мораль». Вражена амбіція, що дуже нехарактерно для погордливого до суєтностей буднів Петрова, емоційно рухає ним у закидах діаспорній критиці — стосовно неуваги до його творів («Мені на критиків не щастить»). І сам увесь лист скидається на прощання, уриваючись на незакінченому реченні: «В “Житті” (Журнал Української родини за кордоном, що видавався в другій половині 40-х років в Авґсбурзі. — В. Б.) я уважний читач Ваших нарисів: як завжди у Вас, вони яскраві й своєрідні, “лиманівські”. Але одного в них бракує, чи точніше, одне є в них зайве: є слова, є фрази, які непотрібні для текста. Я навіть мав намір це Вам окремо сказати, чи написати. Але думаю, що й Ви самі» (речення обривається без завершення і без крапки). І навіть у ритуально-прикінцевому «Бажаю всього найкращого. Ще раз

¹ Це не спонтанний поділ. Наприклад, текст, присвячений Витвицькому, В. Петров надрукував окремо 1947 року в «Арці» і позначив його як (III)...

дякую. Пишіть» останнє слово швидше сприймається як побажання молодому письменнику продовжувати писати прозу й вірші...

Чи знав (або здогадувався) В. Петров, що за три тижні його життя зірветься в новий крутий віраж? Закінчиться його «кар'єра» радянського агента? Чи прагнув він цього? Чому це сталося? Чи від'їзд із Німеччини означав завершення його спеціальності? І чи то не він під прибраним ім'ям Лаврецького (цього неочікуваного незнайомця В. Винниченко в своєму щоденнику назве просто «чоловічком років 55») завітає у «Закуток» до автора концептуально, за задумом антирадянського «Nouveau Commandement»? Дебют «Нового заповіту» відбувся французькою мовою в Парижі (видавництво Editions des Presses du Temps Present) саме у квітні 1949 р. Уже десятого травня після обговорення його в літературно-мистецькому товаристві «Club de Faubourg» автор був відзначений товариством «Arts-Sciences Lettres» срібною медаллю і почесним дипломом, про що 21 липня писав впливовий паризький тижневик «La nouvelle littéraire». Це, звісно, непокоїло і Луб'янку, й самого генералісімуса, які мали невтамовуваний апетит щодо комунізації Франції та й цілої Західної Європи. А агент Ярема (М. Глушенко), котрий десятиліття «курирував» колишнього голову Генерального Секретаріату — уряду УНР, давно вже повернувся до СРСР. До речі, В. Петров уже в шістдесяті роки згадував, що після Мюнхена одержав ще одне завдання, від якого мав право відмовитися, але виконав його¹...

Тут виникають цікаві паралелі — практично однакове «аранжування» його переміщень між «своїми» і «чужими»... У 1942 році, коли він перейшов лінію фронту і здався в полон гітлерівцям, у газеті «За Радянську Україну!» з'явилася велика стаття, що викривала націоналіста і зрадника Петрова... А після його таємничого зникнення з Мюнхена неофіційно контрольоване радянськими спецслужбами нью-йоркське «Новое русское слово» опублікувало розлогу дезінформацію штатного провокатора П. Яблоня (П. Ярового) «Тень Ковпака над антибольшевистским движением»: стверджувалося, що Віктора Петрова знищено в українському середовищі, а саме — бандерівцями. Називалися навіть імена тих, хто це буцімто вчинив...

А що означав зроблений запис у книзі автографів Ігоря Костецького: «Був день і була ніч — день перший після МУР-у. 14. IV. 49. В. Домонтович»? Саме того дня Петрова востаннє бачили його чи не найближчі друзі І. Костецький та Ю. Косач (а хтось же і їх спонукав до співробітництва з МГБ?). Вони разом пили горілку, читали свої нові твори, ходили в кіно... Петров презентував біографічний нарис «Ой, поїхав

---

¹ Кравченко Н. Збагнення // Українська біографістика=Biographistica Ukrainica / Збірник наукових праць — К., 2008. — Вип. 4. — С. 414.

Ревуха та по морю гуляти» (скорочено «Ревуха») — про легендарного Вацлава Ржевського, котрий зник 14 травня 1831 р. таємниче і навіть містично... А ще чомусь обходиться мовчанкою той факт, що, дослужився чи не дослужився наш герой до звання полковника КДБ, а от лейтенантом німецької армії він був точно! І редактором підтримуваного німецькою владою часопису «Український засів»... Як же це пояснити?

Питань ще можна поставити безліч.

Найімовірніше, однозначних відповідей на них ми не почуємо ніколи. Так само, схоже, лишаться нерозгаданими й деякі обставини смерті В. Петрова 8 червня 1969 р. Він чекав удома кореспондента журналу «Огонёк» для того, щоб дати тому інтерв'ю про свою розвідницьку діяльність... Зустріч, до речі, була ініційована Віктором Платоновичем. І спогади про якийсь припудрений шрам на скроні Петрова в очевидців¹ залишилися... Як тут не згадати ще один «рмейк» В. Домонтовича від Бориса Крупницького — про Саву Чалого: «Приборканий гайдамака». До речі, один з його варіантів має підзаголовок «Новеля з кільцевим сюжетом»...

Нікому, в тому числі й авторів цих рядків, не вдалося побачити особову справу секретного співробітника В. Петрова. Особисто я робив такі спроби через архіви СБУ і Зовнішньої розвідки України, через архіви ФСБ (КДБ) і Зовнішньої розвідки Росії, через Федеральний та Військовий архіви Німеччини (шукав там лейтенанта вермахту!)... Жодного сліду Петрова як розвідника досі не виявлено. Хоча ці сліди існують. Їх можна вловити в листуванні (що швидше нагадувало гру) Юрія Шевельова з однією загадковою особою, Л. Куриловою (харківською приятелькою В. Петрова, М. Зерова і С. Зерової ще з 20-х років; під час фашистської окупації — авторкою антирадянського «Українського засіву»; від 1944 року — завідувачки кафедри, доцента вищих навчальних закладів на Львівщині...) та її колегою Л. Марченко. Листи, адресовані Ю. Шевельову, збереглося в архіві Колумбійського університету в Нью-Йорку.

Були вони, ці сліди, й у спогадах перекладача німецької армії І. Костюка, котрий познайомився з В. Петровим у день його переходу через лінію радянсько-німецького фронту 10 лютого 1942 року й довгий час жив поруч з ним, знав про допити перебіжника абвером і гестапо. Але мемуари, що їх читали кілька осіб, як у воду канули. Як у воду, бо ж відомо: рукописи не горять...

А крім того, я навіть знаю людину, яка на власні очі бачила два грубих томи особової справи Петрова в Києві. Та й інакше не може бути, адже за свідченням Л. Проценко, котра доскіпливо описувала київські

¹ Стрижак О. Хто такий В. П. Петров (Домонтович)? // Ант. — 2006. — № 16–18. — С. 188.

некрополі, професор В. Петров похований (до речі, разом із С. Зеровою! — ще одне запитання без відповіді...) на Лук'янівському військовому цвинтарі в частині, яка належала гебешному відомству. І Л. Проценко однозначно твердить: Петров таки мав звання полковника КДБ¹. Може, їй все-таки на хвилі перших не вельми контрольованих свобод незалежної України вдалося добратися до тієї двотомної особової справи?

Один бувалий чоловік пояснив марність моїх пошуків в архівах спецслужб так: «Якби Петров був кадровим офіцером, тоді не було б проблем...».

Отже, про його діяльність у роки війни і повоєнне чотириліття можемо насамперед судити з його публікацій, спогадів сучасників та скупих краплин свідчень самого Петрова (до того ж, суперечливих — чи не навмисно?). Та й це сюжет для іншого дослідження. Для нього я зробив таки спробу «рекогноцирування» — у двох супроповідних передмовах до публікації текстів В. Петрова воєнних років та в статті на пошану унікальної людини нашого часу Івана Дзюби².

Безперечно, найбільшою загадкою творчої спадщини В. Петрова воєнного часу залишаються обидва варіанти його розвідки «Українська інтелігенція — жертва большевицького терору». В її історії прохоплюються непрості стосунки розвідника Петрова зі своїми «невидимими шефами»³. Проте не лише перебіг постановки цих статей цікавий для нас, а й таке питання: виконуючи свій розвідницький маневр, чи вірив сам Петров у те, що писав? Чи він просто користався матеріалами, які йому хтось завбачливо постачав (і, схоже, навіть із домашнього архіву в київському помешканні...) для виконання спецзавдання, з метою надійно «вгрузнути» в емігрантське середовище? Адже в останні довоєнні роки він на фольклористично-етнографічному полі виглядав активним борцем за чистоту марксистсько-ленінсько-сталінської ідеології на противагу ідеології буржуазній. Та й після повернення з Німеччини, принаймні в 50-х роках, він на словах був суперортодоксальним марксо-леніно-сталінцем... На словах? Якщо уважно вчитатися в тексти В. Петрова різного часу, то побачимо, що він таки часто вів гру, і доволі небезпечну. Скажімо, завуальовано заперечуючи основу російсько-радянської ідеології про «колиску трьох братніх народів» у статті «До історії вчення про слов'янський

¹ Проценко Л. Київський некрополь. — К.: Український письменник, 1994. — С. 265.

² Брюховецький В. Рукописи таки не горять, але ховають загадки! // Слово і час. — 2010. — № 10. — С. 77–79; Брюховецький В. «...За статутом виконував доручення командування» // Кур'єр Кривбасу. — 2011. — № 254–255. — С. 227–230; Брюховецький В. День, що може вмістити вічність // Обрії особистості: Книга на пошану Івана Дзюби. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. — С. 185–205.

³ Брюховецький В. День, що може вмістити вічність. — С. 185–205.

етногенез» (1968), В. Петров кличе в спілсьники Ф. Енгельса, наводячи цитату з його праці, яка до розглядуваної проблеми мала дуже відданий стосунок. Але це автора не хвилювало! Щоб довести потрібну наукову тезу, він ніби підкреслював свою ідейну цнотливість... Або в трактаті «Монтеск'є й його "Дух законів"» (1948), адресованому різко антикомуністично налаштованим читачам української повоєнної еміграції, він, нічого сумняшся, дослівно цитує цілком слушну думку К. Маркса, не посилаючись, звісно, на першоджерело... І все-таки залишалися підстави навіть для таких людей, як Ярослав Дашкевич, Михайло Москаленко, Іван Драч, доволі негативно оцінювати постать Петрова; не мовлю вже про чималу кількість діячів української діаспори. Але написати два антирадянські тексти, де з такою глибиною висвітлено, по суті, людиноненависницьке ядро ленінсько-сталінської ідеології, не можна було, вірячи в неї.

Я би прислухався до слів людини, яка напрочуд проникливо розуміла збентежену в своїй прихованості від інших душу В. Петрова, душу не ідеальну, але цільну навіть у своїй розтерзаності: «Чи не зарано ми вириваємо його "досягнення" з тих обставин, у яких вони досягалися? Як на мій погляд, ми ще не знаємо, де він "прикидається", а де говорить від щирого серця; коли ці "досягнення" були плодом вільної думки, а коли способом професійного маскувannya, мімікрії, свідомого обману, дезінформації, етнополітичної гри, лжі во ім'я спасіння та прикриття своєї розвідувальної діяльності»¹.

Здається, виразну підказку в пошуку джерел такого світосприйняття ми знайдемо ще з вражень дитинства, з часу, коли майбутній розвідник, учений і письменник, а тоді — учень холмської гімназії читав такі рядки свого батька про стан інтелігенції на початку ХХ століття та про комуністичні ідеї: «К нашим дням интеллигенция оказалась напитанной нездоровой пищей различных отрицательных учений: космополитизма, атеизма и социализма»². І гірке передбачення майбутнього комуністичного насильства як домінуючу рису впроваджуваного «справедливого» ладу: «Проповедуя свободу, братство, равенство, они в то же время защищали и оправдывали насилия, они возбудили целое море злобы, вражды, ненависти; отравили сердца многих простых людей, особенно из рабочих, чувством мучительной неприязни, зависти и недовольства. Можно ли думать, что из этого моря злобы и вражды вырастет когда-либо царство свободы и братства?»³.

¹ Стрижак О. Хто такий В. П. Петров (Домонтович)? // Ант. — 2000. — № 16–18. — С. 180.

² Петров П. Очерки из истории церковно-общественной жизни в эпоху Петра Великого. — Харьков: Мирный труд, 1912. — С. 214.

³ Петров П. Очерки из истории церковно-общественной жизни в эпоху Петра Великого. — Холм, 1912. — Ч. 1. — С. 5.

Звичайно, юний Віктор Петров був знайомий з цими нерадісними думками свого батька...

«У мелосі, в пісні, в людському творчому пориві через еротичне переродження, через кохання природне, стихійне набуває душу, перетворюється в Психею, — людське з'єднується з природнім, і людина починає розуміти, що жива природа живе, що у природі нема нічого мертвого й німого, а у людському є стихійне» (1929).

«Реконструктивна доба в нашому господарстві є також і реконструкцією нашого ідеологічного фронту. За доби соціялістичного наступу, коли загострюється опір клясового ворога, кожен з наукових робітників повинен, переглянувши свій науковий багаж і свої наукові надбання, з усією рішучістю викрити свої методологічні помилки, порвати зв'язки з залишками буржуазної ідеології, що, критично не оцінені, заважають міцно стати на ґрунт марксистсько-ленінської ідеології й методології» (1932).

«Ми живемо за доби, що її основною ознакою є боротьба світоглядів, боротьба ідей. Ми живемо в епоху криз і катастроф, революційних катаклізмів і воєн, про революціонізуєчий сенс яких говорить Геббельс» (1943).

«Ми мали на увазі тоталітаризм у формі нацизму-фашизму, як рівно ж і у формі большевизму, як провідну ідеологічну доктрину 20–30 років ХХ ст.» (1947).

«Говоря о тех или других областях научного знания, строительства, скажем, станков и машин, или же отвлеченных, казалось бы, построениях математики, во всех случаях нельзя забывать главного, именно того, что в каждом случае речь идёт о строительстве коммунизма, о построении коммунистического общества, о переходе от социализма к коммунизму и, тем самым, о теснейшей, нерасчленённой связи задач построения материально-технической базы коммунизма с теоретическими основами марксизма-ленинизма как идеологической доктрины» (1962).

П'ять цитат. Як їх сприймати? Чи може одна й та сама особа, хай і в різний час, висловлювати такі взаємозаперечні судження? І чи вона щира? Всі, хто знав Віктора Платоновича, відзначали іронічність його розуму, парадоксальність мислення, інстинкт мімікрії й маскування, зверхність до тих, хто був іншої «групи інтелекту»... Його прозивали «Доктор Парадокс», «Менталітет», «Сексот», «Оборотень»... Природу парадоксальної іронії В. Петров вивчав, починаючи з 20-х років, і в спадщині німецьких філософів та письменників-романтиків, і в Анатолія Франса, й у викличній життєвій концепції Г. Сковороди. І, мабуть, усе-таки саме Сковорода найцілеспрямованіше підштовхнув його до заглиблення в цю проблематику: «Для того, щоб з'єднати слова про свою "ничтожность" перед людьми сановними,

знаменитими и почтенними" та віру в царственну пишність старців і в свою теофанійну обоженість (entheos), для цього треба було засвоїти манеру містифікаційної іронії. Смиренність Сковороди була пихою старця, що іронізує над тими, кого в суспільстві звикли вважати за "сановных и почтенных"». Адже саме манера містифікаційної гри, містифікаційної іронії пронизує не тільки літературну творчість В. Домонтовича, а й багато публіцистичних і літературознавчих текстів В. Петрова та В. Бера (ще одне псевдо В. Петрова). Уже в своїй доповіді 1924 року про Максима Рильського В. Петров наголошував, явно експраполюючи ці визначення й на себе, що той є скептиком, хто ні в що не вірить і вміє зберігати німу байдужість до всього навколишнього. Він не намагається переконувати інших в істинності своїх суджень, але пробуватиме зрозуміти думки іншої людини: «Німа байдужість із її чемним бажанням не порушити чужого спокою і не стіснити нікого в його думках і вчинках є кращою од найкращої віри». І як тут знову не згадати священика Платона Петрова! У листі до А. Преображенського від 19 грудня 1899 року він писав: «Изъ новостей — бунтъ в университете и въ результатъ — несколько новыхъ солдатъ». І тут же коментував: «Азъ взираю на это съ философскимъ духомъ невозмутимого стоика»¹.

А незворушність неминуче сусідує з іронією. І В. Петров буквально перебуває в полоні іронічних ескапад Анатолія Франса, котрий на їх основі будував певну інтелектуальну гру, відсторонену й часом зверхню: «Іронія у Франса не є тільки грою слів, вона є виразом певної системи думок, визначеного світогляду. Іронія Франса має філософський характер. Він взагалі менш поет, ніж мислитель. Візьміть його твори — збірники моральних гномів — книги елегантної філософії, як Сад Епікурів, трохи еклезіястичні й дуже вчені, в них моральні свої думки Франс висловлює, користуючись іронією. Але іронія тут не тільки засіб і манера — сама іронія стає у Франса моральним і ф[ілосо]фським вченням»². Іронічна свідомість заперечує існування загальноприйнятих норм, дає змогу покепкувати над ними в серйозному тоні, не довіряючи їхній істинності. В. Петров з багатьох приводів згадує специфічну гру, яку завжди веде інтелектуал, він навіть бавиться цією грою в своїх текстах і цілком серйозно запитує: «Хіба за іронією не ховається завжди остання щирість і ліризм?»³. В А. Франсові його приваблює не просто іронічний скепсис (або скептис, як писав Петров), а те, що сама іронія перетворюється на моральне й філософське вчення. Для

¹ Российский государственный исторический архив. — Фонд 1109. — Оп. 1. — Дело 100. — Арк. 116, 116 зв.

² Петров В. Світогляд А. Франса // ЦДАМЛМ України. — Фонд 243. — Од. зб. 75. — Арк. 15.

³ В. Домонтович. Доктор Серафікус. — С. 72.

В. Петрова «Франс [—] це Монтень, що перейшов 18[-й] вік і в наш вік пізнав Ренана. Це Монтень цілком сучасний: вигадки метафізика і чудові витвори науки тільки ще більш загострили його скептицизм (іронізм)»¹. У тій-таки незавершеній роботі про світогляд А. Франса читаємо далі: «Іронія висовує вимогу підніматись над самим собою й оглядати себе й свої твори і весь світ критичним оком...

Це вищий ступінь вільної людськості, накреслений Шіллером у статті “Про етичне виховання людини”, де він визнає в грі (spieltriebes) найчистіший і надмісний вираз людської істоти, де він стверджує, що людина є людиною тільки в грі. Романтична іронія обертає найважливіші духовні й душевні процеси в гру»².

Недаремно В. Петрову були близькі ідеї екзистенціалістів — він осмислював їх у руслі концепцій С. К’єркегора, Ф. Ніцше, М. Гайдеггера, К. Ясперса, А. Камю, Ф. Достоевського, М. Бердяєва, Лева Шестова... «В літературу, — писав він, — Сартр переносить свою філософську позицію, яку він визначає як позицію г р а ч а, позицію суб’єктивної звільненості від всякої об’єктивної даності, адже ж “в грі чинна свобода; в ній якнайкраще виявляється абсолютна автономія духа: я сам визначаю правила, і я можу відкинути їх, і я зв’язаний лише моїм власним рішенням бути вірним їм”.

Це не є скептицизм, традиційний французький скептицизм Дідро, Ренана або А. Франса; це своєрідний “хомізм”, апостольство Хоми».

«Апостольство Хоми» — ця тема, вірогідно, була знайома Віктору Петрову з юних літ. Він мав би звернути на неї увагу ще на самому початку століття — через проповідь його батька вихованцям Одеського реального училища «Сомніння св. апостола ґоми и похвала смиренной вѣрѣ во Христа»³. 1924 року у виступі про творчість М. Рильського В. Петров, перефразовуючи П. Меріме, прямолінійно стверджував: «Тільки той, хто сумнівається, є чесним». Але вже в емігранські роки пише свого роду емблематичне оповідання «Апостоли», де розмірковує над природою засадничих сумнівів людини. Протиставляючи «невіруючого Хому» Петру, Іоанну, Юді, автор, по суті, розкриває свої власні сумніви й вагання, пошукуване ним відсторонене ставлення «невозмутимого стоика» до всього, що відбувалося навколо: «Замість славити, він перевіряв. Замість дивуватися, перепитував. Зіставляв. З’ясовував. Розшукував свідків...». Його невіра не мала форми одноразової підозри. Він діяв за парадигмою, згодом виокресленою автором адогматичного «Апофеозу безгрунтянства»: «Треба брати під сумнів не для того, щоб пізніше повернутися до

¹ Петров В. Світогляд А. Франса // ЦДАМЛМ України. — Фонд 243. — Од. зб. 75. — Арк. 15.

² Там само. — Арк. 18.

³ Петров П. Слова, рѣчи и поученія, произнесёныя Воспитанникамъ Одесскаго Реального Училища. — С. 75–79.

твердих переконань: це було би безцільно; досвід показав, що такий процес веде тільки від одної омани до іншої... Треба, щоб сумнів став постійною творчою силою, просяк би саму сутність нашого життя»¹. «Не згоджуватись з собою, — говорив В. Петров, — є найкраща запорука діяти істини».

Хома ставив питання, чи може людина одночасно мати дві віри? Чи може вона одночасно вірити й не вірити? У внутрішньому сум'ятті він не знаходив однозначної відповіді... Але проглядав глибше, ніж інші апостоли: «Я не вірю в Ісуса-царя. Наша віра в Ісуса — віра в Ісуса розп'ятого. Переможе розп'ятий; зневажений здобуде царство».

Хіба не почуємо в цьому твердженні відгомону сквородинських мотивів у так наполегливо, ще в роках 20-х роках підкреслюваних В. Петровим його твердженнях, що саме нікчемні — досконалі, що міра людської досконалості — міра нікчемності. Зневажений здобуде царство!

Кінець 40-х років ніс В. Петрову болючі психологічні травми — він усвідомлював неможливість подальшого перебування на еміграції. На запитання, чим йому запам'ятався рік 1948-й, відповів: «Знедійснення дійсності»². Дійсність для В. Петрова була не тільки і навіть не стільки саме дотикально-реальною, а власне становила духовні, непроминуці явища. Варто придивитися, як часто він пояснює історичні події не їхнім емпіричним збуванням, а через твори мистецтва, філософські ідеї, релігійні догми та пошуки Бога, теоретичні технологічні відкриття. Якщо хочете, саме це й залишається матеріальною складовою історії, а не те, що швидко перетворюється в тлін (включно з людською плоттю), підпадає під знедійснення дійсності. Більше того, одним із характерних прийомів розкриття сутнісного в дійсності у В. Петрова є обстоювання можливої рівноцінності матеріального із духовним і духовим. «Кохання таке ж надбання людства, як і комедії Карло Гоцці, як і сонет Поля Валері, етюд Стравинського, малюнок Рембранта»³. Це цитата з «Доктора Серафікуса», а пригляньтесь, як автор «Історіософічних етюдів», «Екскурсів в мистецтво», «Поетичної творчості Рильського», «Казематних поезій Тараса Шевченка» та інших статей пояснює перебіг суспільних процесів. Насамперед — через аналіз художніх творів!

Отже, всесвіт Віктора Петрова — це спільність духових феноменів. Слідом за Г. Сквородою, він часто уявляв себе мандрівником у цьому світі, так само, як його улюблений філософ, зрікшись і *amor rerum*, і *amor loci*, й оце відчуття знедійснення не прийшло від життєвої втоми, а стало

¹ Шестов Лев. Апофеоз беспочвенности: Опыт адогматического мышления. — Ленинград: Изд-во Ленинградского ун-та, 1991. — С. 88.

² Гуменна Д. Щоденник — Архів УВАН. — Без каталожного шифру. — С. 2176. (Запис від 17 вересня 1949 р.)

³ В. Домонтович. Доктор Серафікус. — С. 117.

ніби засновком його життєвої філософії, чи краще тут би сказати: життєвої ідеології. Ще на початку 20-х років у незакінченому романі «Екегарт» він виписав образ натхненного колись менестреля, паризького барда, який усвідомлює, що сродна йому діяльність у часи Великої (і кривавої) французької революції ніким не затребувана, і він змушений співати за мізерні гроші, хоча це, знову-таки, нікого не цікавить: «З Екегартом вони стрівались на дворі, коли Екегарт, кульгаючи, виходив з хати, щоб іти до секції чи в Трибунал, а поет з своєю скрипкою в драному футлярі — до дитячих притулків.

— Йду грати! Коли мої вірші тепер нікому не потрібні, то мої пісеньки... Синьйоре Екегарте, хоч ви людина офіційна, але я скажу вам. В секції сидять люде гарні й добрі. Вони розуміють, що для розвитку добродійної людини і доброго патріота, що шанує гільйотину, треба щоб [діти] змалку виховувались гармонійно, в дусі музики, але що ви зробите, коли діти не хочуть слухати моїх пісеньок і їм більш подобається налити води в мій футляр і одривати [латки] на моєму плащі»¹. А наприкінці 1920-х він говорить про «пустелю в нас самих»², бо усвідомлює, що «добрий патріот» і в обставинах початку ХХ століття має «шанувати гільйотину». Саме тоді він пише «Доктора Серафікуса», не надто приховуючи, що Василь Хрисанфович Комаха є навсправжки його alter ego. І в умовах Великої (і кривавої) жовтневої революції так само немає місця для сродної праці. Коли нарешті роман був виданий, В. Петров зізнається Ю. Шевельову: «З Комахою все ясно. Я міг би запропонувати Вам особисто зважити ситуацію людини, що має фах з класичної філології, який в ті роки, [нерозбірливо] до революції для клясиків (чи це буде Е. Роде? [нерозбірливо] чи хто інший [—] однаково) найчастіше збігався з фольклором. Після революції клясика була нідо чого, але оскільки клясика зустрічалася з [нерозбірливо], то відповідно до того й з'являлися філософоподібні, спрагматизовані праці: те, що було прийнятне для прогресу й соціуму, НОП, рефлексології і т. д.»³.

У такому сюрреалістично деформованому світі зміщується сенс очевидних явищ, зв'язки між близькими поняттями уриваються, й уже не об'єктивність буття веде людину, а вимоги ідеї гротескно сконструйованого світу. Митець визволений від залежності і від природи, і від видимих соціальних процесів. Для нього в ХХ столітті гаслами стають деструкція, руйніцтво: «Не природа, а не-природа. Не річ, а не-річ. Не скрипка, а не-скрипка. Як у Пікассо. Труп речі і труп людини.

¹ Петров В. Екегарт // ЦДАМЛМ України. — Фонд 243. — Оп. 1. — Од. зб. 96. — Арк. 166.

² Петров В. Листівка М. Могилянському від 11 серпня 1928 р. // Інститут рукопису НБ України ім. В. Вернадського. — Фонд І. — Од. зб. 44131. — Арк. 1.

³ Петров В. Листівка Ю. Шевельову від 21 січня 1948 р. — Музей-архів УВАН у США. — Фонд CXLV. — Од. зб. 65. — Арк. 1.

Конструкція розкладеної речі». І це не просто негачія, а меоністичне ствердження: не-природа, не-річ, не-скрипка... Своєрідний відгомін платонівських постулатів. «Матерії як такої нема, є лише форма матерії», — нагадує в своїй інтерпретації і в своєму обґрунтуванні мистецтва середини ХХ століття автор давньої праці «До характеристики філософського світогляду Сковороди (Вчення Сковороди про матерію)». І тоді розумієш (іще раз повторює В. Петров той самий приклад) чому «Пікассо з окремих уламків скрипки конструює "не-скрипку", з окремих частин людини "не-людину". Те саме робить Ортега: з уламків світу, з часткових реальностей висадженого в повітря світу він монтує свій плян умовно реконструйованої дійсності», що і є, зрештою, її знедійсненням. «Модерна фізика розкладає атом — писав В. Петров з іншого приводу, але посилаючись знову-таки на "не-скрипку", — Пікассо робить те саме; він виходить з кола подібних ідей: він розкладає речі». Ідея плану, ідея схематичного розчленування цілого з'явилися в 20-х роках ХХ ст. «у протиставленні господарській і соціальній непляновості попередньої доби», — читаємо в «Історіософічних етюдах». А в 40-х роках ця ідея опанувала світ. І що ж Петров? Писати ідіотичні пасажі про плани побудову комунізму чи про маячню Геббельса, не вірячи у сказане?

А може, таки вірив? Як Хома: «Чи може людина одночасно мати дві віри? Чи може вона одночасно вірити й не вірити?». «Найприкріше божеволіти, зберігаючи ясну свідомість свого божевілля», — приходить Петров-Домонтович-Бер-Веріго-Семьонов до печального висновку.

Отож у житті, крім роботи, лишалося одне...

Аналізуючи «Лісову пісню» Лесі Українки ще наприкінці 20-х років, у час, коли вибухло кохання, яке Віктор Петров ніс через усе життя, він сказав: «Не зраджує себе той, що свого не зраджує кохання». І вже в роках 50-х, майже шістдесятилітній чоловік, він писав у листі до жінки свого життя:

«Дни мои для меня наполнены тобою. Так было раньше, так есть и теперь. Оглядываясь назад, охватываешь десятилетия, которые прошли, одним взглядом, одним и единственным ощущением, чувством одного единственного ощущения: и в центре всего и всегда ты. Я тебе говорил о моих снах: они повторялись всегда каждую ночь. Мне снилась ты. Это был всегда повторенный, всегда один и тот же сон: я иду к тебе, и никак не могу дойти к тебе, достичь тебя. Стремление к тебе осталось незавершённым¹... И я — теперь уже наяву — мечтаю

¹ *Déjà vu*? Чи це не самохарактеристика вустами літературного героя: «Я мислю тисячоліттями. Хронологія й історія обмежують обрії. Вічність для мене реальніша, ніж століття. Чи не тому я й досліджую міти й казки»? І далі невідправлений ним лист кінця 20-х років: «Я майже щодня бачу тебе у сні, але я ніколи не зустрічаюся з тобою. Ти була і ти пішла, і я, у стурбованому бажанні й сподіванні зустрітися з тобою, іду, біжу, шукаю, розпитую,

о том, когда мы будем вместе, и жизнь наша свяжется тесно, как ещё никогда до сих пор. Я думаю, что это так будет, потому что иначе не может быть, потому что я этого хочу, а то, чего я когда-либо или как-нибудь хотел, всегда осуществлялось». Як за Сковородою: «*Omnia praetereunt, sed Amor post omnia durat*»¹.

Отак він ішов цим многотрудно-щасливим життям, з прагненням світлих почуттів, материнської ласки, якою був обділений змалку, жіночої ласки, до якої ніяк не міг дійти ні в сні, ні як «самотній мандрівник», що «простує по самотній дорозі»... А може, й не так. За словами таки ж Петрова: «Бродяга, що чвалає "шляхом потрачених надій", тим шляхом, яким ідуть повії й злодії». Або — один із тих «одірваних од батьківщини, несталих і непевних мандрівників, з ніколи не непогашеною нудьгою, засуджених ніколи не знати, де застане їх ніч і де завтра вони матимуть для себе ночівлю і води ще яких незнаних досі рік тектимуть перед ними!». Номад. Кочівник. Вагабонд. Агасфер. Зайдисвіт. Бурлага. Подорожній. Мандрьоха-мандрівник — чи то філософ, чи то дяк, чи то актор. Блудяга-писар, котрий знову й знову творить «Житіє і страданіє своє»...

І ще з юних літ мов вибух протуберанців спраглої душі:

«Це сталося в соняшний день. Він проходив через ідальню. Відкриті двері в кімнату Естер. Силует рами на чистовимитій підлозі. Червоність драпировок, блискучий лоск блакитного шовку диванної оббивки й рожевість голих ніг.

Тріпотіння серця в грудях.

Естер, підпершись ліктями, лежачи на дивані, читала книгу. Почувши кроки, не одриваючись од книжки, вона рукою поправила спідницю. А він мовчки — серце тріпотіло в грудях — пройшов через ідальню в свою кімнату.

Тремтіли руки, билося серце, горіло обличчя, червоніли щоки. Ввечері, як звичайно, клавикорд і мандоліна. Предмети злились в колиханні павутинної півтьми останніх [променів] сонця. В її намисті на білій шії чорніла золота пластинка.

Золота пластинка на її намисті чорніла.

В темряві кімнати

На її намисті

Горіла золота пластинка.

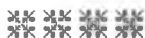
Поцілунок»².

турбуюсь, кидаюсь із одного місця в інше, — і ніколи з тобою не зустрічаюсь» (В. Домонтович. Доктор Серафікус. — С. 156, 157). Таки *Déjà vu!*

¹ Сковорода Г. С. Повна академічна збірка творів / За ред. Л. Ушкалова. — Х.: Майдан, 2010. — С. 1234. «Все промина, та любов застається по всьому» (переклад Л. В. Ушкалова), с. 1236.

² Петров В. Екегарт // ЦДАМЛМ України. — Фонд 243. — Оп. 1. — Од. зб. 96. — Арк. 151.

Короткою передмовою неможливо бодай пунктирно означити все багатство інтелектуальних пошуків Віктора Платоновича Петрова в різноманітних галузях знання, навіть у поєднанні з, часом аж надто розлогими, примітками до кожної зі статей. Це — завдання ґрунтовної наукової монографії. Або — захопливого детективу. Сподіваюся, такі книги з'являться колись...

Навіть зібрати написане цією суперечливо-геніальною і водночас напрочуд цільною особистістю виявилось не так просто. Хочу скласти глибоку подяку представникам професії, найважливіших для збереження історичної правди в огромі історії, — бібліотекарям і архівістам, людям небайдужим до нашої інтелектуальної спадщини, які допомагали мені в ці чотири останні роки моїх розшуків: насамперед це мої колеги з НаУКМА Тетяна Ярошенко, Валентина Ковальчук та Галина Недошовенко, а також Ольга Алексич, Світлана Андрушків, Лариса Лавріненко, Сергій Панько, Оксана Радиш, Тамара Скрипка, Людмила Шпильова, Катерина Шрага, Дмитро Штогрин (США), Іванна Ребет, Дарина Тетерина-Блохіна (Німеччина), Ярослав Йосипишин, Олексій Лигоцький (Франція), Ксеня Кебужинська, Марко Стех (Канада). Низько вклоняюся за безцінну допомогу і невтомну діяльність хранительниці духовної аури Віктора Петрова Валентині Миколаївні Корпусовій.

Окрема подяка за уважне прочитання й поради до передмови та приміток Ларисі й Ользі Брюховецьким, Ірині Давидко, Тетяні Дениско, Валентині Корпусовій, Юлії Олійник, Володимирі Панченку, Ярославу Розумному, Леоніду Ушкалову, Дмитрові Штогрину, Тетяні Ярошенко, а також усім, хто терпеливо вислуховував мої розповіді про Віктора Платоновича Петрова.

В'ячеслав Брюховецький

Примітки до першого тому

[ПОЕТИЧНА ТВОРЧІСТЬ М. РИЛЬСЬКОГО]. Подано за автографом, що зберігається в ЦДАМІМ України. — Фонд 243. — Оп. 1. — Од. зб. 57. — Арк. 1–61.

Доповідь була виголошена 25 березня 1924 року на засіданні Історично-літературного товариства УАН.

С. Єфремов так відгукнувся про цю подію: «Засідання Історично-літературного товариства. Доповідь Петрова про М. Рильського. Мудрий дуже, і студентська публіка, що ходить на наші засідання, мабуть, його мало зрозуміла» (Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. — К.: Рада, 1997. — С. 97).

Текст чорнового автографа написано на довгих вузьких листах паперу чорнилом (іноді з обох боків). Архівна нумерація сторінок від 1 до 61 — довільна, й не відповідає реальному їх порядку, деякі сторінки повністю перекреслені. В цій публікації здійснено спробу реконструкції доповіді (хоч немає певності, що збереглися всі сторінки, і що аутентично вдалося відтворити логіку думок В. Петрова). Доповідь цікава як оригінальне прочитання ранньої поезії М. Рильського, так і тим, що з неї можна зрозуміти походження назви групи українських «неокласиків» — від течії деїдизму в моді й парнасизму в поезії. Вперше цю назву ввів у літературний обіг саме В. Петров у доповіді «Неокласицизм в українській поезії (Филипович, Зеров, Рильський)», виголошеній 30 червня 1923 року (Звідомлення ВУАН у Києві за 1923 рік. — К., 1924. — С. 96), наступного дня після першого спільного публічного виступу на літературному вечорі трьох названих поетів.

Інша публікація. Текст доповіді Віктора Петрова / Підготовка до друку О. Сінченка // *Корогодський Р. І дороги. І правди. І життя.* — К.: ГЕЛІКОН, 2002. — С. 317–354. Публікація супроводжувалася статтею Р. Корогодського «Слово про друга, або пізнання творчості в дзеркалі світової культурології і задзеркаллі доби (с. 307–316)». О. Сінченко здійснив велику й важливу роботу, ідентифікувавши рядки майже з усіх поезій зі збірок М. Рильського, що їх цитує В. Петров, та уклавши деякі принагідні примітки й зберігши пагінацію автографа. Проте вона зроблена довільно, очевидно, працівником ЦДАМІМ України: сторінки пронумеровано в тому порядку, в якому автограф передано до архіву С. Ф. Зеровою. В цьому виданні здійснено спробу приблизно реконструювати логіку доповіді В. Петрова. Звісно, це лише ймовірна структура її. Тим більше, що, схоже, деяких аркушів автографа бракує. Сторінки 13, 39, 54, 57 в публікації пропущені, бо текст на них повністю закреслений. В публікації позначені (перекресленнями рядків) деякі уступи, які перекреслені самим автором. Вони відновлені, оскільки, на думку упорядника, важливі в аргументації й розвитку думки доповідача й, можливо, навіть були проголошені В. Петровим.

У всьому тексті цього конспекту, де видалося можливим, цитати з віршів М. Рильського звірені з першодруками і, де було необхідно, виправлені.

Деякі сторінки, які належать до цього тексту, випадково при впорядкуванні архіву В. П. Петрова віднесені фондоутворювачем до іншої одиниці зберігання. Це розрізнення позначено в публікації цифрами в квадратних дужках, де перша представляє номер одиниці зберігання, а друга — номер аркуша.

* У вірші В. Соловйова «Das Ewig-Weibliche» йдеться про Афродіту.

** В. П. Петров нерідко поводився з цитатами навіть свавільно. А тут ще й усний виступ. Очевидно, він мав на оці, переклавши й переказавши досить довільно, таку думку Плотіна (в сучасному перекладі): «Наша душа..., зосередившись внутрішньо на собі з такою енергією і повнотою, щоб в її свідомість не втрутилось і її не тривожило не тільки тіло з усіма притаманними йому рухами, але й ніщо оточуюче, щоб для неї все змовкло — і земля, і море, і повітря, і саме величаве небо.

В такому стані вона нехай уявить, що в усе це мертвотно-нерухоме щось іззовні ніби вливається Душа, яка повсюди розходиться, повсюди цю нежиттєву масу наскрізь протинає й освітлює...» (Плотин. Космогонія. — [Б. м.]: REFL-book; Ваклер, 1995. — С. 14–15).

МІСЦЕ ФОЛЬКЛОРУ В КРАЄЗНАВСТВІ. Подано за першодруком: *Петров В.* Місце фольклору в краєзнавстві // Етнографічний вісник. — 1925. — Кн. 1. — С. 12–21. Передрук: *Петров В.* Місце фольклору в краєзнавстві — К.: Укр. Академія Наук. — 1926. — 10 с.

СУЧАСНІ ЗАВДАННЯ КРАЄЗНАВСТВА Й ЕТНОГРАФІЇ. Подано за першодруком: *Петров В.* Сучасні завдання краєзнавства й етнографії // Життя й Революція. — 1925. — № 1–2. — с. 86–90.

КУЛІШ І ШЕВЧЕНКО (До історії їх взаємовідносин в 1843–1844 роках). Подано за першодруком: *Петров В.* Куліш і Шевченко (До історії їх взаємовідносин в 1843–1844 роках) // Шевченко та його доба. Зб. перший / Всеукраїнська Академія Наук. Комісія для видавання пам'яток новітнього письменства. — К.: Державне видавництво України, 1925. — С. 57–79.

Інша публікація: *Петров В.* Куліш і Шевченко р. 1856–1857-го // *Петров В.* Пантелеймон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. — К.: ВУАН, 1929. — С. 255–277.

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ПРИЯТЕЛЮВАННЯ КУЛІША Й ШЕВЧЕНКА р. 1856–1857-го. Подано за першодруком: *Віктор Петров.* Матеріали до історії приятелювання Куліша й Шевченка р. 1856–1857-го // Література. Зб. другий / Під ред. С. Єфремова, М. Новицького, П. Филиповича / Всеукраїнська Академія Наук. Комісія для видавання пам'яток новітнього письменства. — К.: Книгоспілка, 1926. — С. 83–100.

ХУТОРЯНСТВО І ЄВРОПА (Листи Куліша з-за кордону р. 1858-го). Подано за першодруком: *Петров В.* Хutorянство і Європа (Листи Куліша з-за кордону р. 1858-го) // Життя й Революція. — 1926. — № 7. — С. 71–79.

Інші публікації: *Петров В.* Хutorянство і Європа (Листи Куліша з-за кордону р. 1858-го) // *Петров В.* Пантелеймон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. — К.: ВУАН, 1929. — С. 363–378; *Петров В.* Хutorянство і Європа (Листи Куліша з-за кордону р. 1858-го) // Хроніка 2000. К., 1992. — Вип. 2. — С. 66–77.

КУЛІШ — ХУТОРЯНИН (Баївщанський період р. 1853–4). Подано за першодруком:

Петров В. Куліш — хutorянин (Баївщанський період р. 1853–4) // Записки історично-філологічного відділу УАН. — 1926 р. — Кн. IX — С. 156–184. Інші публікації: *Петров В.* Куліш — хutorянин // *Петров В.* Пантелеймон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. — К.: ВУАН, 1929. — С. 30–71; *Петров В.* Куліш — хutorянин (Баївщанський період р. 1853–4) // Хроніка 2000. — К., 2000. — Вип. 37–38. — С. 420–432. (Зі скороченнями).

ТЕОРІЯ «КУЛЬТУРНИЦТВА» В КУЛІШЕВОМУ ЛИСТУВАННІ р. 1856–1857. Подано за першодруком: *Петров В.* Теорія «культурництва» в Кулішовому листуванні р. 1856–7. (За неопублікованими матеріалами) // Записки Історично-філологічного Відділу Української Академії Наук. — 1927. — кн. XV. — С. 146–165.

Інша публікація: *Петров В.* Теорія «культурництва» в Кулішовому листуванні // *Петров В.* Пантелеймон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість. — К.: ВУАН, 1929. — С. 278–305.

Автограф зберігається в ЦДАМЛМ України. — Фонд 243. — Од. зб. 48. — Арк. 1–12.

«ЧОРНА РАДА» ЯК РОМАН СОЦІАЛЬНИЙ. Подано за першодруком: *Петров В.* «Чорна рада», як роман соціальний // *Література / За ред. С. Єфремова, М. Зерова, П. Филіповича.* — К., 1928. — Зб. 1-й. — С. 23–37.

Інша публікація: *Петров В.* «Чорна рада», як роман соціальний // *Петров В. Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість.* — К.: ВУАН, 1929. — С. 436–448.

26 жовтня 1926 р. В. Петров зробив доповідь «Образи і характеристики “Чорної ради” Куліша» на засіданні Історично-філологічної секції УВАН, на якій, зокрема, був присутній М. Зеров.

У примітці до заголовку статті в збірнику «Література» В. Петров зазначив: «Останній розділ з розвідки автора про “Чорну Раду” Куліша». Він мав на оці частину другу своєї монографії «Пантелимон Куліш у п'ядесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість». Назва статті в «Змісті» збірника: «Чорна рада» П. Куліша як роман соціальний.

В ЦДАМЛМ України зберігаються робочі матеріали до праці В. Петрова «Чорна рада» — Фонд 243. — Оп. 1. — Од. зб. 80. — Арк. 1–123; Од. зб. 81. — Арк. 1–70; Од. зб. 127. — Арк. 1–168; Од. зб. 128. — Арк. 1–184.

ВАЛЬТЕР-СКОТТІВСЬКА ПОВІСТЬ З УКРАЇНСЬКОЇ МИНУВШИНИ. Подано за першодруком: *Петров В.* Вальтер-Скоттівська повість з української минувшини // *П. Куліш. Михайло Чарнишенко.* — К.: Сяйво, 1928, с. 5–35.

* Насправді стаття називається «Куліш і Шевченко (До історії їх взаємовідносин в 1843–1844 роках).

** Ця стаття має назву «Теорія “культурництва” в Кулішовому листуванні р. 1856–1857).

ТЕОРІЯ «НЕРОБЛЕННЯ» ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ. Подано за першодруком: *Петров В.* Теорія «нероблення» Григорія Сковороди // *Життя й Революція.* — 1926. — № 4. — С. 49–55. Публікація відразу викликала неприйняття критиків, близьких до офіційних структур тодішньої України, котрі воліли би бачити Сковороду в ролі ідеологічного «підручного» активно впроваджуваної соціалістичної доктрини. П. Пеллех надрукував різку статтю «Теорія праці Сковороди і псевдо-Сковородина теорія “нероблення” Петрова» («Життя й Революція» за 1926 рік, № 8, с. 55–63), на яку в тому ж числі відповів В. Петров реплікою «До дискусії про Сковороду», а редакція зазначила, що вважає дискусію вичерпаною.

ДО ДИСКУСІЇ ПРО СКОВОРОДУ. Подано за першодруком: *Петров В.* До дискусії про Сковороду // *Життя й Революція.* — 1926. — № 8. — с. 63–67.

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ФІЛОСОФСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ СКОВОРОДИ (Вчення Сковороди про матерію). Подано за першодруком: *Петров В.* До характеристики філософського світогляду Сковороди (Вчення Сковороди про матерію) // Юбілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності / За ред. А. Кримського. — К., 1927. — Ч. II. — С. 30–43. (Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук, кн. XII–XIV).

На цю статтю двічі відгукнувся рецензіями Д. І. Чижевський: *Syževskij D.* «Abhandlugen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin». — 1929. — Bd. 2. — S. 190–191; *Syževskij D.* «Ruch filosofickij». — 1929. — № 8. — S. 183.

Інша публікація: *Петров В.* До характеристики філософського світогляду Сковороди (вчення Сковороди про матерію) // *Хроніка 2000.* — К., 2000, вип. 39–40, ч. II, с. 587–602.

Цю статтю двічі рецензував Д. І. Чижевський: *Syževskij D.* Abhandlugen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Institutes in Berlin. — 1929. — Bd. 2. — S. 190–191;

Čyžev's'kyj D. Ruch filosofický. — 1929. — № 8. — S. 183. Він же схвально відгукувався про цю розвідку В. Петрова в таких публікаціях: *Tschizewskij, D. Neue Literatur über Skovorodá // Der Russische Gedanke: International zeitschrift für russische philosophie, literaturwissenschaft und kultur. — 1929. — В. 1. — S. 100, 348; Чижевский Д. Философия Г. С. Сковороды // Путь: Органъ русской религиозной мысли (Париж). — 1929. — № 19, ноябрь. — С. 24, 37, 42.*

Цю працю також відзначила італійська дослідниця Марія Бартоліні: «Un'interpretazione estremamente accurata del platonismo di Skovoroda è stata fornita da V. [P.] Petrov nel 1927, al termine della prima Skovoroda-reinassance (Petrov 1927). Petrov, che restringe il proprio campo di indagine al problema ontologico e, in particolare, alla trattazione del rapporto tra materia e forma, descrive con acutezza e precisione le analogie tra il sistema skovorodiano e quello platonico, illustrando con esempi concreti tratti dai rispettivi testi le somiglianze di tipo terminologico e quelle di tipo simbolico; l'analisi di Petrov culmina nella confutazione della tesi erniana del dualismo assoluto di Skovoroda, optando per la definizione di compromesso di "mono-dualismo" (1927: 38), sostenuto, in questo, dalle posizioni moniste di Bahalij». (*Bartolini, M. G. 200 Anni di Skovorodiana. Per una rassegna ragionata. — http://www.academia.edu/488595/200_anni_di_Skovorodiana_per_una_rassegna_ragionata*)

«Надзвичайно точна інтерпретація платонізму Сковороди подана В. [П]. Петровим в 1927 році, наприкінці першого ренесансу Сковороди. Петров, який звужує сферу свого дослідження онтологічною проблемою і, зокрема, з'ясуванням відносин між матерією і формою, ясно й точно описує подібність між сквородинською і платонівською системами, ілюструючи це конкретними прикладами подібності відповідних текстів як термінологічно та символічно; аналіз Петрова завершується спростуванням тези Ерна про абсолютний дуалізм Сковороди, вибираючи компромісне визначення "моно-дуалізм", підтримуючи в цьому моністичну концепцію Багалія».

* У Ерна: «въ уклонѣ его воли».

ВІРУВАННЯ В ВИХОР І ЧОРНА ХОРОБА. Подано за першодруком: *Петров В. Вірування в вихор і чорна хороба // Етнографічний вісник. — 1927 — Вип. 3. — С. 102–116.* Письменник до цього дослідження зберігається в НА ІМФЕ ім. М. Т. Рильського з резолюцією В. Петрова, датованою 15 травня 1926 р., про дозвіл друкувати його накладом 150 прим. В НА ІМФЕ ім. М. Т. Рильського зберігаються виписки В. Петрова «Вихор» з різних джерел: Фонд 1–5. — Од. зб. 479. — Арк. 1–238. В тому ж архіві зберігаються протоколи засідань Етнографічної Комісії за 1926–31 рр. 27 жовтня 1926 р. на засіданні ЕК була заслухана доповідь В. Петрова «Вірування в вихор і чорна хороба». В обговоренні її виступили В. Білий, Б. Навроцький, С. Якимович, Ф. Сенгалевиц (Фонд 1–1дод. — Од. зб. 43. — С. 3 зв.).

У прикінцевій примітці до статті В. Петров зазначив: «Зібраний у нас матеріал: лікування від підвію, заговори, обереги від вихру, невикористані перекази про кидання ножа в вихор, за браком місця, відкладаємо до іншого разу». У травні 1939 року на всесоюзній конференції з питань вивчення російського фольклору (Москва) В. Петров виступив з доповіддю про заговори, і на основі її підготував широку розвідку для матеріалів конференції. Проте планований збірник друком не вийшов, стаття залишилася в архіві й була опублікована А. Н. Мартиною лише через чотири десятиліття: (*Петров В. Заговори // Из истории русской советской фольклористики. — Ленинград: Наука, 1981. — С. 77–142.*) Сучасне місце зберігання оригіналу: Рук. отд. ИРЛИ. — Розр. V. — Пол. 17. — п. 9. — № 1.

МІТОЛОГЕМА «СОНЦЯ» В УКР[АЇНСЬКИХ] НАР[ОДНИХ] ВІРУВАННЯХ ТА ВІЗАНТІЙСЬКО-ГЕЛЛІНІСТИЧНИЙ КУЛЬТУРНИЙ ЦИКЛ. Наведено за першодруком: *Петров В. Мітологема «сонця» в укр[аїнських] нар[одних] віруваннях та*

візантійсько-гелліністичний культурний цикл // Етнографічний вісник. — 1927. — Кн. 4. — С. 88–119.

У ЦДАМЛМ України зберігаються матеріали до цієї праці: Фонд 243. — Од. зб. 53. — Арк. 1–18.

16 лютого 1927 р. на засіданні ЕК була заслухана доповідь В. Петрова «Вірування в сонце». «З запереченнями після доповіді виступили Б. О. Навроцький, В. Ф. Демич, Вяч. Камінський та з публіки» (НА ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. — Фонд 1 — 1 дод. — Од. зб. 43. — С. 7 зв.).

* В. Петров вживає різні варіанти написання прізвища автора дослідження «Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ» — Ф. Вовк, Ф. Волков. В деяких інших статтях, наприклад: Великодні звичаї й обряди в Україні // Час (Фюрт). — 1947. — 13 квіт., він уживав і варіант «Хведір Вовк».

ЛІСОВА ПІСНЯ. Подано за першодруком: *Петров В. Лісова пісня // Леся Українка. Твори.* — Харків-Київ: Книгоспілка, 1929. — Т. 8. — С. 157–177. Автограф зберігається в ЦДАМЛМ України. — Фонд 243. — Од. зб. 51. — Арк. 1–32.

Цитати з Лесі Українки звірено за академічним виданням творів поетеси і, в разі розходжень, виправлено.

Інші публікації: *Петров В. Лісова пісня // Леся Українка. Твори.* — Нью-Йорк: Спілка Тищенко та Білоус, 1954. — Т. 8. — С. 157–177. (Хоч це перевидання було заявлене як фототипічне до видання 1929 року, видавці зробили кілька купюр в статті В. Петрова. В усіх подальших передруках скорочений, фактично — через цензурний підхід, текст не був відновлений); *Петров В. Лісова пісня // Україна і світ (Ганновер), 1963–1965.* — 1966. — Зошит 25–26–27. — С. 57–64; *Петров В. Лісова пісня // Їм промовляти душа моя буде. «Лісова пісня» Лесі Українки та її інтерпретації / Упор. В. Агеева.* — К.: Факт, 2002. — С. 149–169.

«ЧЕРНІГІВКА» КОСТОМАРОВА. Подано за першодруком: *Петров В. «Чернігівка» Костомарова // Костомаров В. Чернігівка. Бувальщина з другої половини XVII віку.* Переклад Б. Грінченка. — К.: Книгоспілка, 1929. — С. III–XIII.

Автограф зберігається в ЦДАМЛМ України. — Фонд 243. — Од. зб. 79. — Арк. 1–31.

«ЛЮДИНА, ЩО СМІЄТЬСЯ». Подано за першодруком: *Петров В. «Людина, що сміється» // Віктор Гюго. Людина, що сміється.* — Х., К.: Книгоспілка. — 1930. — С. III–XXII.

* Насправді Жюль Валлес, як учасник Паризької Комуні, був засуджений до страти, але йому вдалося уникнути арешту.

ПЕТЕРБУРЗЬКІ ПОВІСТІ ГОГОЛЯ. Подано за першодруком: *Петров В. Петербурзькі повісті Гоголя // Гоголь М. Повісті.* — Х., К.: Література і мистецтво, 1932. — С. I–XL. Усі підкреслення в цитатах з творів Гоголя і вставки в дужках належать В. П. Петрову. В авторефераті своєї дисертації «Язык. Этнос. Фольклор» (1966) В. Петров подає назву цієї вступної статті як «Гоголь і німецький романтизм» (поз. 81). В Науковому Архіві Інституту Археології НАН України зберігається рукопис В. П. Петрова [Матеріали про Гоголя]: Авторський фонд В. П. Петрова № 16. — Од. зб. 243 (II). — Арк. 1–80. Там же зберігається машинопис останньої частини статті «Петербургські повісті Гоголя»: Авторський фонд В. П. Петрова № 16. — Од. зб. 243 (V). — Арк. 1–6. Вона, очевидно, була написана пізніше (чи не на прохання видавництва?).

Інша публікація: *Петров В. Петербурзькі повісті Гоголя // Сорочинський ярмарок на Невському проспекті.* — К.: Факт, 2003. — С. 266–320.

* Таке враження, що В. П. Петров навмисно нашо́вхував читача на відомий (правда, лише для фахівців) лист В. Белінського, в якому той у найганебніших ви- словах говорив про Т. Г. Шевченка і П. О. Куліша, як і про українську літературу

в цілому. Адже, якщо розібратися, то думки В. Белінського протилежні тому, що стверджує В. П. Петров про антибуржуазні погляди М. В. Гоголя. Першу цитату з листа, відповідно атрибутованого («У лютому 1848 р. Белінський писав між іншим до Анненкова»), В. П. Петров перериває перед таким висновковим пасажом: «А тепер ясно видно,» — саме це стверджує В. Г. Белінський, — «что внутренний процесс гражданского развития в России начнётся не прежде, как с той минуты, когда русское дворянство обратится в буржуази!» Далі ж автор статті «Петербургські повісті Гоголя» здійснює такий кульбіт. Він посилається на інший лист Белінського, в контексті попередньо цитованого листа до Анненкова («А в листі, писаному в грудні р. 1847, Белінський висловлювався...») і наводить цитату не з листа до П. В. Анненкова, а з грудневого листа до В. П. Богкіна. Читач же, якому цікаво розібратися в аргументації В. П. Петрова, звертається до грудневого листа, адресованого П. В. Анненкову, і читає там зовсім інше, зокрема й таке: «здравый смысл в Шевченке должен видеть осла, дурака и пошлеца, а сверх того, горького пьяницу, любителя горелки по патриотизму хохлацкому». Чи навмисно це зробив В. П. Петров? Ніхто вже не відповідь, але — знаючи нахил його до міфстифікацій...

РАСОВА ТЕОРИЯ НА ПОСЛУГАХ ГЕРМАНСЬКОГО ФАШИЗМУ. Подано за першодруком: *Петров В.* Расова теорія на послугах германського фашизму // Наукові Записки Інституту історії матеріальної культури — К.: ВУАН, 1934. — Кн. 2. — С. 49–71.

На першій сесії Фольклорної секції Інституту антропології, археології і етнографії АН СРСР, що відбулася в Ленінграді 24–26 квітня 1936 р., В. П. Петров виголосив наукову доповідь «Расова теорія в сучасній германській фольклористиці» (Сов. фольклор. — 1936. — № 4–5. — С. 430). У авторефераті «Язык. Этнос. Фольклор» (1966) В. П. Петров подає назву цієї своєї праці як «Расова теорія та її критика» (поз. 88). Очевидно, вона мала таку назву в авторському оригіналі. Але до того часу, поки сталінська і гітлерівська ідеологічні системи не почали співпрацювати, існував політичний штамп для такого роду публікацій (див. наприклад: *Петров Г. И.* Расовая теория на службе фашизма. // Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры. — 1934. — Вып. 95; *Казапов Е. Г.* Немецкая фольклористика на службе германского фашизма // Сов. фольклор. — 1936. — № 4–5. — С. 449–452).

Підготовчі матеріали до цієї роботи зберігаються в ЦДАМІМ України: Фонд 243. — Оп. 1 ([Шляхи етнічних розчленувань] — Од. зб. 19. — Арк. 1–133; [Шляхи етнічних розчленувань] — Од. зб. 20. — Арк. 1–130). Ці матеріали використані автором також для статті «Буржуазная фольклористика и проблема стадильности» (1935).

В Науковому Архіві Інституту Археології НАН України зберігається рукопис тез В. П. Петрова [Расовая теория в современной германской фольклористике. Тезисы]: Авторський фонд В. П. Петрова № 16. — Од. зб. 199. — Арк. 1–54.

ІСТОРІЯ ЖИТЛА НА УКРАЇНІ (Проти буржуазних теорій у дослідженні житла). Подано за першодруком: *Петров В. П.* З історії житла на Україні (Проти буржуазних теорій у дослідженні житла) // Наукові записки Інституту історії матеріальної культури. — К., 1934. — Кн. 1. — С. 75–101. В авторефераті своєї дисертації В. П. Петров в назві цієї статті (поз. 87) не наводить підзаголовку, отже, ймовірно, він був доданий редакцією при публікації.

Для В. Петрова завжди особливий інтерес становило дослідження жител, які він розглядав як свого роду матеріалізований результат соціально-економічних відносин. При цьому він, як завжди, ставив проблему на широкому світовому обширі. Див., наприклад, його рецензію на дослідження Льюїса Моргана «Житла і домашнє життя американських туземців» (Наукові Записки Інституту Історії Матеріальної Культури АН УРСР. — Кн. 3–4. — К., 1935. — С. 92–94). В Науковому Архіві Інституту Археології НАН України зберігаються машинописні копії таких праць В. П. Петрова

на цю тему: «Житлова кліть XI-XIII ст. в с. Городську Коростишівського району Житомирської області. (Авторський фонд № 16. — Од. зб. 95. — Арк. 1–52); «Ранне-феодална кліть в присілках Червоногорського городища (1937 р.)». (Авторський фонд В. Петрова № 16. — Од. зб. 128. — Арк. 1–20). Специфіка облаштування житла носіями Черняхівської культури розглядається також ще в одній довоєнній монографії В. Петрова «Про первісне суспільство та пережитки родового ладу в Росії» (Авторський фонд В. Петрова № 16. — Од. зб. 254. — Арк. 1–286).

Навіть в умовах евакуації до Уфи він організовує наукову експедицію (20–21 вересня 1941 р.) і сам особисто досліджує житла в українських поселеннях Башкирії, топографію цих переселенських (з XIX ст.) сіл, а також ретельно здійснює детальні описи хат і проводить доскіпливі обмірювання їх. Ці матеріали збережені (Експедиційна група Інституту суспільних наук АН УРСР «Українці в Башкирії» // НА ФРФ ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України. — Фонд 12) і опубліковані (Петров В. Експедиційна група Інституту суспільних наук АН УРСР по темі «Українці в Башкирії». 20-IX–41. м. Уфа // Українці в Башкирії / Дослідження і документи. Т. 1. — К., Уфа, 2011. — С. 438–451), бо, безперечно, мають очевидну наукову цінність.

*За оцифрованим списком Лаврентієвського літопису ця цитата в оригіналі: «присла Володимерь втрока своего Бандюка по Итлареву чадь. и ре^а Бандюк Итлареви. зовет вы князь Володимерь. рекль тако сбувшеса в теплѣ избѣ. [и] заутрокавше оу Ратибора приѣдите ко мнѣ. и ре^а Итларь тако буди. [и] аєко влѣзоша въ истобку. тако запрени быша. възлѣзше на истобку прокопаша и верхъ. и тако Сѣльбегъ Ратиборичъ. приима лукъ свои и наложивъ стрѣлу. оудари Итларѣ в срѣце и дружину юго всю избиша» (<http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr11.htm#lyst76>).

Ілюстрації до цієї публікації тут не наведені. Пропуски позначені [...]. Відсилаємо зацікавлених до першодруку.

БУРЖУАЗНАЯ ФОЛЬКЛОРИСТИКА И ПРОБЛЕМА СТАДИАЛЬНОСТИ. Подано за першодруком: *Петров В. Буржуазная фольклористика и проблема стадильности* // Советский фольклор. — 1935. — № 2–3. — С. 31–49.

Підготовчі матеріали до цієї роботи зберігаються в ЦДАМЛМ України: Фонд 243. — Оп. 1 ([Шляхи етнічних розчленувань] — Од. зб. 19. — Арк. 1–133; [Шляхи етнічних розчленувань] — Од. зб. 20. — Арк. 1–130). Ці матеріали використані автором також для статті «Расова теорія на послугах германського фашизму» (1934).

*Дещо довільне й «підтасоване» цитування В. Леніна з його статті «Карл Маркс (краткий биографический очерк с изложением марксизма». Насправді: «В наше время идея развития, эволюции, вошла почти всецело в общественное сознание, но иными путями, не через философию Гегеля. Однако эта идея в той формулировке, которую дали Маркс и Энгельс, опираясь на Гегеля, гораздо более всесторонняя, гораздо богаче содержанием, чем ходячая идея эволюции. Развитие, как бы повторяющее пройденные уже ступени, но повторяющее их иначе, на более высокой базе (“отрицание отрицания”), развитие, так сказать, по спирали, а не по прямой линии; — развитие скачкообразное, катастрофическое, революционное; — “перерывы постепенности”; превращение количества в качество; — внутренние импульсы к развитию, даваемые противоречием, столкновением различных сил и тенденций, действующих на данное тело или в пределах данного явления или внутри данного общества; — взаимозависимость и теснейшая, неразрывная связь *всех* сторон каждого явления (причем история открывает все новые и новые стороны), связь, дающая единый, закономерный мировой процесс движения, — таковы некоторые черты диалектики, как более содержательного (чем обычное) учения о развитии» (Ленин В. И. Полн. собр. соч., т. 26, с. 55). Проте розуміння В. Петровим «пошукуваного результату» діалектичного розвитку далеко не збігається із принципом, на якому безапеляційно стояла марксистсько-ленінська ідеологія: «бесконечного восхождения от низшего к высшему» (Маркс К., Энгельс Ф., Соч., 2 изд., т. 21, с. 276).

ВІЙ. Текст подано за першодруком: [Петров В.] Вий // Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений. — М.: Изд-во АН СССР, 1937. — Т. 2. — С. 735–748. Текст передмови В. П. Петрова (авторство якого в цьому виданні не зазначено) до повісті М. В. Гоголя «Вій» починається з розділу, що пронумерований «III». Перші два (на стор. 732–735) мають описово-технічний характер і належать, очевидно, редактору тому. У авторефераті «Язык. Этнос. Фольклор» (1966) В. П. Петров цей текст назвав «Фольклорно-литературные источники повести Н. В. Гоголя “Вий”» (поз. 45).

Інша публікація: Петров В. Фольклорно-літературні джерела повісті М. В. Гоголя «Вій» / Переклад С. Рябчук // Сорочинський ярмарок на Невському проспекті. — К.: Факт, 2003. — С. 321–336.

В Науковому архіві Інституту археології НАНУ зберігаються праці В. П. Петрова [“Вій” Гоголя. Машинопис, рукопис] (Авторський фонд В. П. Петрова № 16. — Од. зб. 243 (І). — Арк. 1–494) та «Заколдованное место» Гоголя — фольклорні джерела (Авторський фонд В. П. Петрова № 16. — Од. зб. 243 (4). — Арк. 1–494).

Примітки до другого тому

ГОТИ НА УКРАЇНІ ТА КУЛЬТУРА ПОЛІВ ПОХОВАНЬ. Подано за першодруком: *Петров В. Готи на Україні та культура полів поховань* // Укр. засів. — 1942. — Ч. 1. — С. 61–65. І. Костюк у нотатці, датованій 22.02.1985 р., зазначив: «Ця праця була друкowana в кременчуцькому часописі “Дніпрова хвиля»” й інших тогочасних українською мовою друкованих періодиків в Україні та в перекладі на німецьку мову обійшла чи не всі тогочасні німецькі пресові органи в Україні й Райху» // Відділ текстології і рукописних фондів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України. — Ф. 217. — Без номера зберігання.

В. Петров є також автором статті «Римська доба» в «Енциклопедії українознавства» з підрозділами «Загальна характеристика» та «Культура піль поховань» (Енциклопедія українознавства в 2-х т. / під головною редакцією В. Кубійовича, З. Кузеді — Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. — Т. 1. — С. 388–390).

У ще довоєнній, 1940 р., розвідці В. Петрова «Основні проблеми вивчення пам'ятників матеріальної культури “полів поховань” останніх століть до н. е. — перших століть н. е.» (неопублікована, зберігається в Науковому Архіві Інституту Археології НАН України. Авторський фонд В. Петрова № 16. — Од. зб. 33. — Арк. I–CLXXV) розділ VII називається «Готська проблема» (с. 116–142). В іншому варіанті цієї ж розвідки під назвою «Культура «полів поховань» на території УРСР перших століть н. е.» (Науковий Архів Інституту Археології НАН України. Авторський фонд В. Петрова № 16. — Од. зб. 34. — Арк. 1–72) «готській проблемі» також приділено чимало місця. В цьому ж архіві зберігається машинопис недатованої праці В. П. Петрова «Достижения и задачи советской археологии в изучении культуры “полей погребений”» (Авторський фонд В. П. Петрова № 16. — Од. зб. 73/2. — Арк. 1–121) та «Підготовчі матеріали до наукових праць “Методи визначення могил сарматського періоду”» (Авторський фонд В. П. Петрова № 16. — Од. зб. 123. — Арк. 1–204).

Про пильну увагу В. Петрова до цієї теми свідчать і його контакти в окупаційний період з Паулем Гріммом, першим очільником Крайового музею (інституту) прадавньої і давньої історії в Києві, автором статті «Нордичні знахідки молодшого кам'яного віку з України» (*Grimm, P. Nordische Fundeder Jungsteinzeit aus der Ukraine// Germanen-Erbe.* — 1942. — № 9/10. — S. 141–148). Про це див.: *Отрощенко В., Корпусова В.* Свастика в знакових системах доби міді-бронзи в Україні // *Мастеріум / Археологічні студії.* — К.: Вид. дім КМА, 2003. — Вип. 11. — С. 13–18; *Отрощенко В., Корпусова В.* Нотатки щодо давньої свастики на теренах України // *Чумацький шлях.* — 2004. — № 3. — С. 27–29. Німецькі дослідники багато уваги приділяли в ці роки археологічним знахідкам, пов'язаним з перебуванням германських предків на території України. Див., наприклад, статтю другого директора Крайового музею (інституту) прадавньої і давньої історії в Києві: *Stampfuss R. Germanen in der Ukraine // Germanen-Erbe. Monatschrift für Deutsche Vorgeschichte. Posen.* — 1942. — Heft 9/10. — S. 280–285.

Концептуальне переосмислення «готської проблеми» ми зустрічаємо в повоєнній праці В. П. Петрова «Походження українського народу» (розділ «Антична доба»).

Тему стосунків готів з антами, в далеко не апологетичному ключі щодо перших, заторкнув В. П. Петров у доповіді на львівській конференції, присвяченій вивченню Черняхівської культури (1967) і вже посмертно надрукованій статті «Письменные источники о гуннах, антах и готах в Причерноморье» (Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — 1970. — Вып. 121. — С. 67–73).

У спогадах професора І. Ф. Ковальової «...Мала щастя бути знайомою із В. П. Петровим» також йдеться про багаторічне і постійне зацікавлення вченого цим питанням (Січеслав. — 2009. — № 4 (22). — С. 179–180).

Не позбавлений загадки й такий факт: ще 1935 року польські археологи здійснили експедицію в Галичину — район Косова та Кутів, що були тоді в складі Польщі, — до Писаного Каменя із загадовими готськими знаками на ньому. Виглядає так, що для В. П. Петрова публікація молодого польського археолога, який загинув у перші дні війни в 1939 році, про цю експедицію (*Wiktor Ber. Ślady kultury gockiej na Huculsczyźnie. — Wiedza i Życie. — 1936. — Nr. 6–7. — S. 456–459*) могла мати якесь спеціальне значення — навряд чи випадково під час еміграції одним з його псевдонімів був — Віктор Бер... Про ймовірні джерела інших псевдонімів — В. Домонтович та Борис Веріо згадано в цьому томі (примітки до статті «Маси, техніка й лібералізм (З приводу книги Хосе Ортеги і Гассет «Повстання мас»)». Якись аж надто загадкові збіги...

До речі, найперші публікації В. Петрова під псевдонімом Віктор Бер були присвячені питанням, безпосередньо пов'язаним з археологією: В. Бер. Історичні коріння української нації // Час (Фюрт). — 1945. — 19 лист., № 8. — С. 8–9; Віктор Бер. Археологічна конференція в Автсбурзі// Час (Фюрт). — 1946. — 10 лют., ч. 5 (19). — С. 4.

[Рецензія на:] БОГДАН КРАВЦІВ. ПІД ЧУЖИМИ ЗОРЯМИ (Октави). Подано за першодруком: В. П. [Рецензія на:] Богдан Кравців. Під чужими зорями (Октави) // Укр. засів. — 1942. — Ч. 2. — С. 87–89.

[Рецензія на:] МИКОЛА ЗЕРОВ. КАМЕНА. ПОЕЗІЇ. Подано за першодруком: В. П. [Рецензія на:] Микола Зеров. Камена. Поезії // Укр. засів. — 1943. — № 4. — С. 144–150.

Цитати в цій рецензії звірено і виправлено відповідно текстів у таких виданнях: Зеров М. Камена. — К.: Слово, МСМXXXIV; Зеров М. Камена. — Львів: Укр. вид-во, 1943; Гординський Я. Літературна критика підсоветської України. — Львів–К., МСМXXXIX.

* У публікації: Бургарда.

СУЧАСНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ. Подано за: Петров В. Сучасний стан української поезії // Нова Україна (Полтава). — 1943. — 20 черв., ч. 104 (418). — С. 2, 3.

Доповідь була виголошена на конференції українських письменників у Харкові 14 червня 1943 року (в деяких джерелах проведення конференції помилково датують січнем 1943 р.). Після публікації в «Новій Україні» докладного звіту про конференцію доповідь В. П. Петрова зреферована була в багатьох тодішніх газетах, що виходили на окупованій фашистами території України. На конференції виступили М. Ф. Наконечний — «До вивчення лексики української мови», М. Куп'янський — «Большевицька русифікація української мови», д-р Мархо — «Обличчя сучасної німецької поезії» та В. П. Петров — «Сучасний стан української поезії». Ця остання доповідь, безперечно, була «камуфляжем» для розвідника Петрова, як й інші тогочасні його публікації (про це див.: *Брюховецький В. «...За статутом виконував доручення командування» // Кур'єр Кривбасу. — 2011. — № 1. — С. 227–230*, а також публікацію текстів В. Петрова з газети «Краківські вісті» за 1942 рік: *Петров В. Невідомі статті // Кур'єр Кривбасу. — 2011. — № 1. — С. 231–250*). Проте доповідь «Сучасний стан української поезії», окрім своєї шпигунської функції, цікава й проникливим аналізом ситуації в українській літературі 20–30-х рр., й тим, що це, фактично, був перший підхід В. Петрова до майбутньої розвідки «Українська інтелігенція — жертва большевицького терору».

Інші публікації: Петров В. Сучасний стан української поезії (з реферату на конференції українських письменників у Харкові) // Краківські вісті. — 1943. — Ч. 159 (897), 24 лип. — С. 3, 4; Конференція Українських Письменників. — Наші дні (Львів). — 1943. — Ч. 7, лип. — С. 9 (скорочений виклад доповіді В. Петрова); Петров

В. Сучасний стан української поезії: Доповідь на конференції українських письменників, Харків, 1943 р. // Укр. засів. — 1993. — Ч. 3 (7). — С. 53–60 (зі скороченням і орфографічними виправленнями).

* У доповіді неправильно вказано прізвище, помилково зазначено «Кибальчич».

УКРАЇНЬСКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ — ЖЕРТВА БОЛЬШЕВИЦЬКОГО ТЕРОРУ. Подано за машинописною копією (другий примірник), що зберігається у Бахметьєвському фонді Архіву Колумбійського університету в Нью-Йорку в колекції Юрія Лавріненка (Box 33, folder 10).

Публікації: Петров В. Українська інтелігенція — жертва большевицького терору // Укр. літ. газета (Мюнхен). — 1956. — № 8. — С. 4; № 9. — С. 8. [Публікація була здійснена після друку частини (приблизно дві третини) тексту другого варіанту цієї праці й обмежувалася двома розділами: «Доктрина ЧК» і «Перші досліди» та супроводжувалася коментарем від редакції «У справі Віктора Петрова» зі — спростуванням заяв професорів УВУ М. Міллера та Г. Ващенко про вірогідність того, що В. П. Петров живий і працює в Москві.]; Петров В. Українська інтелігенція — жертва большевицького терору // Слово і Час. — 2010. — № 10. — С. 79–99 [Публікація повного тексту першого варіанту цієї праці В. П. Петрова за архівним примірником супроводжувалася вступною статтею: Брюховецький В. Рукописи таки не горять, але ховають загадки! // Слово і Час. — 2010. — № 10. — С. 77–79].

* В авторському примірнику розвідки В. П. Петрова тут читаємо «Шпага». Мабуть, все-таки йдеться про Юліана Шпола (псевдонім Михайла Ялового) — те саме стосується другого варіанту (1944) цієї розвідки.

** Цитата з вірша «Пам'яті З. С-ської» (1933) уточнена за збіркою «Медобір», що видав на еміграції О. Веретенченко 1975 р. — те саме стосується другого варіанту (1944) цієї розвідки.

УКРАЇНЬСКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ — ЖЕРТВА БОЛЬШЕВИЦЬКОГО ТЕРОРУ. Подано за машинописною копією (другий примірник з правками В. П. Петрова і олівцем написаною назвою Українська інтелігенція — жертва большевицького терору і підзаголовком Письменники), що зберігається у Бахметьєвському фонді Архіву Колумбійського університету в Нью-Йорку в колекції Юрія Лавріненка (Box 33, folder 11).

Першодрук: Петров В. Українська інтелігенція — жертва большевицького терору // Укр. літ. газета (Мюнхен). — 1955. — Ч. 1, лип., с. 2, 8; ч. 2, серп., с. 5–6; ч. 3, верес., с. 6; ч. 4, жовт., с. 7; ч. 5, листопад, с. 4; ч. 6, груд., с. 4; 1956, ч. 1, с. 6; ч. 2, с. 6; ч. 4, с. 2, 8; ч. 5, с. 2; ч. 6, с. 5; ч. 7, с. 7–8. [На машинописному примірнику, який був переданий до редакції газети А. Адамовичем, рукою автора було зазначено: «Віктор Петров. Українська інтелігенція — жертва большевицького терору». Ч. 1. Письменники. Перша частина закінчена 17.3.44». Першодрук і всі подальші передруки здійснено з великими купюрами: понад третини тексту.] Інші публікації: Петров В. Українська інтелігенція — жертва большевицького терору. Микола Хвильовий (1893–1933) // Укр. Вісті (Новий Ульм). — 1955. — Ч. 95 (973), 13 лист. — С. 2, 3 (передрук розділу про М. Хвильового з першодруку); Петров В. Українські культурні діячі УРСР 1920–1940 — жертви большевицького терору. — Нью-Йорк: Пролог. — 1959. — 79 с.; Петров В. Діячі української культури (1920–1940) жертви большевицького терору. — К.: Воскресіння, 1992. — с. 24–70. В цьому виданні опубліковано невеличку добірку поезій репресованих поетів і вміщено статтю С. Білокона «Довкола таємниці» — першу спробу ще за радянських умов спільна приглянутися до загадки життя й діяльності В. П. Петрова (та сама стаття супроводжувала й передрук праці В. Петрова «Походження українського народу», 1992 р.). Електронний ресурс: <http://exlibris.org.ua/petrow/main.html>.

* У першодруку зауважено в дужках: «коли писалася ця праця, про долю Остапа Вишні ще нічого не було чути. Про його поворот із заслання стало відомо щойно

після війни». Такого речення, природно, немає в авторському примірнику розвідки В. П. Петрова.

** У першодруку й подальших передруках було названо прізвище — Борис Пилипенко, якого немає в авторському примірнику розвідки В. П. Петрова. Отже воно було дописане в редакції «Української літературної газети». Не знаючи цієї деталі, М. Москаленко звинувачував В. Петрова в тому, що той міг бути «конфіденційно допущений» до справи засудження М. Зерова і його «терористичної організації» (Москаленко М. Микола Зеров: Доля і доробок // Зеров М. Українське письменство. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. — С. 1269).

*** У першодруку додано «за його життя», оскільки «Sonetarium» вже було видано Михайлом Орестом 1948 р. на еміграції.

**** Помилка. В. Петров вказав, що переклад був підписаний Леонідом Пахарецьким; насправді ж він підписаний Борисом Петрушевським.

***** В. П. Петров помилково назвав цей часопис «Наші шляхи».

***** У першодруку слово «церква» замінено на слово «партія».

ІГОР КОСТЕЦЬКИЙ ТА ЙОГО КРИТИКИ. Подано за машинописом, який зберігається в архіві Українського Вільного Університету в Мюнхені (Німеччина): Фонд В. Державина. — Без каталожного номера. — Арк. 1–3. Інший примірник статті зберігається в Музеї-архіві УВАН у США: Фонд CXLV. — Од. зб. 1. — Арк. 1–3.

Рецензія готувалася до друку в альманасі «Світання», але не була опублікована. Архівний машинописний примірник супроводжується редакційною приміткою руки Михайла Ореста: «Редакція альманаху “Світання” схильна розглядати імпресіоністичний “ірреалізм” І. Костецького в його “Оповіданнях про переможців” (незалежно від питання про стиль інших його творів) як нормальний продукт розвитку західноєвропейського імпресіонізму 19го сторіччя, і тому не приєднується до прикінцевих тверджень шановного Автора. М. Орест.».

ТАРАС ШЕВЧЕНКО ЯК ПОЕТ НАЦІЇ. Подано за першодруком: Петренко В. Тарас Шевченко як поет нації. — Мюнхен: На еміграції, 1946. — 24 с. — Бібліотека «Самостійника» — Ч. 4, березень. Відбито в печатні ім. Йосипа Позичанюка-Шугая.

Інші публікації: Петренко В. Тарас Шевченко як поет нації // Хроніка 2000: За-рубіжне шевченкознавство (з матеріалів УВАН). — К., 2011. — Ч. 1. — С. 43–61.

Концептуально, і навіть із наявністю текстуальних повторів, цей текст збігається зі статтею «Т. Шевченко 1847 року й кирило-методіївці», надрукованою в газеті «Українська трибуна» (1947. — 20 берез. — С. 3–4.) і підписаною В. Пет-в.

Д. Штогрин 14 лютого 1985 р. писав до Ю. Шевельова: «Про те, що під псевдонімом “В. Петренко” схований Віктор Петров, поінформував лише недавно мгр. Микола Мартинюк (бібліотека в Індіана-університеті), який був одним із редакторів серії “Бібліотека «Самостійника»”, яка (як і журнал «Самостійник») видавалась у Фюріті в 1945–46-х роках». (Архів-музей Української Вільної Академії Наук у США (Нью-Йорк), Фонд Ю. В. Шевельова, без каталожного шифру).

Ю. Шевельов, у свою чергу, повідомляв О. Ізарському 5 квітня 1985 р.: «Один колега знайшов брошуру про Шевченка, видану 1946 року в Фюріті, підписану В. Петренко. Видали на циклостілі і видали бандерівці. Прийшла вона тепер від бандерівців теж. Став я її читати. І що ж! Стиль і ерудиція незаперечно Петрова, не можу мати сумніву. Але фразеологія і ідеологія ультрабандерівські. І тепер питання: які були його таємні зв'язки з бандерівцями? Бачите, куди це може вести!» (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, без каталожного шифру).

* Усі неточності в цитатах з творів Т. Шевченка, які, ймовірно, В. Петров наводив з пам'яті, виправлено.

** Насправді це рядок із поезії «Н. Маркевичу».

*** Оскільки цитата із Шевченкового «Дневника» з дня 1 липня 1857 року наведена з неточностями, подаємо її в оригіналі: «Я из грязного чердака, я, ничтожный замарашка, на крыльях перелетел в волшебные залы Академии художеств. [...] Я пользовался наставлениями и дружеской доверенностью величайшего художника в мире. [...] Я жил у него на квартире, или, лучше сказать, в его мастерской. И что же я делал? Чем занимался я в этом святилище? Странно подумать, я занимался тогда сочинением малороссийских стихов, которые впоследствии упали такой страшной тяжестью на мою убогую душу. Перед его дивными произведениями я задумывался и лелеял в своем сердце своего слепца кобзаря и своих кровожадных гайдамаков. В тени его изящно-роскошной мастерской, как в знойной дикой степи надднепровской, передо мною мелькали мученические тени наших бедных гетманов. Передо мной расстилалась степь, усеянная курганами. Передо мной красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной меланхолической красоте своей. И я задумывался, я не мог отвести своих духовных очей от этой родной чарующей прелести».

МИСТЦІ СЛОВА — БІЙЦЯМИ РЕВОЛЮЦІЇ. Подано за першодруком: В. Петренко. Мистці слова — бійцями революції // Самостійник: Суспільно-політичний місячник. — 1946. — № 3 (7). — с. 13–16.

ДРАМАТИЧНА ПОЕМА Л[ЕСІ] УКРАЇНКИ «КАССАНДРА». Подано за першодруком: Петров В. Драматична поема Л[есі] Українки «Кассандра» // Рідне слово (Мюнхен-Фрайман). — 1946. — ч. 3–4, лютий–березень. — С. 69–76.

* Стаття написана на основі доповіді В. Петрова, виголошеній на вечірньому засіданні Спільної конференції групи історії й теорії літератури та мовознавчої групи УВАН 2 березня 1946 р. В. Петров головував на цій конференції.

** Усі цитати з твору звірено з відповідним виданням і, в разі необхідності, виправлено.

ПРОВІДНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА (З приводу книги П. Зайцева «Життя Тараса Шевченка», Львів, 1939). Подано за першодруком: Петров В. Провідні етапи розвитку сучасного шевченкознавства (З приводу книги П. Зайцева «Життя Тараса Шевченка», Львів, 1939) — Мюнхен: УВАН, 1946. — Ч. I. / Серія: Шевченко та його доба. I. Праці Шевченківської конференції 1946 р. — 37 с.

Інші публікації: Петров В. Провідні етапи розвитку сучасного шевченкознавства (З приводу книги П. Зайцева «Життя Тараса Шевченка», Львів, 1939) // Шевченко і його доба. — Авгсбург, 1947. — Зб. 1. — С. 1–37 першої нагінації; Петров В. Провідні етапи розвитку сучасного шевченкознавства (З приводу книги П. Зайцева «Життя Тараса Шевченка», Львів, 1939) // Хроніка 2000: Зарубіжне шевченкознавство (з матеріалів УВАН). — К., 2011. — Ч. 1. — С. 62–87; Петров В. Провідні етапи розвитку сучасного шевченкознавства // Рукопис: укр. альманах спогадів, щоденників, листів, документів, світлин: у 2 т. / за заг. ред. І. Дзюби. — К.: Криниця. 2011. — Т. 2. — С. 523–537.

Ця робота в першопочатковому варіанті була написана як рецензія на книжку П. І. Зайцева. В Музеї-архіві УВАН у США у фонді П. П. Курінного зберігається (без каталожного шифру) оригінальний примірник цієї рецензії, відредатований автором для видання 1946 року. Проте рецензія датована: «Берлін, жовтень, 1944».

На основі рецензії й була зроблена доповідь В. Петрова «Етапи розвитку шевченкознавства за останнє двадцятиліття» на Шевченківській конференції УВАН 24 квітня 1946 р. На видання доповіді з'явилася позитивна рецензія: Чижевський Дм. «Провідні етапи...» (про книгу В. Петрова) // Заграва (Авгсбург). — 1946. — Ч. 3. — С. 62–63. Рецензент, проте, зробив два істотні застереження: «Але все ж, прочитавши гарний нарис шановного автора, починаєш над його тезами думати і через певний час повстає сумнів, чи не мали “народники” все ж де в чому рацію?»

Де в чому — безумовно! Бо, не дивлячись на всі ті позитивні характеристики окремих моментів життя Шевченка, все ж воно є історичною трагедією, що є символом трагедії того народу, з якого вийшов Шевченко! І хоч би Шевченко за життя і мав не лише “7 ясных днів” — над цим твердженням Єфремова чомусь зокрема іронізує Петров, — то все ж, якби пощастило знайти і більшу кількість “світлих” епізодів у житті поета, це не може закрити від нас жакливої несправедливості долі до великого поета» (с. 62). «Не заперечення Шевченкового політичного радикалізму та демократизму, не оптимістичне освітлення заслання та інших сторінок біографії Шевченка є заслугою нового шевченкознавства, а встановлення та освітлення поетичної досконалості творів Шевченка, його культурного рівня, його освіти, його зв'язків із світовою духовною історією» (Заграва (Авгсбург). — 1946. — Ч. 3. — С. 63).

* Ця цитата з книги П. Зайцева наведена В. Петровим неточно. Подаємо її, курсивом позначивши пропущені місця: «Пробувши в Москві днів із п'ять, виїхав до Петербургу. Віз *Шевченко* із собою на далеку північ багатющий запас вражень. Справдилось те, що передбачав. Бачив народ свій у неволі й біді. Бачив, що “сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями”, руйницьку роботу російської бюрократії (“німців”) і земляків-перевертнів. На загальному дантівському образі страшного морального й культурного падіння вищої верстви та гнобленої нею хліборобсько-селянської маси яскравими плямами виступили образ його розтоптаного квітка, його Беатриче-Оксани, та понура група убогих керелівських хаток, з яких визирали обличчя братів і сестер, що “німі на панцину ідуть і діточок своїх ведуть”. На загальному тлі образу сплюндрованої “нашої, не своєї землі” мигтіли ясними вогниками окремі більш і менш яскраві, далекі від зла, що навколо них розлилося морем, постаті — живий янгол княжна Варвара, добрий і чесний, але нудний містик Капніст, трагічні коміки Забіла й В. Закревський, повний національного патосу Куліш і ще може хтось, але то були зернятка в купі струхлявілої, спліснілої половини. Поет віз із собою на північ глибоко вирізьблений в серці, а в подорожньому зошиті кривавими літерами — образ “Розритої Могили”».

ПРОБЛЕМА ОЛЕСЯ. Подано за першодруком: *Петров В.* Проблема Олеся // Рідне Слово (Мюнхен-Фрайман). — 1946. — Ч. 6, трав.-черв. — С. 20–28.

МИКОЛА ЗЕРОВ ТА ІВАН ФРАНКО: (До історії історико-літературних взаємовідносин). Подано за першодруком: *Петров В.* Микола Зеров та Іван Франко: (До історії історико-літературних взаємовідносин) // Рідне слово (Мюнхен-Карльсфельд). — 1946. — Ч. 6, трав.-черв. — С. 31–46.

Стаття, очевидно, написана на основі оголошеної доповіді В. Петрова «Зеров про Франка» на спільну конференцію групи історії й теорії літератури та групи мовознавства УВАН пам'яті Івана Франка 29 червня 1946 р. в Новому Ульмі. Проте В. Петров участі в конференції не взяв.

ПРОБЛЕМИ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА ЗА ОСТАННЄ 25-ЛІТТЯ (1920–1945). Подано за першодруком: *Петров В.* Проблеми літературознавства за останнє 25-ліття (1920–1945) // Науково-літературознавчий збірник «Світання» — [Мюнхен]: Брама Софії, 1946. — Ч. 2, серпень. — С. 43–52.

Стаття написана на основі доповіді В. Петрова, виголошеній на заключному засіданні Спільної конференції групи історії й теорії літератури та мовознавчої групи УВАН 4 березня 1946 р. В. Петров головував на цій конференції.

Ширшу картину розвитку українського літературознавства В. Петров подав у вступній статті до праці Д. Чижевського і М. Глобенка «Українська література», яка була підготовлена для студентів заочного навчання в Українському Вільному Університеті в кінці 40-х рр. XX століття. В Україні видана 1994 р. (Львів: Фенікс Лтд., 1994. — 380 с.).

НАШ ЧАС, ЯК ВІН Є. Подано за першодруком: Віктор Бер. Наш час, як він є // Рідне Слово (Мюнхен–Фрайман). — 1946. — Ч. 8. — С. 28–40. Електронний ресурс: <http://www.historians.in.ua/index.php/statti/363-viktor-ber-petrov-nash-chas-yak-vin-ye-z-pryvodu-statti-normana-kaznsa-nesuchasnist-suchasnoi-liudyny-the-saturday-review-or-literature-new-york-kouo-auslese-v-1946>

Проблем, розглянутих в цій статті, В. П. Петров торкався й в іншій публікації — В. Бер. Тварина, людина, техніка // Нова дорога=New Way. — 1946. — № 2. — С. 22–25.

[Рецензія на:] **ЮРІЙ КОСАЧ: Ноктюрн b-moll...** Подано за першодруком: Віктор Бер. [Рецензія на:] Юрій Косач: Ноктюрн b-moll // Рідне слово (Мюнхен–Фрайман). — 1946. — Ч. 8. — С. 53–55.

ХЛІБ НАШ ЩОДЕННИЙ. Подано за першодруком: В. Бер. Хліб наш щоденний // Час (Фюрт). — 1946. — 20 верес., ч. 37 (51). — С. 3; 28 верес., ч. 38 (52). — С. 5.

ВАГА І МІРА СЛІВ (3 літературного щоденника). Подано за рукописом В. Петрова, що зберігається в Архіві-музеї Української Вільної Академії Наук у США (Нью-Йорк). — Фонд CXLV. — Од. зб. 62. — Арк. 1–10. Першодрук: Віктор Бер. Вага і міра слів (3 літературного щоденника) // Укр. трибуна (Мюнхен). — 1946. — 20 жовт. — С. 3.

НАРОДНА ДУХОВА КУЛЬТУРА. Друкується з автографу, який зберігається в УВАН у США: Фонд В. Петрова CXLV. — Од. зб. 43. — Арк. 1–15. Написаний у другій половині 40-х років XX ст., очевидно, як частина більшої праці (позначений як розділ X). Публікації цього тексту виявити не вдалося. Деякі повтори тексту знаходимо в енциклопедичній статті В. П. Петрова «Передхристиянські релігійно-світоглядові елементи. Генеза народних звичаїв і обрядів» (1949).

ДУХОВІ ТЕЧІЇ ЄВРОПИ НОВОГО ЧАСУ. Текст друкується з автографу «Духові течії Європи Нового часу», який зберігається в Музеї-архіві УВАН у США: фонд В. Петрова CXLV. — Од. зб. 27. — Арк. 1–40. Написаний у другій половині 40-х років XX ст. В рукописі зроблено значні купюри (з метою підготовки до публікації; те, що це набірний примірник, засвідчує напис олівцем перед авторським текстом на стор. 17 — «Петит. Календар» і на стор. 30 — «Петит»). У рукописі також бракує двох сторінок.

Публікація (з великими купюрами, значно більшими навіть, ніж в автографі): Віктор Бер. Духові течії Європи Нового часу // Культурно-мистецький календар альманах. — Регенсбург: Вид. Спілка «Українське слово», 1947. — С. 88–93.

| У фігурні дужки з одним астеріком взято текст, який в автографі перекреслений автором чи редактором.

| У фігурні дужки з двома астеріками взято текст, якого бракує в рукописі, що зберігається в УВАН — стор. 28–29 автографу. Йдеться про кінець розділу «Раціоналістичний натуралізм і механістичний натуралізм», який відновлено за публікацією 1947 року в «Культурно-мистецькому календарі альманахі», де він вміщений під назвою «Криза механістичного натуралізму». Цілий великий розділ «Раціоналістичний натуралізм і механістичний натуралізм» в альманасі зредуковано до шести абзаців, які, очевидно, і є його кінцем.

СУЧАСНІ ДУХОВІ ТЕЧІЇ ЄВРОПИ. Подано за першодруком: В. Бер. Сучасні духові течії Європи // Час (Фюрт). — 1946. — ч. 42 (56), 27 жовт. — С. 4–5; ч. 43 (57), 3 листоп. — С. 3–4.

ЗЛИДНІ ДНІВ. До питання про «багату літературу». Подано за першодруком: Віктор Бер. Злидні днів. До питання про «багату літературу» // Укр. трибуна (Мюнхен) — 1946. — 1 лист. — С. 4. Автограф зберігається в Архіві-музеї Української Вільної Академії Наук у США (Нью-Йорк). — Фонд CXLV. — Од. зб. 61. — Арк. 1–8.

ЗАСАДИ ПОЕТИКИ (Від «Ars poetica» Є. Маланюка до «Ars poetica» доби розкладеного атома). Подано з відновленням купюр за рукописом, що зберігається в Архіві-музеї Української Вільної Академії Наук у США (Нью-Йорк) — Фонд CXLV. — Од. зб. 28. — Арк. 1–43. Курсивом позначено текст, пропущений у друці. В оригіналі робота має назву «Засади естетики», підпис *Віктор Петров*. У друкованому змісті (МУР, № 1) також зазначена як «Засади естетики». Цікаво, що, посилаючись на цю статтю в своїх інших працях — «Екзистенціалізм і ми» та «Проблема епохи», В. П. Петров називає її все-таки «Засади естетики».

Публікації: *Віктор Бер*. Засади поетики (Від «Ars poetica» Є. Маланюка до «Ars poetica» доби розкладеного атома) // МУР: Збірник Літературно-мистецької проблематики. — Мюнхен; Карльсфельд, 1946. — Зб. 1. — С. 7–23. (Першодрук); *Петров В.* Засади поетики // Укр. слово: Хрестоматія укр. літ. та літ. критики XX ст.: В 4 кн. — К.: Аконті, 2001. — Кн. 2. — С. 129–141; *Петров В.* Засади поетики (Від «Ars poetica» Є. Маланюка до «Ars poetica» доби розкладеного атома) // Студії мистецтвознавчі. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. — К.: ІМФЕ, 2005. — Ч. 1 (9). — С. 73–82.

І. Костецький так згадує історію написання цієї статті В. Петровим: «Зачепившись за якусь фігуру у вірші Маланюка “Ars poetica”, він побудував грандіозну концепцію механічного повороту заперечень в естетиці, з якого логічно витікала відсутність можливості для будь-якого прогресу. Як і всюди, в нього тут теж бракувало дна, проте сам спосіб мислення так чарував, що і вигадник, і всі ми носилися з тим місяцями, дискутуючи, гризучися, ліплячи деталі. Автор сяяв, і він доти сяяв, доки не виклав усе це в статті. Її видруковано в збірнику “МУР”. Тоді автор споважнів, охолов, похмурився — і розпочав працю над іншими концепціями.

Маланюк, який проти волі став наріжним каменем цього шуму, проголошений концепцією за речника техніцизму, протестував і намагався як міг регалітувати себе. Але Домонтовича — в даному разі: Віктора Бера — це мало обходило» (*Костецький І.* Фрагмент про В. Домонтовича // Україна і світ (Ганновер). — 1953. — Зошит 10–11. — С. 51.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ І МИ. Подано за першодруком: *Віктор Бер*. Екзистенціалізм і ми // Рідне Слово (Мюнхен–Фрайман). — 1946. — Ч. 11. — С. 34–43.

ЕКСКУРСИ В МИСТЕЦТВО: Про домо суа. Дещо про методу. Подано за першодруком: *Віктор Бер*. Екскурси в мистецтво: Про домо суа. Дещо про методу // Рідне слово (Мюнхен–Фрайман). — 1946. — Ч. 12. — С. 57–65.

Інші публікації: *Петров В.* Екскурси в мистецтво // Студії мистецтвознавчі. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. — К.: ІМФЕ, 2005. — Ч. 1 (9). — С. 83–89.

ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРИ ПІЛЬ ПОХОВАНЬ ОСТАННІХ СТОЛІТЬ ПЕРЕД РІЗДВОМ НА УКРАЇНІ. Подано за першодруком: *Петров В.* До постановки проблеми вивчення культури піль поховань останніх століть перед Різдом на Україні // Бюлетень УВАН. — 1947. — ч. 11–12. — С. 10–11. Текст є тезами (автоконспектом) доповіді В. П. Петрова на засіданні археологічної групи УВАН в Авгсбурзі 9–10 лист. 1946 р. Запропонований тут методологічний підхід згодом В. П. Петров застосував у статті «Про зміну археологічних культур на території УРСР у V ст. н. е.» (1965) та в монографії «Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика» (1972), де проблема, заявлена 1946 року, значно розпоросторена й поглиблена.

В Науковому Архіві Інституту Археології НАН України зберігаються машинописні копії таких праць В. П. Петрова на цю тему: «Основні проблеми вивчення пам'ятників матеріальної культури “піль поховань” останніх століть до

н. е. — перших століть н. е. Вступна стаття до тому I “Пам’ятники культури “полів поховань” на території УРСР за колекціями Центрального історичного музею в Києві” корпусу “Пам’ятники культури “полів поховань” на території УРСР”». Авторський фонд В. Петрова № 16. — Од. зб. 33. — Арк. I-CLXXV); «Культура “полів поховань” на території УРСР перших століть н. е.» Авторський фонд В. Петрова № 16. — Од. зб. 34. — Арк. 1-72); «Достижения и задачи советской археологии в изучении культуры “полей погребений”» (Авторський фонд В. П. Петрова № 16. — Од. зб. 73/2. — Арк. 1-121); «К вопросу об организации изучения культуры “полей погребений” корчеватовско-зарубинецкого и черняховского типа», 1951 р. (Авторський фонд В. П. Петрова № 16. — Од. зб. 259. — Арк. 1-61).

ІСТОРИОСОФІЧНІ ЕТЮДИ. Подано за першодруком: *Петров В.* Історіософічні етюди // МУР (Мюнхен; Карльсфельд). — 1946. — Зб. II. — С. 7-18; *Петров В.* Історіософічні етюди // МУР (Регенсбург). 1947 — Зб. III. — С. 7-10.

Інші публікації: *Петров В.* Історіософічні етюди // Українське слово / Хрестоматія укр. літ. та літ. критики ХХ століття. Культурно-історична епоха модернізму. — К.: Аконіт, 2001. — Кн. 2. — С. 141-156; *Петров В.* Історіософічні етюди // Студії мистецтвознавчі. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. — К.: ІМФЕ, 2005. — Ч. 1 (9). — С. 89-101; *Петров В.* Історіософічні етюди // Україна модерна: Війна переможців і переможених. — К.: Критика, 2008. — С. 177-189. Електронний ресурс: http://www.historians.in.ua/docs/umoderna/um13/UM-13_pr177-201.pdf.

У своїх спогадах Ю. Шевельов згадує, як В. Петров у цій своїй статті, що першопочатково мала назву «Проблема Готфріда Келлера», «коли в обставинах еміграції слово “держава” було на вустах кожного громадського й політичного діяча, він виступив проти ідеалізації держави. ...Він підкреслював, що держава не розв’язує всіх питань, що держава часто приносить загибель культурі. Теза в тих обставинах, якщо не революційно-визивна, то, щонайменше, задержувата. ...Цю статтю він мені прочитав з рукопису, перед друком. Коли я йому зауважив, що він грає в вогнем і може зазнати різкої критики, він у всьому тексті викинув слово *держава*, заступивши його на *політика*. Усе-таки “Проблема Готфріда Келлера”, теоретично міркуючи, повинна була б викликати обурення в еміграційних колах. Вона пройшла непоміченою. Але він і не хотів скандалу, він хотів свою думку висловити, але так, щоб вона наче б була невисловлена. Динаміт? Так, він любив з ним гратися. Але він волів тримати цей динаміт загисненим у кулаці. Його тішило, і йому вистачало, що він знав про наявність вибухового матеріялу». (*Шевельов Ю. В. (Юрій Шерех).* Я — мене — мені... (і довкруги) — Х.; Нью-Йорк: Видання журналу «Березіль»; Видавництво М. П. Коця, 2001. — Т. 2. — С. 155).

Американський дослідник українського походження І. Фізер на прикладі статей «Наш час, як він є» та «Історіософічні етюди» показав, як В. Петров випереджав загальноєвропейські дискусії з приводу цих питань (*Фізер І.* Український Фуко чи французький Петров? Разюча схожість двох історіософів // IV Міжнародний Конгрес Українців, Одеса, 26-29 серп. 1999 р.: Літературознавство: Доповіді та повідомлення. — К., 2002. — Кн. 2. — С. 413-419).

ПРОБЛЕМА ВЕЛИКОЇ ЛІТЕРАТУРИ. Подано за першодруком: *Віктор Бер.* Проблема великої літератури // Укр. трибуна. — 1946. — 17 лист. — С. 3.

Цікавим для розуміння підґрунтя тогочасних дискусій є невеличкий тогочасний текст В. Петрова.

Схеми речитативу

Сучасні концепції сучасної української літератури

В джунглях вишневих садків

Літературний рік минув для нас не марно. Він приніс багато вирішальних розв’язань. Літературні позиції письменників і літературознавчі позиції критиків

виступили в чітких контурах. Сьогодні ми маємо можливість відокремлювати, креслити й лічити! З кількох концепцій сучасної літератури, які намітилися в нашій критиці, якнайвиразніше визначили себе три: одна, народницька; друга, протилежна їй, антинародницька, і третя, комбінована, що її я назвав би спробою схематичного синтезу. Означимо її так умовно!

Почнімо з народницької, з джунглів, з присмерків світанку, з концепції, що має за собою поважну, майже столітню давність, авторитет традицій, і, що найголовніше, визнання її більшістю. Це найпоширеніша і найпопулярніша у нас концепція. Вона проста, аргументація її приступна для всіх і, що особливо важить, звична.

Це концепція, яка на перший погляд в літературі — бо мова йде про літературу!... — висуває не літературу, і не письменника, а народ, як це в наші дні дуже яскраво і концентровано влучно сформулював один критик. «Підкреслюємо, — зазначає він, — не самотвердження літератури, самотвердження 45-мільйонної нації, в якому література мусить мати допоміжну роль як засіб цього ствердження, якщо вона хоче бути великою українською літературою!».

Літературі — в літературі! — одведено допоміжну роль. Примат належить не літературі, а народові. Літературу взято під сумнів. Чи важить ще вона щось?! Важить не література, а народ. Народ становить собою джерело творчості. Поза народом, в одриві особи від народа, творчість не є творчістю. Вона є не-творчість, труп творчості. Сморід розкладу. Пахло псів.

Вагу має не література, а народ, не особа письменника, а ціле, не творча постать автора, а середовище, письменник взятий в своїй нерозчленованій цілості з народом і дійсністю. Оригінальність письменника — передоручена оригінальності; вона належить не йому, а народові, або, як висловився вже цитований критик: «Велика література створюється не завдяки темі. І, очевидно, не завдяки формальній оригінальності, як дехто твердить. Ні, завдяки іншій оригінальності, національній оригінальності, оригінальності середовища, оригінальності часу й місця» (МУР, I, с. 30).

Чи можна було виразніше сказати те, що можна було сказати про літературу, в якій часовому й локальному моменту, соціальному середовищу й об'єктивній дійсності віддано перевагу перед усім іншим? Література повинна бути літературою не своєї особи, а свого ґрунту й свого часу, своєї народної дійсності й свого народного середовища. Свого в протиставленні всьому не-своєму, чужому. Звідціль нехтї до мистецтва, що зображує не своє, а чуже, негачія письменників, які, за висловом того ж критика «шукають тематику поза своїм народом, в чужій, давноминулій дійсності, переспівують чужі зразки, покинуті чужі діти» (с. 28). Критик має на оці «неоклясиків»...

Ідея автаркії володіє увяленням народницьких критиків, коли вони думають або говорять про сучасну українську літературу. Можна говорити про велику українську літературу і думати при цьому про вишневий садок коло хати, хуторянство й провінціалізм. Про регіоналізм як принцип.

Регіоналізм становить провідну засаду народництва. Народ пов'язано з даним простором, тим самим і літературою. Хуторянську відрубність зведено в ідеал літератури, ізоляціонізм [—] в її принцип. Народництво завжди дивилося на українську літературу як на регіоналістичну, замкнену в межах наявного мовного простору, призначену виключно для хатнього вжитку. Чуже малювали як чорта, охороняючи регіоналістичну самотність української літератури од впливів чужого.

Народницька концепція літератури [—] це один з варіантів натуралістичної концепції мистецтва. Відміна полягає в тому, що вимогу відтворення об'єктивної даності природи народництво тлумачило як вимогу відтворення «природи й дійсності народу». Тому й реалізм в народницькому мистецтві виступає як народноописовий, етнографічний реалізм.

Ми всі говоримо сказаними словами й мислимо висловленими думками. Народницька концепція літератури — жадне не відкриття!.. Ідея літературної автаркії,

оборони етнографічної самобутності нації й свого, ізолюваного від чужого, уявлення української літератури як літератури, призначеної для хатнього вжитку, регіоналізм, просторовий і якісний, антиестетизм, хуторянський реалізм, — увесь цей комплекс ідей був розроблений ще в 40–60[–х] роках минулого століття основоположниками народництва. Він відповідав тому етапові, коли український народ становив собою ще не націю, а етнографічну масу, просторово ізолювану й локально замкнену.

Народництво — доктрина переднаціональної стадії і з нашим часом і з нашими проблемами, з літературою «барачного» і «касарнянського» стилю воно не має нічого спільного.

Уже на поч. 20[–го] ст. народництво було анахронізмом. В суперечці С. Єфремова з модерністами, коли р. 1903 Єфремов виступив на захист української літератури як «музицької», супроти спроб прищепити їй модернізм, історична правда була на боці модерністів, а не Єфремова. Реставруючи народництво, він змагався за мертву справу.

Так само, коли після революції на поч. 20[–х] років С. Пилипенко зробив спробу відновити єфремівське народництво, лише фразеологічно підновивши й вербально-словесно замаскувавши його в конфлікті Биковець–Зеров, правий був не Биковець, а Зеров, хоч перший обстоював самобутність «своїх» вишневих садків, а другий оспівував золоті яблука з Гесперидових садів «чужої» античності.

Конфлікт між регіоналістичним етнографізмом і «європеїстами» в нашій літературі накреслився вже задовго до неоклясиків. Хуторянський реалізм репрезентував Вас[иль] Григ[орович] Кравченко; імпресіонізм [—] Мих[айло] Коцюбинський. В одному з листів останній писав (цитую на пам'ять): «В Житомирі Вас[иль] Гр[игорович] Кравченко каже про себе, що він нічого не читає, щоб не попсувати чистоти свого власного стилю. Ото дурень!» — закінчує Коцюбинський.

«СХЕМИ РЕЧИТАТИВУ». Цей текст-автограф зберігається в Архіві-музеї Української Вільної Академії Наук у США (Нью-Йорк), у фонді В. Петрова СХLV. — Од. зб. 36. — Арк. 1–4. Дві ідеї, які хвилювали автора, означені тут. Це (1) боротьба між народницькою, антинародницькою концепціями української літератури та концепцією комбінованою, як висловлюється В. Петров, схематичного синтезу. Ці тези він розвинув у циклі статей «Засади історії» в лютому 1947 року. Друга, пунктирно позначена ідея, — *проблема великої літератури*. Про це В. Петров згодом написав у циклі однойменних статей на переламах 1946–1947 рр. Стаття «одного критика» [—] це стаття Івана Багряного «Думки про літературу» (МУР. Зб. I., Мюнхен; Карлсфельд, 1946, с. 25–36). До речі, в тому ж збірнику вміщено й доповідь Уласа Самчука «Велика література» (с. 38–52), виголошену на I з'їзді МУРу.

ПРОБЛЕМИ ВЕЛИКОЇ ЛІТЕРАТУРИ. Подано за першодруком: В. Бер. Проблеми великої літератури // Укр. трибуна. — 1946. — 8 груд. — С. 3.

ПРОБЛЕМИ ВЕЛИКОЇ ЛІТЕРАТУРИ. Подано за першодруком: Віктор Бер. Проблеми великої літератури // Укр. трибуна. — 1947. — 9 січ. — С. 3, 6.

СУЧАСНИЙ ОБРАЗ СВІТУ. Криза класичної фізики. Подано за першодруком: Віктор Бер. Сучасний образ світу. Криза класичної фізики // Арка. — 1947. — Ч. 1. — С. 2–7.

НАРОДНИЦТВО. З циклю: Засади історії. Подано за першодруком: В. Бер. Народництво. З циклю: Засади історії // Час (Фюрт). — 1947. — Ч. 5 (70), 2 лют. — С. 7.

В. Петров у розвитку своєї концепції покликається на розвідку Б. Крупницького «До методологічних проблем історії» (1946), яка стосувалася української історіографії, проте останній в інших своїх працях аналізував також і рух європейської історії крізь призму зміни культурних епох. Наприклад, стаття Б. Крупницького «Три

культурні доби Європи» (Похід, 1947, ч. 1, с. 12–14). Цей аспект проблеми В. Петров розглядав тоді ж у своїх «Історіософічних етюдах», що невдовзі викликало цікаву, хоч і незавершену дискусію двох українських інтелектуалів. Див. примітки до статей «Проблема великої літератури» та «Проблема епохи».

АНТИНАРОДНИЦТВО (3 циклю: Засади історії). Подано за першодруком: В. Бер. Антинародництво (3 циклю: Засади історії) // Час (Фюрт). — 1947. — Ч. 7 (72), 16 лют. — С. 8.

В ПОШУКУВАННЯХ СИТНЕЗИ (3 циклю: Засади історії). Подано за першодруком: В. Бер. В пошукуваннях синтези (3 циклю: Засади історії) // Час (Фюрт). — 1947. — Ч. 8 (73), 23 лют. — С. 3.

КАЗЕМАТНІ ПОЕЗІЇ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА (квітень–травень 1847 р.). Подано за першодруком: Петров В. Казематні поезії Тараса Шевченка (квітень–травень 1847 р.) // Шевченко Т. Казематні поезії, квітень–травень 1847 / Науково-дослідний інститут української мартирології. — Мюнхен, [Б. р.] — С. 5–17.

10 берез. 1947 року В. П. Петров виголосив доповідь «Тарас Шевченко р. 1847 та його “казематні вірші”» на Шевченковому Святі в Українському Технічно-Господарському Інституті (Регенсбург). В ній він продовжив розвиток ідей, поставлених в праці «Провідні етапи розвитку сучасного Шевченкознавства» (1946), і затримав тему, яка лягла в основу його статті «Казематні поезії Тараса Шевченка (квітень–травень 1847 р.)». Згадана доповідь мала значний резонанс серед української еміграції і була видрукована (Вісті Українського Технічно-Господарського Інституту. Орган внутрішньої інформації професорів і студентів школи (Регенсбург). — 1947. — Ч. 4, квіт. — С. 8–12).

* Точна назва цього твору Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє».

Цитати з Т. Шевченка звірено за академічним виданням творів поета і, в разі розходжень, виправлено.

ЕКСКУРСИ В МИСТЕЦТВО. Подано за першодруком: Петров В. Екскурси в мистецтво // Літ. зошит (додаток до газети «Укр. вісті»). — 1947. — Ч. 3. — С. 5, 6.

Очевидно, В. Петров задумав цілий цикл статей під загальною назвою. Перша з них надрукована в часописі «Рідне слово» (1946, ч. 12). Третя стаття була заявлена для четвертого випуску збірника МУР, який не вийшов друком. В Музеї-архіві УВАН у США (Нью-Йорк) зберігається зміст цього випуску, що його матеріали Ю. Шевельов передав Б. Подолякові (Г. Костюку) для підготовки до публікації. В ньому під номером 3 значиться: «Віктор Петров. Екскурси в мистецтво. Ретардаційний модернізм (До постанови проблеми), с. 1–13». На жаль, у матеріалах, які залишилися в Музеї-архіві, самої статті В. Петрова не виявлено.

ВЕЛИКОДНІ ЗВИЧАЇ Й ОБРЯДИ В УКРАЇНІ. Подано за першодруком: В. Пет-в. Великодні звичаї й обряди в Україні // Час (Фюрт). — 1947. — 13 квіт., ч. 15–16 (80–81.) — С. 7.

Автограф зберігається в Музеї-архіві УВАН у США під назвою «Великодні звичаї й обряди в українському фольклорі»: Фонд В. Петрова CXLV. — Од. зб. 50. — Арк. 1–8. Підпис: В. Пет-в.

ВЕСНЯНКИ І ГАЙЛКИ. Подано за першодруком: В. Петров. Веснянки і гайлки // Час (Фюрт) — 1947. — 21 квіт., ч. 17 (82). — С. 4.

Автограф зберігається в Музеї-архіві УВАН у США під назвою «Веснянки й гайки в Великодньому фольклорі»: Од. зб. 52. — Арк. 1–10. Підпис: В. Петров.

ПРОБЛЕМА ЕПОХИ. Подано за першодруком: В. Бер. Проблема епохи // Орлик (Берхтесгаден). — 1947. — Ч. 10. — С. 4–8. Інші публікації: В. Бер. Проблема епохи // Молода нація. — К., 2002. — № 2 (23). — С. 65–74.

Ця стаття — відповідь на публікацію Б. Крупницького «Теорія доби і сучасність» (Орлик, 1947, ч. 8, серп., с. 7–12), в якій останній полемізував з деякими положеннями, що їх висловив В. Петров з приводу поняття епохи як історіософічної проблеми у розвідках «Засади поетики» (МУР, 1946, 36. I.) і «Історіософічні етюди» (МУР, 1946, 36. II.). У свою чергу Б. Крупницький знову виступив із полемічною статтею з цього приводу — «Про категорію заперечення в історичному процесі» (Укр. вісті — 1950. — 25 трав., ч. 42 (403). — с. 3, 4). Однак дискусія не продовжилася — В. Петров таємниче зник 18 квітня 1949 р. і доля його на той час залишалася невідомою.

* Йдеться про статтю В. П. Петрова «Засади поетики», яку Б. Крупницький, слідом за Ю. Бойком, називає «Засади естетики». Це повторює і В. Петров — так, як стаття була озгаглена першопочатково і як надруковано в змісті збірника.

ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. Подано за першодруком: В. Петров. Походження Українського Народу. — Регенсбург, 1947. — С. 1–56. Електронний ресурс: <http://www.ukrcenter.com/%D0%9B%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%92%D1%96%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80-%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2/53484-1/%D0%9F%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%83>

Цей конспект лекцій В. Петрова в Українському Господарсько-Технічному Інституті був 1947 року тиражований циклостильовим способом (на правах рукопису) Українською Студентською Громадою УГТІ в Регенсбурзі. У виданні була також передрукована (з окремою пагінацією: С. I–XIX) ще одна стаття: *Петров В.* Антропологічні особливості українського народу // Орлик (Берхтесгаден). — 1946. — Ч. 5. — С. 15–19; Ч. 6. — С. 16–19).

За непідтвердженою документально інформацією лекцію на тему «Походження українців» В. Петров нібито вперше прочитав українським студентам в Берліні 11 травня 1945 р. Див.: *Ковальова І. Ф.* «...Мала щастя бути знайомою із В. П. Петровим» // Січеслав. — 2009. — № 4 (22). — С. 179–180.

19 жовтня 1945 року В. Петров виголосив доповідь «Українська нація в її історичних коріннях» для української громади в містечку Фюрт (Див: В. Бер. Історичні коріння української нації // Час (Фюрт). — 1945. — 19 лист., № 8. — С. 8–9)

26 січня 1946 р. на науковій конференції групи передісторії (УВАН) «Походження української нації» в Авгсбурзі В. Петров виголосив доповідь «Початки української нації в світлі археологічних матеріалів».

Згодом ідеї, викладені в «Походженні українського народу», були поширені й розвинені В. Петровим у його монографії «Етногенез слов'ян» (К.: Наукова думка, 1972. — 214 с.), зокрема в розділі III «Археологічні джерела» (с. 109–201).

Інша публікація: *Петров В.* Походження українського народу. — К.: Фенікс, 1992. — 192 с. Текст В. П. Петрова — с. 9–86. Передрук цієї розвідки супроводжує ґрунтовний коментар Н. Кравченко та Ю. Павленка, а також список літератури, присвяченої досліджуваному питанню. В книжці репродуковано також статтю «Антропологічні особливості українського народу» (на жаль, з повторенням помилок регенбурзького «циклостилу» — починаючи з першого абзацу) з невеликим коментарем С. Сегеди. Завершує видання стаття С. Білокона «Довкола таємниці» — та сама, що супроводжувала й передрук праці В. Петрова «Діячі української культури (1920–1940) жертви большевицького терору».

* Тут пропуск у виданні 1947 р., повторений й у виданні 1992 р. Останнє незакінчене речення є майже дослівна цитата з М. Грушевського: «Про залюднення цієї

степової території після розпоросторення сарматських орд, коли вони досягнули вже Дунаю, головним джерелом служить Страбон» (Грушевський М. Історія України-Руси. Т. I. До початків XIX віка. — Нью-Йорк: Книгоспілка. — С. 120). Страбон — давньогрецький географ і історик (64 до н. е. — 24 н. е.).

** В друку — «скитської доби», в автографі — «античної доби».

*** У друку «погоतिकів», в автографі — «початків».

Автограф цієї праці В. Петрова зберігається в Музеї-архіві УВАН у США: Фонд CXLV. — Од. зб. 44. — Арк. 1–107. До нього прилучені також автограф праці В. Петрова: «Клімат на Україні 5–6 тисяч років тому» (арк. 1–6) (Надруковано: Нова дорога. — 1946. — Ч. 1. — С. 23–26) і трьох шкідів під загальною назвою «Походження й розвиток українського народу» (арк. 1–9, 10(1)–13(4), 14(1)–19(6), які використані в остаточному тексті розвідки.

РІЗДВ'ЯНІ ОБРЯДИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ (Спроба дослідчої аналізи). Подано за першодруком: *Петров В. Різдвяні обряди українського народу (Спроба дослідчої аналізи) // Укр. трибуна. — 1948. — 7 січ. — С. 7, 8.*

Автограф статті зберігається в Музеї-архіві УВАН у США: Фонд CXLV. Од. зб. 49. — Арк. 1–24. З нього друком вийшла лише частина (Арк. 1–13).

Автограф першопочаткового варіанту цієї статті під назвою «Різдвяні звичаї українського народу» зберігається в Музеї-архіві УВАН у США: Фонд CXLV. — Од. зб. 48. — Арк. 1–9. Цю ж тему він розглядав у статті «Зимовий обрядовий цикл», що зберігається в Музеї-архіві УВАН у США: Фонд CXLV. — Од. зб. 42. — Арк. 35–86. Народні обряди в їх цілісній цілісності В. Петров досліджував також у працях «Жниварські обряди» (Музей-архів УВАН у США: Фонд CXLV. — Од. зб. 39. — Арк. 1–46.) та «Осінній обрядовий цикл» (Музей-архів УВАН у США: Фонд CXLV. — Од. зб. 39. — Арк. 1–28.)

В. П. Петров надрукував багато наукових і популярних розвідок, присвячених з'ясуванню природи народних звичаїв і обрядів (зокрема, *В. Петров. Українські різдвяні звичаї // Земля (Пляуен). — 1945. — 7 січ., ч. 1. — С. 3; Петров В. СВЯТ-ВЕЧІР. Українські різдвяні звичаї // Час (Фюрт). — 1946. — № 1 (15). — С. 16–17; В. Петров. Різдвяні звичаї в світлі новітньої фольклористики // Укр. трибуна. — 1947. — 14 січ. — С. 3, 4; В. Петров. Великодні звичаї й обряди в Україні // Час (Фюрт). — 1947. — 13 квіт., ч. 15–16 (80–81). — С. 7; В. Петров. Український фольклор. Заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно-календарного циклу. — Мюнхен: УВУ, 1947. — 142 с. — (Серія: Скрипти, Т. 24); В. Петров. Обрядовий фольклор народно-календарного циклу як методологічна проблема // Науковий збірник УВУ. Ювілейне видання. — Мюнхен: Орлик, 1948. — Т. 5. — С. 149–154; та інші). Про статтю «Різдвяні обряди українського народу» він писав у листі до Д. Гуменної від 1 квіт. 1948 р. з приводу її повісті «Велике Цабе»: «...лише цього року в різдвяному числі “У[країнської] Т[рибуни]” в моїй статті я вперше збагнув суцільність різдвяного циклу. Я вперше збагнув, що звичай водити козу, звичай кликати померлих, звичай колядувати, зміст колядок, все це не порізнені окремі звичаї, а те саме, що становило колись цілість, а потім розпалося на окремі елементи.*

Я до цього прийшов дуже не відразу і дуже не легко. Я мушу подивляти Вас, що це Вам далось легше і Ви виходили з тієї ж точки погляду. Ви розглядали відразу календарну обрядовість як цілість, і Ви завжди й відразу бачили цілість, тоді як я примушував себе йти до цілоти. У цьому відміна між моєю статтею і Вашою повістю: я йшов до цілоти, Ви виходили з фольклору як цілоти» (Гуменна Д. Післяслово // Гуменна Д. Велике цабе. — Нью-Йорк, 1952. — С. 147–148).

В остаточному вигляді В. Петров сформулював свій методологічний принцип трактування генези обрядового фольклору первісного суспільства в розвідці «Обрядовий фольклор народно-календарного циклу як методологічна проблема» (1948), а в Україні вперше про це він написав майже через два десятиліття в статті

«Обрядовий фольклор календарного циклу та його общинно-виробничі основи» (Народна творчість та етнографія. — 1966. — № 1. — С. 28–32.).

Найпершу ж статтю на цю тему «Що таке різдво» він написав ще 1932 р. (Автограф зберігається в НА ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. — Фонд 1-4. — Од. зб. 306. — Арк. 1–12). Безперечно, це було примусове «соціальне замовлення» і виконувалося воно в тяжкі роки для В. Петрова, коли «недремне око» примушувало його божитися марксистсько-ленінською правдивістю. Послідовно, аж з притиском, дотримуючись риторики «войовничих безбожників», він, син єпископа, безкомпромісно батує ворожу соціалістичному будівництву «попівсько-панську ідеологію, попівсько-панську релігію», а проте знаходить шпаринку для посутнього спостереження: «Уся увага дрібного селянина звернена в святах виключно на економіку»... І хоч відразу закамуфлює його ідеологічним штампом: «...але він не здібний дати собі ради в умовах свого одноосібного господарства, він звертається до релігії, до магії, до забобонів», проте це спостереження згодом стає методологічною основою його студій над обрядовим фольклором, зокрема і в статті «Різдв'яні свята українського народу (Спроба дослідчої аналізи)».

МАСИ, ТЕХНІКА Й ЛІБЕРАЛІЗМ (З приводу книги Хосе Ортеги і Гассет «Повстання мас»). Подано за першодруком: Борис Веріго. Маса, техніка й лібералізм (З приводу книги Хосе Ортеги і Гассет «Повстання мас» // Орлик (Берхтесгаден). — 1948. — Ч. 3/48. — С. 33–35.

Проблематику, заторкнуту в зв'язку з книгою Ортеги і Гассет, В. Петров розробляв в популярному ключі й у маловідомому дослідникам науково-популярному журналі, що виходив у Мюнхені за його активної участі: Віктор Бер. Чи походить людина від мавпи. З новіших поглядів на походження людини // Нова дорога=New Way. — 1946. — № 1. — С. 3–6; В. Бер. Тварина, людина, техніка // Нова дорога=New Way. — 1946. — № 2. — С. 22–25.

Новий псевдонім Борис Веріго В. П. Петров вжив один-єдиний раз. Щодо його ймовірного джерела слід відзначити той факт, що в період, коли священник і закованчик православного віросповідання Платон Петров разом із сином Віктором мешкали в Одесі в 1902–1907 рр., там же працював відомий в усьому місті, лікар, професор кафедри фізіології Новоросійського університету Б. Ф. Веріго, до того ж — постійний автор одеських газет.

Не позбавлена інтриги й загадка превдоніма В. Домонтович. До кількох версій, що зустрічаємо в різних публікаціях, є підстави додати ще одну. Під час навчання в Холмській чоловічій гімназії (1907–1913) Віктор Петров міг зустрічатися в Холмі з майбутнім деканом філософського факультету братиславського університету ім. Я. А. Коменського, українським істориком Євгеном Юліановичем Перфецьким. Вдруге вони вже напевно зустрічалися в 1919–21 рр., коли на тому самому історично-філологічному факультеті, де Петров, після завершення університету, був залишений як стипендіат для підготовки до професури, Є. Перфецький працював як запрошений професор і габілітувався з історії Східної Європи. Ймовірно, що і в цей час, і раніше — ще в Холмі — Є. Перфецький міг мати спільні наукові зацікавлення з отцем Платоном, автором фунтаментальної двотомної монографії «Очерки церковно-общественной жизни въ эпоху Петра Великаго» (1911–12). Є. Перфецький згодом видав книжку словацькою мовою «Car Petr I a Leibniz» (1925). Та найдивовижніше, що, за певними інформаціями (<http://www.ukrainians-world.org.ua/ukr/about/45/49/86/103/>; [http://histans.com/LiberUA/978-966-02-6293-5\(2\)/55.pdf](http://histans.com/LiberUA/978-966-02-6293-5(2)/55.pdf)). псевдонім Євгена Перфецького був Віктор Домонтович!

І ще одна ймовірна паралель. Вперше В. П. Петров вжив псевдонім В. Домонтович 1928 року, підписавши ним свою повість «Дівчина з ведмедиком». У цьому виданні твір мав підзаголовок «Неправдоподібні істини», який пізніше не повторювався. Правдоподібно, В. П. Петрова в ті роки спеціально цікавили питання жіночої

психології на переломі почуттів: у нього зав'язуються романи із заміжними жінками... Не виключено, що він був знайомий з російською повістю, присвяченою цій проблемі: Домонтович А. Жінчина на переломе (Психологические этюды). — М., Пг.: Госиздат, 1923. — 96 с.

В листі до В. В. Міяковського від 29 жовтня 1944 р. В. П. Петров зазначав, що в 30-х роках в журналі «Штурм» він надрукував повість («річ хронікальна, не удалася»), проте, не подавши її назви (Див. Українська літературна газета. — 1956. — Ч. 2 (8)), лют. — С. 8). Ю. В. Шевельов, готуючи до видання тритомник прози В. Домонтовича, намагався розшукати цей таємничий твір, але йому це не вдалося. А тим часом це — повість, підписана А. Семьонов й опублікована в журналі «Штурм» («Начдив Щорс» — 1935, № 2; «Щорс» — 1936, №№ 4, 5 і 6). А. Семьонов служив начальником артилерії в дивізії М. О. Щорса. Але повість цю написав (російською мовою) саме В. П. Петров — як результат фольклорно-етнографічної експедиції, яку він очолював, з вивчення історії дивізії М. Щорса (рукопис зберігається в ЦДАМЛМ України: Фонд 243. — Оп. 1. — Од. зб. 101. — Арк. 1–114). Про практику писання професіоналами «художніх» творів для запропонованих ідеологічними органами авторів з народу (Миронець, Джембул, Стальський та ін.) згадував сам В. П. Петров у другому варіанті розвідки про знищених українських письменників. То був не вибір, а примус, як і у випадку із А. Семьоновим: «Писати і саме писати за директивними вказівками центральних органів партії стало обов'язком письменника, ухилитися від якого він не міг. «Хочу» не існувало. Існувало тільки «мусиш». Праця письменника стала суспільне обов'язковою, чи, краще сказати, партійне або ж державне обов'язковою, підпорядкованою центру справою». Можна навести мало не анекдотичний приклад, що якось випадково проскочив у брошурку «Микола Щорс»: «Пісня Богунського полку (Текст пісні складений бійцями Богунського полку). Слова М. Рильського. Музика Б. Лятошинського» (с. 29). Публікація в журналі «Штурм» була здійснена українською мовою, проте, надрукована лише десь третина твору (найцікавіша ж частина досі лишається в рукописі). Закінчуючи публікацію, редакція анонсувала книжку (фактично В. Петрова, але за підписом А. Семьонова) «Щорс». Однак вона не вийшла друком, а постать колишнього начартадивізіону зникла. Можна зробити припущення, що він був засуджений до розстрілу в 1938 році разом із колишнім заступником М. О. Щорса І. Н. Дубовим — у сфабрикованій справі про участь їх у військово-фашистській змові (і Дубовий, і Семенов були свідками смерті Щорса за нез'ясованих обставин в 1919 році; Дубовому інкримінували вбивство начдива). Те, що ім'я А. Семьонова опинилося під заборонаю, засвідчує й бібліографічний показник та методичні матеріали, видані до тридцятиріччя загибелі М. Щорса, де серед невеликої кількості художніх творів, присвячених йому, повість «Начдив Щорс» навіть не названа (Микола Щорс / Державна Публічна Бібліотека УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1949. — 36 с.). Отже можемо ідентифікувати невідомий псевдонім В. П. Петрова.

Про гіпотетичне джерело ще одного — Віктор Бер — ідеться в примітках до статті «Готи на Україні та культура полів поховань».

ЕСТЕТИЧНА ДОКТРИНА ШЕВЧЕНКА[:] до поставлення проблеми. Подано за першо-друком: Петров В. Естетична доктрина Шевченка[:] до поставлення проблеми // Арка (Мюнхен). — 1948. — ч. 3/4 (9/10) — С. 38–40. *Інші публікації:* Петров В. Естетична доктрина Шевченка // Хроніка 2000. — К., 2000. — Вип. 39–40. — Ч. II, с. 85–91; Петров В. Естетична доктрина Шевченка[:] до поставлення проблеми // Українське слово: Хрестоматія укр. літ. та літ. критики XX ст.: В 4 кн. — К.: Аконті, 2001. — Кн. 2. — С. 157–160; Петров В. Естетична доктрина Шевченка (до поставлення проблеми) // Слово і час. — 2002. — № 10. — С. 37–41; Петров В. Естетична доктрина Шевченка. До поставлення проблеми // Хроніка 2000: Зарубіжне шевченкознавство (з матеріалів УВАН). — Ч. 1. — К., 2011. — С. 88–94.

Зі спогадів І. Костецького про історію написання статті В. Петровим: «Колись він, на одній з мюнхенській виставок досита образів Сальвадора Далі надивившись, раптово натрапив на сліди сюрреалізму в ... Шевченка. Стаття, що він її написав з цього приводу, була блискуча. Вона й мала так називатися: Шевченко — сюрреаліст. Але останньої хвилини він убоявся і прочитав слухачам і опублікував статтю в «Арці» під іншою, пристойнішою назвою. І знову скандалу не вийшло». (Костецький І. Фрагмент про Домонтовича // Україна і Світ (Ганновер). — 1953. — Зошит 10-11. — С. 51).

Лист-рецензія д-ра В. П. ПЕТРОВА. Подано за першодруком: Лист-рецензія д-ра В. П. ПЕТРОВА // Гуменна Д. Велике Цабе. — Нью-Йорк, 1952. С. 145–148. В. П. Петров досить часто рецензував різні художні твори епістолярно, в приватних листах. Це є один з таких прикладів. Д. Гуменна в своїй книжці вмістила два листи-рецензії на неї — В. Петрова і П. Курінного. До речі, на цю публікацію листа-рецензії В. П. Петрова болюче відреагувала О. Лятуринська, нагадавши про «неймовірну втрату такого знавця і тонкого відгадувача справжнього в літературі, як це був проф. Петров» (Лятуринська О. «Велике Цабе» Д. Гуменної // Українське слово (Париж). — 1953. — 11 січ., ч. 583)

ОБРЯДОВИЙ ФОЛКЛЬОР НАРОДНО-КАЛЕНДАРНОГО ЦИКЛУ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА. Подано за першодруком: Петров В. Обрядовий фолклір народно-календарного циклу як методологічна проблема // Науковий збірник УВУ. Ювілейне видання. — Мюнхен: Орлик, 1948. — Т. 5. — С. 149–154.

Автограф зберігається в Музеї-архіві УВАН у США (Нью-Йорк) під назвою «Великодні звичаї й обряди в українському фолклорі»: Фонд CXLV. — Од. зб. 46. — Арк. 1–19. Підпис: В. Пет-в.

1940 р. В. Петров написав дві роботи: «Обрядова поезія календарного циклу (весняні, літні, осінні й зимові обрядові пісні й звичаї)», автограф якої зберігається в НА ІМФЕ ім. М. Т. Рильського — Фонд 1–2. — Од. зб. 134. — Арк. 1–56, і «Обрядова поезія родинно-побутового циклу» — Фонд 8–2. — Од. зб. 134а. — Арк. 1–23. Там само зберігається, вірогідно, написана В. Петровим «Програма про жнива» як верстка до «Бюлетню Етнографічної Комісії» № 14, 1930 р. — Фонд 1–1 дод. — Од. зб. 40. — Арк. 13–17.

МОНТЕСК'Є Й ЙОГО «ДУХ ЗАКОНІВ». Текст друкується з автографу В. Петрова «Монтеск'є й його «Дух законів», який зберігається в приватному архіві Ю. Бойка-Блохина в Мюнхені і люб'язно наданий нам для публікації вдовою вченого Д. Тетериною-Блохиною, за що ми їй красно дякуємо. 201 сторінка тексту написана чорним олівцем з одного боку паперу формату А5 або на чистому зворотньому боці німецьких бланків накладних і доручень такого ж формату. Зауваження Ю. Бойка-Блохина заготовані чорним хімічним олівцем на тексті накладних.

У стислій формі В. Петров аналізує політичну доктрину Ш. Монтеск'є також в статті «Духові течії Європи Нового часу»

Про це дослідження В. Петрова Ю. Бойко-Блохин згадував у листі до Ю. Шевельова від 22 грудня 1988 р., коли останній готував до видання тритомник прозових творів В. Домонтовича: «Добре діло зробили, взявшись до друку писань Віктора Платоновича. Чи включаєте його вельмицінні статті про П. Куліша? У мене збереглася його ще не друкowana розвідка про Монтеск'є» (Бахметєвський фонд Архіву Колумбійського університету в Нью-Йорку: Shevelov's Papers. — Box 1. — Folder 38.). Як попав цей рукопис до Ю. Бойка-Блохина невідомо, але його незначні правки в оригіналі й зауваження на зворотньому боці рукопису свідчать про те, що він готував цю розвідку до друку, ймовірно — в серії брошур «Класики суспільно-державницької думки», що зазначено на титульній сторінці оригіналу.

В емігрантський період В. Петров приділяв значну увагу політологічним студіям. Зокрема, 1948 р. спільна конференція УВАН і НТШ, присвячена пам'яті Богдана Хмельницького, відкривалася доповіддю В. П. Петрова «Історичні коріння сучасних політичних ідей».

Відомо, що В. Петрова ще з 30-х років цікавили політичні доктрини Т. Гоббса, Ш. Монтеск'є і Ж.-Ж. Руссо. В ЦДАМІМ України зберігається рукопис його великої недрукованої праці, написаної в другій половині 30-х років, «Учение Гоббса об естественном состоянии человеческого рода» (Фонд 243. — Оп. 1. — Од. зб. 7. — Арк. 1–91; Од. зб. 8. — Арк. 1–112; Од. зб. 9. — Арк. 1–140; Од. зб. 10. — Арк. 1–108; Од. зб. 11. — Арк. 1–115; Од. зб. 12. — Арк. 1–123; Од. зб. 13. — Арк. 1–115).

У стосунках Ю. Бойка-Блохина з В. Петровим існувала певна напруга, про яку 1990 року він розповів С. Білоконю при зустрічі в Мюнхені: «Зайшла мова й про Віктора Платоновича. Він знав його зблизька і добре пригадує, що Петров не був надто цікавий, влізливий. Він міг знати про еміграцію багато більше, — йому б вистачило тільки запитати, але він не розпитував. Ще одне: від підісланого агента Юрій Бойко почув одну деталь, що могла походити тільки від Петрова, але він не почув деяких дотичних деталей, багато важливіших. Виходить, Петров не все й доповідав». (Білокін С. Довкола таємниці // Петров В. Походження українського народу. — К.: Воскресіння, 1992. — С. 188–189).

І. Бондар-Терещенко в листі до Ю. Шевельова від 3 листопада 1995 р. писав: «До речі, чи знаєте Ви кн. 1-шу «Історії укр. літератури» під ред. В. Дончика (Київ. інст. літератури)? Думка про Петрова в тій книзі збігається з недавніми (ще не видрукованими в «Засіві») спогадами Ю. Бойка». (Бахметьєвський фонд Архіву Колумбійського університету в Нью-Йорку: Shevelov's Papers. — Box 1. — Folder 41). На жаль, розшукати публікацію цих спогадів не вдалося.

* Тут у В. Петрова описка в рукописі: замість Руссо названий Монтеск'є.

** Тут і далі В. Петров у власному перекладі цитує видання: Montesquieu, S.-L. *L'esprit des lois*. — Paris: Atlas, 1946. Латинськими цифрами позначено номер книги арабськими — номер розділу в ній.

*** На звороті стор. 36 оригіналу рукою Ю. Бойка-Блохина зазначено: «Добре б розгорнути від Гоббса і Монтеск'є наявність в нашій сучасності двох поглядів: війна як вияв імперіялістичного гону людської природи, а звідси й людського суспільства, війна як органічна конечність людини — і ліберальний підхід: війна як історично-соціальне явище, можливе до викорінення».

**** У сучасних перекладах «Духу законів» в цьому сенсі вживається термін «міжнародне право».

***** На звороті стор. 46 оригіналу рукою Ю. Бойка-Блохина зазначено: «Отже, Монтеск'є не був основоположником лібералізму. Бо найбільш яскраві представники лібералізму ґрунтували саме владу небагатьох. Крім того, найхарактеристичніша прикмета лібералізму це відстоювання суверенності особи, а не влади народу. Б. Констан воює проти Руссо за те, що останній стоїть на позиції народовладності».

***** На звороті стор. 54 оригіналу рукою Ю. Бойка-Блохина зазначено: «Це треба б стиснути, залишивши енергійний натиск, але відкинувши повтори, які не поглиблюють думки».

***** На звороті стор. 66 оригіналу рукою Ю. Бойка-Блохина зазначено: «Думаю, що тут Ви захопилися своєю тезою і знехтували історичні факти».

***** Монтеск'є вживає термін *vertu*, що в сучасних виданнях перекладається як чеснота.

До рукопису розвідки «Монтеск'є й його “Дух законів”» докладено нотатки на шести сторінках машинопису на папері формату А5 з наголовком «Розмова про свободу — Гайне». Це переклад кількох уступів з «Уривків про Англію» Г. Гайне, а саме — початку першої статті «Розмова на Темзі». Зміст перекладеного і частково переказаного тексту пов'язаний з одним із аспектів публікованої тут статті, в саме

про природну детермінованість відмінності різних народів у законотворчості й за-
конозастосуванні: «Закони повинні бути пристосовані до фізичної країни; до клі-
мату, холодного чи гарячого або помірного; до якості територій, її ситуації, її
розміру; до способу життя народів». Зокрема, В. Петров побіжно торкнувся концеп-
ції соціальної географії, або географічної соціології Монтеск'є: «Ним керувала мрія
поставити в прямий зв'язок природу країни, клімат, ґрунт, з одного боку, її форму
правління, вдачу народу, психологічні особливості населення даної країни, з друго-
го». Ця тема цікавила й В. Петрова — в широкому й хронологічно глибокому аспекті.
Так, приміром, у Науковому Архіві Інституту Археології НАНУ зберігається його
рукопис «Трипільська культура в зв'язку з географічним середовищем» — Автор-
ський фонд В. П. Петрова № 16. — № 257. — Арк. 1–40.

Можливо, «Розмова про свободу» є первісними намітками для твору, поді-
бного за структурою до «Розмов Екегартових з Карлом Гоцці», де в діалозі між ре-
альною й вигаданою особами йшлося про проблеми Французької революції. Неда-
ремно там з'явилася «американська нитка» і навіть згадка про більшовиків...

Розмова про свободу — Гайне

— Молодий інтузіясте, — говорив жовтий чоловік. — Ви не знайдете, за чим
шукаєте. Ви маєте рацію, що свобода це нова релігія, що поширюється по цілій
земній кулі. Але так, як колись народи, приймаючи християнство, змодифікували
його згідно із своїми потребами та характером, так і тепер кожний народ прийматиме
з нової релігії — свободи — тільки такі елементи, які відповідатимуть його місцевим
потребам та національному характеру.

«Англіїці це домовитий народ. Вони живуть обмеженим життям сім'ї. В крузі
своїх рідних англієць шукає душевного задоволення. Через те англієць задоволений
такою свободою, яка являється запорукою збереження його особистих прав, влас-
ности, родини, віри і т. д. Ніхто не є вільніший в своїй хаті ніж англієць. Він є там
королем і митрополитом. "Мій дім є моїм кастелем" — це лозунг англієця.

«Якщо для англієця особиста свобода є найбільшою потребою, для француза
натомість вона не є кончею. Останній хоче тішитись тільки частиною загальної
свободи, цебто рівністю. В супереч англієцеві француз не любить домашньої мов-
чазної самотності, — тобто те, що в його мові називається "англійською конверза-
цією", — він є товариський. З приємністю бігає, базикаючи цілий час, з кавярні до
касіно, з казино до салону. Позначені темпераментом і вродженим талантом до то-
вариської поведінки французи люблять суспільно-громадське життя. Та передумо-
вою участі в ньому є все рівність.

«Европеєць мусить перенестись в іраціональні глибини середньовічної віри,
щоби зрозуміти, яке значення надає демократії американець.

«Люди є істотами з нахилом зрізничковуватися. Кожна людина потребує
для усвідомлення свого "Я", своєї індивідуальної вартості, впливу іншої, з іншими
внутрішніми вартостями, людини. З цього погляду ідея рівності суперечить духові
життя.

«Там (в Америці) панує над людьми не один чи скільки, а мертві річі. І це є ще
гірше. ...серед таких обставин "демократія" є гірша, ніж будь яка тиранія. Її розви-
ток — тим більше, що панування "зовнішнього" є автократичне — мусить неминуче
піти по лінії все більшої і більшої стандартизації (людини), що в свою чергу обумовля-
тиме зниження загального рівня. На такий рівень неважко буде "підняти" кожній
людині, зокрема її тваринного і зовнішнього елементу.

«Перша основна недуга амер[иканської] демократії пояснюється перебор-
щенням модерно-західної цивілізації взагалі: панування мертвих річей над живими
людьми. ...нормовані авта — добрі; але нормовані люде — явище нелюдське.

«Американські індустріальні феодали заступатимуть завжди матеріальні, а не
людські інтереси.

«Також і в Європі демократія людство не збагатила, та вона його і внутрішню не зруйнувала. В Америці натомість досягнуто цього, про що звітчить факт, що американська суспільність заступлена тільки одним типом людини. Американці вповні досягнули те, що хотіли більшовики, а саме виплекання типу “людини вулиці”.

«Демократія є зоологічна форма життя гомус Американус».

Порятунок амер[иканської] демократії автор бачить в знищенню моменту рівності.

«Демократія не сміє бути пануванням маси; її мусять заступити органічні групи».

В розвиненому суспільстві Франції мусіла таким чином повстати потреба рівності. Хоч причину французької революції намагаються шукати в недостатках бюджету, то проте воно не зовсім так. Причин її треба шукати в ображеному почутті духово багатого Ротюрієра [roturiers], якому ледве помітна образлива посмішка феодала, — з яким він звичайно жив на стопі рівності, — пригадала нерівність. І коли ротюрієр [canaille roturière] наділив себе свободою і правом обезголовлювати феодалів, то сталося це не ради бажання зрабувати їх майно, але щоби перебрати їх традицію, і замість впровадити буржуазну рівність він впроваджує шляхотну. Що прагнення до рівності було головним принципом революції, свідчить факт повного задоволення французів із свого великого імператора, який строго узалежнив від себе всі їхні права свободи, залишаючи за ними тільки рівність.

«Багато терпливіше, ніж француз, зносить англієць свою упривілейовану аристократію. Він задоволений, що його власні права унеможливають аристократові втручатися в його домашнє життя. Але і зовнішній вигляд цієї аристократії, в протилежність до континентальної, нікого не вражає. Лише жінки із своїми різнобарвними одягами і лакеї із своїми відзнаками творять певну багатогранність кольору в локалах і на вулиці. Всі інші — джентльмени. Навіть офіцер по скінченню служби стягає із себе свою уніформу, щоби стати джентльменом. Правда, і у театрі можна побачити всякі декорації і одяги, що нагадують давнього аристократа. Але хіба і звичайному англійцеві забороняє хтось грати подібну комедію в своєму власному домі?

«Що торкається німців, то ці не потребують ані свободи, ані рівності. Вони є народом спекулятивним. Це ідеологи, філософи і мрійники, для яких існує минуле і майбутнє та не існує сучасне. Англійці і французи мають сучасне, кожний день в них має свою історію боротьби. Німець не має за що змагати. Коли він почав догадуватися, що існують деякі річі, якими варто б заволодіти, то його філософи поспішили повчити його сумніватися в існування таких річей. Не можна звичайно заперечити, що і німці люблять свободу, але інакше, ніж інші народи. Англієць любить свободу як свою правну жінку. Хоч і не трактує він її із особливою ніжністю, то всетаки готов він її мужно обороняти. Француз любить свободу як своє дівча, якій він кидається до ніг, за яку він б'ється на життя і смерть, поповнюючи при цьому багато дурниць. Німець любить свободу як свою бабцю.

«Дорогий пане, — сказав я жовтому чоловікові, — не накидуйтесь на німців. Якщо німці і є мрійниками, то я не хотів би замінити деякі мрії, що мріяли деякі серед них, тверезою дійсністю наших сусідів. Тому, що ми спимо і мріємо, можемо обійтись без свободи. Зрештою наші тирани також сплять і мріють про тиранію.

О пане, не смійтесь із наших мрійників, вони багато гарних річей сказали в своєму сні. Річі часто міняються. Розгніваний англієць насуває на шию своєї жінки шнур. Темпераментний француз може кожної хвилини зрадити свою коханку. Німець, однак, завжди шануватиме свою бабцю. — Якщо колись, борони боже, мадаб зникнути свобода в цілому світі, якийсь німецький мрійник знова відкриє її в своєму сні!

Жовтий чоловік, приглядаючись зіркам на небі, сказав мені: «Свобода і рівність! Знайти їх годі як тут на землі, так і там — на небі. Там ті зірки не є рівні: одні більші і світліші, ніж другі, жодна з них свободно не рухається, всі підлягають залізному закону — однаково рабство як на небі, так і на землі».

Примітки до третього тому

МЕТОДОЛОГІЧНО-СВІТОГЛЯДОВІ НАПРЯМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОГРАФІЇ XIX–XX ст. Подано за першодруком: *Петров В.* Методологічно-світоглядіві напрями в українській етнографії XIX–XX ст. // *Енциклопедія українознавства: В 2-х т. / Під головною редакцією В. Кубійовича, З. Кузелі.* — Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. — Т. 1. — С. 184–187. Фототипічним способом «Енциклопедія українознавства» вийшла другим, українським виданням (К.: Вікол, 1994).

Інші публікації: *Петров В.* Методологічно-світоглядні напрями в українській етнографії та фольклористиці XIX–XX століття // *Народна творчість та етнографія.* — 2000. — № 4. — с. 70–74. (Зі скороченнями).

Автограф цієї статті В. Петрова як частина більшої праці під назвою «Матеріальна культура», зберігається в Архіві-музеї УВАН у США: Фонд CXLV. — Од. зб. 57. — 34 арк. Без пагінації.

ПЕРЕЖИТКИ ПЕРЕДІСТОРИЧНОЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ. Подано за першодруком: *Петров В.* Пережитки передісторичної матеріальної культури // *Енциклопедія українознавства в 2-х т. / Під головною редакцією В. Кубійовича, З. Кузелі.* — Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. — Т. 1. — С. 200–202. Фототипічним способом «Енциклопедія українознавства» вийшла другим, українським виданням (К.: Вікол, 1994).

Автограф цієї статті В. Петрова як частина більшої праці під назвою «Матеріальна культура», зберігається в Архіві-музеї УВАН у США: Фонд CXLV. — Од. зб. 57. — Арк. 73–95.

ПЕРЕДХРИСТИЯНСЬКІ РЕЛІГІЙНО-СВІТОГЛЯДОВІ ЕЛЕМЕНТИ. Генеза народних звичаїв і обрядів. Подано за першодруком: *Петров В.* Передхристиянські релігійно-світоглядіві елементи. Генеза народних звичаїв і обрядів // *Енциклопедія українознавства в 2-х т. / Під головною редакцією В. Кубійовича, З. Кузелі.* — Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. — Т. 1. — С. 244–249. Фототипічним способом «Енциклопедія українознавства» вийшла другим, українським виданням (К.: Вікол, 1994).

НАРОДНА УСНА СЛОВЕСНІСТЬ. Подано за першодруком: *Петров В.* Народна усна словесність // *Енциклопедія українознавства в 2-х т. / Під головною редакцією В. Кубійовича, З. Кузелі.* — Мюнхен; Нью-Йорк, 1949. — Т. 1. — С. 252–263. Фототипічним способом «Енциклопедія українознавства» вийшла другим, українським виданням (К.: Вікол, 1994).

Частина автографу цієї праці В. Петрова зберігається в Архіві-музеї УВАН у США: Фонд CXLV. — Од. зб. 40. — Арк. 1–38 (під назвою «Народна усна словесність»). Інша частина (під назвою «Зимовий обрядовий цикл»): Фонд CXLV. — Од. зб. 442. — Арк. 35–86. Праця В. Петрова «Усна словесна творчість» зберігається в ЦДАМЛМ України (Фонд 243. — Оп. 1. — Од. зб. 77. — Арк. 1–117).

Перші чотири праці з III тому В. Петрова, першодруком вміщені в «Енциклопедії українознавства», а також стаття «Обрядовий фольклор народно-календарного циклу як методологічна проблема» (1948) є, безперечно, вершиною його фольклорно-етнографічних досліджень. Це розуміли чільні представники української інтелігенції в діаспорі навіть через десятиліття після публікації цих студій. Оксана Лятуринська 19 січня 1958 року писала до Юрія Лавріненка: «Пане Юрію, мені аж фізично болить, як це поверхово, безгрунтовно і легковажно пишуть деякі наші науковці. Щербаківський порядню напів дурниць, тепер продовжує його школа та Міллера, та Килимник. Респект із наших етнографів викликає тільки Петров, і як шкода, що його нема тут. До речі, Глобенко мені був написав, що нібито підтверджуються

чутки, що Петров тепер в Україні, тож не [по]рядно добре відкликатися про нього як про приватну особу, бо це йому шкодитиме, і Волиняк робить медвежу прислугу як Домонтовичеві, так і Рильському. І правда. Припустимо, що про Домонтовича можна сумніватись, чи живий, але Рильському слати ювілейні привітання — от дурнота!». (Бахметєвський фонд Архіву Колумбійського університету в Нью-Йорку. — Lawrynenko's Papers. — Box 5. — Folder 11. — Р. 3).

Закінчується стаття «Народна усна словесність» в «Енциклопедії українознавства» розділами авторства В. Петрова «Лірично-епічна поезія» (268–269) та «Народна проза» (с. 269–271).

ЗАРУБИНЕЦЬКО-КОРЧУВАТІВСЬКА КУЛЬТУРА СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я І СИНХРОННІ КУЛЬТУРИ СУМІЖНИХ ТЕРИТОРІЙ (До проблеми класифікації археологічних культур зарубинецького часу). Подано за першодруком: *Петров В. П.* Зарубинецько-корчуватівська культура Середнього Подніпров'я і синхронні культури суміжних територій (До проблеми класифікації археологічних культур зарубинецького часу) // *Археологія*. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — Т. 12. — С. 53–75.

Ілюстрації до цієї публікації тут не наведені. Пропуски позначені [...]. Відсилаємо зацікавлених до першодруку.

ДО МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЛАСНИХ ІМЕН В ЕПІГРАФІЧНИХ ПАМ'ЯТКАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я. Подано за першодруком: *Петров В.* До методики дослідження власних імен в епіграфічних пам'ятках Північного Причорномор'я // *Питання топоніміки та ономастики: (Матеріали 1 Республіканської наради з питань топоніміки та ономастики)*. — К., 1962. — С. 109–118.

Цю публікацію, як і статтю «Найдавніші назви річок України» (1963) В. Петров розглядав як методологічну підставу для новітніх студій в галузі ономастики. В авторефераті «Язык. Этнос. Фольклор» він навіть додає підзаголовок до цієї другої праці, якого не було в друку, — «До методики дослідження гідронімічних назв», вказуючи на її спрямування.

ПРО ПЕРШОПОЧАТКИ КИЄВА (До 1100-річчя першої літописної згадки про Київ). Подано за першодруком: *Петров В. П.* Про першопочатки Києва (До 1100-річчя першої літописної згадки про Київ) // *Укр. іст. журнал*. — 1962. — № 3. — С. 14–21.

Вперше до проблематики походження українських міст В. П. Петров звернувся ще в свій еміграційний період: *Петров В.* Як виникли міста на Україні // *Нова дорога*=New Way. — 1946. — № 2. — С. 3–7.

РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ПАМ'ЯТКИ КОРЧАЦЬКОГО ТИПУ (до постановки проблеми). Подано за першодруком: *Петров В. П.* Ранньослов'янські пам'ятки Корчацького типу (до постановки проблеми) // *Археологія*. — К., 1962. — т. XIV. — С. 3–16.

Ця публікація не проілюстрована численними малюнками, що супроводжували першодрук, і цифровими посиланнями на них, що замінені квадратними дужками з трикрапкою — [...].

НАЙДАВНІШІ НАЗВИ РІЧОК УКРАЇНИ. Подано за першодруком: *Петров В.* Найдавніші назви річок України // *Українська мова в школі*. — 1963. — Кн. 1, січ.-лют. — С. 77–81. В авторефераті «Язык. Этнос. Фольклор» (1966) В. П. Петров додає підзаголовок до цієї своєї праці (поз. 7) — «До методики дослідження гідронімічних назв», вказуючи на методологічне її спрямування.

ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ ТА ЇХ ПОХОДЖЕННЯ (До проблеми слов'янського ентогенезу). Подається за першодруком: *Петров В.* Давні слов'яни та їх походження (До проблеми слов'янського ентогенезу) // *Укр. іст. журнал*. — 1963. — № 4. — С. 36–44.

У Науковому Архіві Інституту Археології НАН України зберігається машинописний примірник праці В. П. Петрова «Походження слов'ян і проблема балто-слов'янської єдності». Авторський фонд В. Петрова № 16. — Од. зб. 260. — Арк. 1-98.

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ КИЄВА (Першопочатки міста). Подається за першодруком: *Петров В. П.* Історична топографія Києва (Першопочатки міста) // Історичні джерела та їх використання. — К.: Наукова думка. — 1964. — С. 114-140. У авторефераті «Язык. Этнос. Фольклор» (1966) В. П. Петров подає назву цієї своєї праці як «Історична топографія Києва. Першопочатки міста. Місто Володимира, структура і походження» (поз. 114). Вперше ідеї, розгорнуті в цій розвідці, В. Петров намітив у статті «Як виникли міста на Україні» в мюнхенському часописі «Нова дорога» (1946. — Ч. 2-3, листопад-грудень). Теоретичні підходи до цього дослідження В. П. Петров означив у своїй нотатці 1959 р. «Археологія і соціологія».

В Науковому Архіві Інституту Археології НАН України зберігаються підготовчі матеріали до статті «Історична топографія Києва» (Авторський фонд В. Петрова № 16. — Од. зб. 169. — Арк. 1-375; Од. зб. 170. — Арк. 1-257; Од. зб. 171. — Арк. 1-245).

НАЗВИ СЛОВ'ЯНСЬКИХ (ДАВНЬОРУСЬКИХ) БОЖЕСТВ. Подано за першодруком: *Петров В.* Назви слов'янських (давніоруських) божеств // Тези доповідей VI Української славістичної конференції, 13-18 жовтня, 1964. — Чернівці, 1964. — С. 169-170.

ПРО ЗМІНУ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР НА ТЕРИТОРІЇ УРСР у V ст. н. е. Подається за першодруком: *Петров В.* Про зміну археологічних культур на території УРСР у V ст. н. е. // Археологія. — Т. XVIII. — К.: Наукова думка, 1965. — С. 3-12. У авторефераті «Язык. Этнос. Фольклор» (1966) В. П. Петров подає назву цієї своєї праці в поз. 18 як «Слов'яни і Візантія. Про зміну археологічних культур на території України в V-VII ст.», а в поз. 116 як «Про зміну археологічних культур на території УРСР у V ст. н. е. в порядку постановки проблеми про взаємини слов'ян і Візантії в V-VII ст. н. е.».

На Археологічній конференції УВАН 9-10 листопада 1946 року В. Петров виступив з доповіддю «До постановки проблеми вивчення культури пілх поховань останніх століть перед Різдом Христовим на Україні», де запропонував методологічний підхід, який було поглиблено застосовано вченим у праці «Про зміну археологічних культур на території УРСР у V ст. н. е.».

ГІДРОНІМІЯ ВЕРХНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я. Стрий. Подано за першодруком: *Петров В. П.* Гідронімія верхнього Подністров'я. Стрий // Територіальні діалекти і власні назви. — К.: Наукова думка, 1965. — С. 160-168. Інша публікація: *Петров В. П.* Гідронімія верхнього Подністров'я. Ріки Стрий, Стир // *Петров В. П.* Етногенез слов'ян. Джерела, етапи розвитку і проблематика. — К.: Наукова думка, 1972. — С. 80-88.

Методологічні ідеї, викладені в цій статті, В. П. Петров застосовував також в інших публікаціях: *Петров В.* До методики дослідження власних імен в епіграфічних пам'ятках Північного Причорномор'я // Питання топоніміки та ономастики. — К., 1962. — С. 109-118; *Петров В.* Из этнонимии и топонимии Северного Причерноморья // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — 1962. — Вып. 4. — С. 227-234; *Петров В.* Назви річок України за античними джерелами // Друга республіканська ономастична нарада. Тези. К., 1962. — С. 128-130. *Петров В.* Гідронімія України за античними джерелами // Українська діалектологія і ономастика. — К., 1964. — Т. 1. — С. 134-146; *Петров В.* Гидронимия Верхнего Поднестровья: Опыт построения методики гидронимического изучения // Всесоюзная конференция по топонимике СССР, 28 янв. — 2 февр. 1965. Тезисы докладов и сообщений. / Всесоюзное географическое общество — Л., 1965, с. 124-127; *Петров В.* Історична географія та проблема слов'янського етногенезу на матеріалах гідронімії (Гідронімія Росії й Надросся) // Історичні джерела та їх використання. — К.: Наукова думка, 1966. — С. 65-73.

Вперше В. П. Петров сформулював свій методологічний підхід до проблем етномовних визначень у доповіді «Дослідження назв річок і міст на Україні» на третій конференції мовознавчої групи УВАН у Фюссені (Баварські Альпи) 10 травня 1946 р. (в приміщенні української гімназії, блок IV). «Доповідь звучала фантастично, вона відгонила комбінуванням маррівських першоелементів і викликала смішки в слухачів. Голова сесії Ярослав Рудницький пояснив після доповіді, що припущення Петрова фантастичні і аматорські, бо (він так і сказав — «бо») Ян Розвадовський розшифрував ці назви річок так і так (у дусі традиційної індоєвропеїстики).

Петров нічого не заперечував — він ніколи не сперечався з людьми, чие мислення відбувалося в іншій площині, ніж його. Але треба було його бачити, як почервоніло його кругле обличчя, як загорілися його вузькі оченята, а після того, уже в приватній розмові зі мною, він чмихав, як роздратована кицька:

— Такого примітива, негідника, анальфабета випускають на наукову сесію та ще й головою!

Здавалося, навіть вуха його рухалися в обуренні. Чи треба казати, що він зберіг непохитне переконання в своїй правоті і видав якийсь варіант своєї доповіді вже геть пізніше як розділ книжки «Етногенез слов'ян» (Київ, 1972. [...]). Теорії ці не знайшли відгому серед мовознавців, і це було, либонь, найкраще, що вони могли зробити». (Шевельов Ю. В. (Юрій Шерех). Я — мене — мені... (і довкруги). — Х.; Нью-Йорк: Видання журналу «Березіль»; Видавництво М. П. Коця, 2001. — Т. 2. — С. 150).

ОБРЯДОВИЙ ФОЛЬКЛОР КАЛЕНДАРНОГО ЦИКЛУ ТА ЙОГО ОБЩИННО-ВИРОБНИЧІ ОСНОВИ. Подається за першодруком: *Петров В.* Обрядовий фольклор календарного циклу та його общинно-виробничі основи // Народна творчість та етнографія. — 1966. — № 1. — С. 28–32.

Ця стаття В. П. Петрова завершує цикл його розвідок про циклічний характер фольклорних обрядів. Науковий висновок, сформульований на еміграції ще в 1948 році, в Україні вдалося оприлюднити лише майже через два десятиліття. Див. примітки до статті «Різдв'яні свята українського народу (Спроба дослідчої аналізи)», том 2.

До цієї проблематики наближався В. Петров у недрукованій праці передвоєнного часу «Фольклористика епохи імперіалізму» (ЦДАМЛМ України. — Фонд 243. — Оп. 1. — Од. зб. 3. — Арк. 1–103).

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ ТА ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЕТНОГЕНЕЗУ НА МАТЕРІАЛАХ ГІДРОНІМІЇ (Гідронімія Росі і Надросся). Подано за першодруком: *Петров В.* Історична географія та проблеми слов'янського етногенезу на матеріалах гідронімії (Гідронімія Росі і Надросся) // Історичні джерела та їх використання. — 1966. — Вип. 2. — С. 65–73.

ЯЗЫК. ЭТНОС. ФОЛЬКЛОР. Подається за першодруком: *Петров В.* Язык. Этнос. Фольклор: Автореферат по совокупности работ на соискание ученой степени кандидата филологических наук / Академия Наук Украинской ССР; Отделение литературы, языка и искусствознания. — К., 1966. — 61 с.

Незважаючи на те, що В. П. Петров ще до війни отримав звання доктора наук, і факт цей був широко відомий, його примусили пройти процедуру повторного захисту — на звання кандидата філологічних наук. Формальним приводом було те, що нібито під час війни загубилися всі документи... В. П. Петров намагався відновити своє докторське звання не просто через матеріальну скруту, а насамперед для того, щоб уможливити для себе публікацію своїх праць у монографічному форматі, бо за тих часів на це діставали право лише автори з науковим ступенем. Він збирав свідчення вчених, які підтверджували захист ним дисертації за сукупністю праць про творчість П. О. Куліша, основною з яких була фундаментальна монографія

«Пантелеймон Куліш у п'ядесяті роки. Життя. Ідеологія. Творчість», видана 1929 р. Цей захист відбувся 11 травня 1930 р., він став помітною подією в філологічному житті України. За тодішнім регламентом процедура передбачала докторський диспут на Комісії з присудження вчених ступенів при Уповноваженому Головнауки в Києві. На засіданні головував академік О. В. Фомін, офіційні опоненти — академіки А. М. Лобода і В. М. Перетц. В обговоренні також взяли участь відомі українські вчені, серед них — М. К. Зеров, О. К. Дорошкевич, П. П. Филипович та ін. Офіційний відгук В. М. Перетца був навіть опублікований у збірнику Ленінградського наукового товариства дослідників літератури... Отже факт захисту мав публічне підтвердження, якщо навіть справді «загубилися» формальні папери. В Інституті Рукопису НБУВ (Фонд 285, № 5603, арк. 16, 17) зберігаються листи до Вченої ради Інституту археології АН УРСР від директора Інституту мистецтвознавства АН УРСР М. Т. Рильського та ленінградського академіка Б. А. Ларина, в яких вони високо оцінювали доробок В. П. Петрова в різних галузях знання і виступали за повернення йому ступеня доктора наук. Можна зрозуміти, з якою метою писалися ці листи, адже змістова вартість наукового доробку вченого ні в кого не викликала сумніву і не обговорювалася, йшлося про ідеологічну благонадійність В. П. Петрова. М. Т. Рильський, зокрема, наголошував: «Труды В. П. Петрова в области этнографии, фольклористики, археологии, литературоведения, языкознания свидетельствует о разносторонности научных интересов автора и подлинной глубине познаний, о последовательной верности его марксистско-ленинской методологии (підкреслення наше. — Упорядник.), о смелости в постановке вопросов и продуманности в их решении, о максимальной научной добросовестности». Не допоміг навіть цей підкреслений пароль-запевнення. Адже тодішні ідеологічні церберы ще добре пам'ятали свій переляк від виходу в Америці в 1959 році брошури В. Петрова про жертви репресій 20–40-х років. І сімдесядворічного вченого примушують пройти процедуру захисту дисертації вже в суто радянському варіанті. Найкомічніша історія, з цим пов'язана, — В. П. Петрову (колишньому радянському розвіднику у фашистському «логові», лейтенанту вермахта) за знання німецької мови відповідна київська комісія поставила четвірку чи навіть трійку... До речі, В. П. Петров, відповідаючи на анкетні питання про володіння іноземними мовами, зазначав «вісім та інші»...

Захист дисертації «Мова. Етнос. Фольклор» відбувся 14 жовтня 1966 р. Офіційними опонентами виступили О. І. Білецький, Є. П. Кирилук (до речі, В. П. Петров був у нього офіційним опонентом на захисті кандидатської дисертації «Панас Мирний. Життя і творчість» у 1939 р.) та В. П. Попов. Рішенням Об'єднаної ради відділу літератури, мови та мистецтвознавства при Секції суспільних наук АН УРСР В. П. Петрову був присуджений ступінь доктора філологічних наук. Документи з ВАКу, що це підтверджували, він одержав 9 листопада 1966 р. Диплом же був виписаний ВАКом лише 1 липня 1967 р.

* Ця праця була надрукована лише більше, ніж через сорок років: *Петров В. Заговоры // Из истории русской советской фольклористики. — Ленинград: Наука, 1981. — С. 77–142.* Сам В. П. Петров називав цю статтю «Заговоры в русском и украинском фольклоре. Их происхождение и развитие», поз. 138 в списку літератури автореферату «Язык. Етнос. Фольклор». Проте, опублікована ще одна розвідка на цю тему, про яку дисертант-автор зі зрозумілих тоді причин не згадував: *В. Петров. Український фольклор. Заговоры, голосіння, обрядовий фольклор народно-календарного циклу. — Мюнхен: УВУ, 1947. — 142 с.* Передрук цієї праці згодом двічі здійснив журнал «Берегиня» (1996, № 1–4; 1997, № 1–4; 2007, № 2–4; 2008, № 1–4).

** Україномовний варіант цієї праці В. П. Петрова «Основні проблеми фольклору й ідеології первіснообщинного періоду» опублікувала В. М. Корпусова у 2006 р.

У Науковому Архіві Інституту Археології НАН України зберігається автограф розділу «Фольклористика» з автореферату (Авторський фонд В. П. Петрова № 16. — Од. зб. 205. — Арк. 1–68.).

ДО ІСТОРІЇ ВЧЕННЯ ПРО СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЕТНОГЕНЕЗ (О. О. Шахматов, О. І. Соболевський). Подано за першодруком: Петров В. До історії вчення про слов'янський етногенез (О. О. Шахматов, О. І. Соболевський) // Повідомлення Української ономастичної Комісії. — 1968. — Вип. 6. — С. 28–32.

ПИСЬМЕННЫЕ ИСТОЧНИКИ О ГУННАХ, АНТАХ И ГОТАХ В ПРИЧЕРНОМОРЬЕ. Подано за першодруком: Петров В. П. Письменные источники о гуннах, антах и готах в Причерноморье // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — 1970. — Вип. 121. — С. 67–73.

Ця доповідь була виголошена В. П. Петровим на конференції, присвяченій проблемам Черняхівської культури (Львів, 12–16 грудня 1967 р.). Публікацію супроводжувало резюме дискусії, яка відбулася після прочитання доповіді.

ОБСУЖДЕНИЕ ДОКЛАДА В. П. ПЕТРОВА

Э. А. Сымонович сказал, что утверждения В. П. Петрова о готах в Крыму только отчасти совпадают с наблюдениями Е. В. Веймарна. Последний пришел к выводу, что памятники предгорий Крыма никоим образом, согласно письменным источникам, не могут быть связаны с готами.

Е. В. Махно, высоко оценивая доклад, заявила, что поддерживает заключение о переоценке роли гуннов, как делает, например, В. В. Кротошкин и др. Называя племена предгорий Крыма гуннами, Прокопий Кесарийский тем самым дает основания думать, что ведущей силой в полициях гуннов, может быть, являлись сарматские племена.

А. Т. Смиленко говорила о необходимости серьезно обдумать все положения доклада В. П. Петрова. Хотя какой-то период славяне-анты и были в союзе с гуннами, но, очевидно, что в 70 г. IV в. н. э. им был нанесен сильный удар. Одно время антов увязывали только с Черняховской культурой, а сейчас — с памятниками типа Пеньковки VI–VII в. По письменным источникам выходит, что в IV в. н. э. анты воюют с готами, в конце IV в. н. э. они существуют; в начале VI в. н. э. — их расцвет и в середине VI в. н. э., по-видимому, значительная часть населения из областей Среднего Поднепровья уходит на Балканы. С середины VI в. н. э. анты испытывают удары аварских орд, и есть сведения древних авторов о бедственном положении антов. По-видимому, какой-то упадок был в конце VI в. н. э. и наиболее активная и организованная часть антов ушла на Балканы. С VII в. н. э. создается что-то новое. Здесь необходимо тщательное археологическое сравнение культурных явлений IV и VI вв. н. э.

[АРХЕОЛОГІЯ ТА СОЦІОЛОГІЯ. Форми соціологічних побудов археології як науки].

Подано за автографом без назви, який зберігається в Науковому архіві Інституту Археології НАН України (Авторський фонд В. П. Петрова №16. — Од. зб. 261. — Арк. 1–28). (Стаття незавершена, недатована).

Першодрук (без зазначення про переклад українською мовою; назва й підзаголовок надані публікатором Юрієм Олійником, який підписався криптонімом Ю. О. Очевидно, ним і датована ця праця): Петров В. Археологія та соціологія: Форми соціологічних побудов археології як науки // Хроніка 2000. — К., 1992. — Вип. 2. — с. 99–101. Ідеї, викладені в цій статті, до певної міри методологічно перегукуються з працею В. Петрова «Історична топографія Києва».

ОСОБА СКОВОРОДИ. 1722–1922. Подано за чистовим автографом, що зберігається в ЦДАМЛМ України. — Ф. 243, оп. 1, спр. 42. — Арк. 1–145. Публікації: Петров В. Особа Сковороди. // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 1–2. — С. 191–211; № 3–4. — С. 169–188; № 5–6. — С. 183–234. Ця праця В. П. Петрова не була надрукована за життя автора. Рукопис недатований, закінчений в середині 20-х років. Перша спроба оприлюднити працю В. П. Петрова була здійснена В. І. Ульяновським, з його ж передмовою «“В пустелі мені з'явився біс”, або про темну мантию Віктора Петрова» (Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 1–2. — С. 178–190.). На жаль, редакція часопису не тільки проігнорувала археографічні правила публікації

документів, а й просто тотально, зрідка навіть спотворюючи зміст, відредагувала текст — ці втручання не були «несуттєвими редакційними виправленнями», як то застерігав публікатор В. І. Ульяновський у статті «Віктор Петров: Осягнення Сквороди» (Київська старовина. — 2001. — № 4. — С. 109); *Петров В. Личность Сквороды. // Философская и социологическая мысль. — 1995. — № 1–2. — С. 191–211; № 3–4. — С. 169–188; № 5–6. — С. 183–234. Петров В. Особа Сквороди (1722–1792) // Григорій Скворода: Образ мислителя. — К., 1997. — С. 403–416. (Зі скороченнями).*

* Сучасний переклад цього листа:

«Хіба всі дарунки, навіть янгольська мова, не є ніщота без любові? Що дає основу? — Любов. Що творить? — Любов. Що зберігає? — Любов, любов. Що дає насолоду? — Любов, любов, початок, середина і кінець, *альфа і омега*». (Скворода Г. С. Повна академічна збірка творів / за ред. проф. Л. Ушкалова — Х.: Майдан. — С. 1113.)

** Сучасний переклад цього листа:

«Музам колиш дев'ятьом на шляху з'явилась Венера;

З нею — її Купідон; слово зухвале — в устах:

“Музи, шануйте мене, я найперша з усіх олімпійців,

Всі перед берлом моїм хиляться люди й боги.”

Мовила. Музи на те: “А над нами, богине, не владна.

Наша святиня не ти, наша любов — Гелікон.”

[...]

Вставши за дві години до утрені й сам з собою розмовляючи, я серед інших благочестивих міркувань склав епіграму. Пам'ятаю, я читав з-поміж грецьких епіграм таку, коли був у монастирі св[ятого] Сергія. Не в змозі пригадати її, я своїми словами передав той самий зміст». (Скворода Г. С. Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Л. Ушкалова — Х.: Майдан. — С. 1106).

*** Сучасний переклад цього листа:

«Зневажаю Крезів, не заздрю Юліям, байдужий до Демосфенів, жалію багатих: нехай володіють собі, чим хочуть. Я ж, якщо маю друзів, відчуваю себе не лише щасливим, але й найщасливішим. Тому що ж дивного в тому, що для мене немає нічого більш приємного, ніж вести розмови з другом? Тільки б Бог зміцнив мене в своїй чесноті, тільки б зробив мене людиною, гідною й дорогою для себе, бо добрі люди — це друзі Божі, і лише серед них зберігається найвищий дар, тобто справжня чиста дружба». (Скворода Г. С. Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Л. Ушкалова — Х.: Майдан. — С. 1105).

**** Сучасний переклад цього листа:

«Бо що може бути солодшим, як не те, коли тебе любить і прагне до тебе добра душа? Що може бути приємнішим, ніж любов друга? Я не люблю жодного дару, якщо він не пов'язаний з любов'ю та доброзичливістю. Для мене нема нічого дорожчого чи солодшого, ніж душа, яка мене любить, хоч би й бракувало всього іншого. А мої турбота і радість, і слава, і, я сказав би, життя, притому вічне життя — що це таке? Дружня душа, душа, котра любить мене, душа, котра пам'ятає про мене, — її я ціную більше, ніж піраміди, мавзолеї та інші царські пам'ятники». (Скворода Г. С. Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Л. Ушкалова — Х.: Майдан. — С. 1179).

***** Сучасний переклад цього листа:

«Ти повсякчас перед очима моєї душі, і про що б хороше я не думав, і що б я не робив, мені здається, я бачу тебе лицем в лице. Ти мені являєшся, коли я залишаюсь на самоті, ти мій супутник і товариш, коли я на людях. Коли я сумую, ти відразу ж береш на себе частину скорботи, якщо я чомусь радію, ти також стаєш учасником радощів, так що я не можу умерти й без того, щоб не взяти з собою образ твоєї душі». (Скворода Г. С. Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Л. Ушкалова — Х.: Майдан. — С. 1139–1140).

***** Сучасний переклад цього листа:

«Ці міркування посідають не останнє місце серед тих, якими я зазвичай пом'якшую прикрощі життя. Бо що може бути більш приємне, солодке й животворне, ніж любов? Хіба мені не здаються позбавленими сонця, ба навіть мертвими ті, хто позбавлені любові, тож я анітрохи не дивуюсь, що й *самого Бога* називають *любов'ю*. Далі, хороша та любов, яка є істинною, міцною й вічною». (Сковорода Г. С. Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Л. Ушкалова — Х.: Майдан. — С. 1139).

***** Сучасний переклад цього листа:

Здрастуй, Михайле, *друзе еллінів і любителью муз!*

Ти мене вчора питаєш, коли виходили з храму, чому я всміхнувся і ніби сміхом привітав тебе, хоч я лише злегка посміхнувся, що греки називають: *μεῖδαω*. Тобі здалося, що я сміявся більше, ніж це було насправді. Ти питаєш, а я не сказав тобі причини, та й тепер не скажу: скажу лише те, що сміятися можна було тоді, можна і тепер; всміхаючись я писав цього листа, і ти, я думаю, його читаєш із усмішкою; і коли ти мене побачиш, я боюся, що ти не втримаєшся від усмішки. Але ти, *о мудрець*, питаєш про причину. Однак скажи мені: тобі подобається, тобі усміхається, так би мовити, один колір більше, ніж інший, одна рибка більше, ніж інша, один покрій одягу усміхається, інший — ні, або усміхається в меншій мірі, ніж іншим. І я тобі поясню причину вчорашньої усмішки. Адже сміх (ти не смійся в той момент, коли я говорю про сміх!) — рідний брат радості, що часто заміняє її; такий, якщо не помиляюся, відомий сміх Сарри: [«Смѣх мнѣ сотвори господь»]. Бо *Ісаак* по-єврейському означає «засміється», а це слово заміняє також і сміх. Тому, коли ти питаєш, чому я сміюся, ти ніби питаєш, чому я радію. Значить, і причину радості, в свою чергу, тобі треба сказати? О безсоромна вимога! Ну що ж! Візьмемося і за цю справу за допомогою муз. Якщо не вистачить часу для цього, відкладемо на завтра. Але ти, напевно, уперто домагаєшся причини, як пожадливий кредитор вимагає у боржника його борг. Отже, ти питаєш, чому я був веселий вчора? Слухай же: тому що я побачив твої радісні очі, я, радісний, вітав того, що радіє, радістю. Якщо тобі ця причина моєї радості видається несправжньою, я вдаюся до іншого *засобу*. Я тебе уражу твоїм же мечем, питаючи, чому третього дня в храмі ти перший мене привітав усмішкою? Чому ти мені посміхнувся? Скажи, *мудрець*, я від тебе не відстану, чи пам'ятаєш ти? До цього часу, о найдорожчий, ми вдавалися до жартів, які не противні найчистішим музам. Адже плачемо ми чи сміємося, займаємося серйозними справами чи бавимося — все робимо для нашого господа, для якого ми вмираємо і живемо та ін». (Сковорода Г. С. Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Л. Ушкалова — Х.: Майдан. — С. 1073–1074).

***** Сучасний переклад цього листа:

«Признаюся тобі в моїй до тебе прихильності: я тебе любив би, навіть якщо б ти зовсім був *неписьменним*, любив би саме за ясність твоєї душі і за твоє прагнення до всього чесного, — не говорячи уже про все інше, любив би тебе, хоча б ти був зовсім неосвіченим і простим. Тепер же, коли я бачу, що ти разом зі мною захоплюєшся літературою греків (в якій мірі я їх ціную, мені нема потреби говорити тобі) і тією гуманітарною літературою, яка, якщо залишити в стороні сіцилійські жарти, як кажуть, надихає на все прекрасне і корисне, — то в моїй душі утверджується така любов до тебе, яка зростає з кожним днем, і для мене немає в житті нічого приємнішого, ніж балакати з тобою і тобі подібними». (Сковорода Г. С. Повна академічна збірка творів / За ред. проф. Л. Ушкалова — Х.: Майдан. — С. 1067).

Г. С. СКОВОРОДА. СПРОБА ХАРАКТЕРИСТИКИ. Текст подано за першодруком зі звіткою з автографом В. П. Петрова, що зберігається в Інституті Рукопису НБУВ. — Ф. 260. — Од. зб. 306. — Арк. 1–37.

Першодрук: Петров В. Г. С. Сковорода. Спроба характеристики // Київська старовина. — 2001. — № 4. — С. 109–120. Ця стаття В. П. Петрова не була надрукована

40-х років XX ст. перед статтями «Історіософічні етюди» та «Сучасний образ світу», про плани написати які автор згадує в тексті. Публікації цього тексту виявити не вдалося.

З НОВІШОЇ БОГОСЛОВСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ. Протестантизм і сучасність. Друкується з автографу, який зберігається в УВАН у США у фонді Віктора Петрова CXLV. — Од. зб. 38. — арк. 1–18. Без підпису. Написано в другій половині 40-х років XX ст. після статті «З новішої західної філософсько-релігійної та богословської літератури». Публікації цього тексту виявити не вдалося.

З НОВІШОЇ БОГОСЛОВСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ. Християнське вчення про державу. Подано за першодруком: *Петров В.* З новішої богословської літератури. Християнське вчення про державу // Бюлетень Богословсько-педагогічної Академії УАПЦ (Мюнхен). — 1947. — Ч. 3. — С. 43–46.

ЛЮТЕР З КАТОЛИЦЬКОГО ПОГЛЯДУ. Подано за першодруком: *Петров В.* Лютер з католицького погляду // Богословський вісник. Місячник. Орган української автокефальної православної церкви на еміграції. — 1948. — Ч. 2, лип.–груд. — С. 35–41.

ХРИСТІАНСТВО, НОВИЙ ЧАС І СУЧАСНІСТЬ. Подано за першодруком: *Петров В.* Християнство, Новий час і сучасність // Народний календар на рік Божий 1949. — Париж, [Б. р.]. — С. 103–117.

Ця стаття текстуально має деякі повтори зі статті «Християнство й сучасність» (1947).

II частина:

Декілька попередніх публікацій

Рукописи таки не горять, але ховають загадки!

На початку 1975 року доля звела мене з видатним українським письменником, дивовижною людиною Іваном Сенченком. Я брав у нього інтерв'ю для «Літературної України». Розважливо-мудрий, про-никливо й невдавано зацікавлений в усьому, що йому розповідав молоденький журналіст, Іван Юхимович умів створити атмосферу затишної довірливості й відкритості (яка нагадувала мені душевний спокій його «Солом'янських оповідань»). Ми говорили про літературу, переважно 20-х років, переді мною у складній життєвій опуклості поставали заборонені ще на той час письменники, імена й деякі твори котрих я вже знав із журналів цього плідного періоду творчого піднесення в Україні. Сенченко вмів бачити в людях стільки позитивного й характеристичного, що в умовах щербицько-маланчуківських — як з-під вузького лоба із глибокою темною складною похмуре свердло безбарвно-нерухомих очей — підозріливості й шельмування його маленька хрущовка на Лихачова стала для мене духовною оазою. Багато вечорів було проведено в цих задушевних розмовах.

Одного разу Іван Юхимович запитав мене: «А ви читали Віктора Петрова-Домонтовича?». На мою негативну відповідь продовжив: «А це прозаїк європейського рівня. І видатний учений. І ще й розвідник, флер таємничості над діяльністю якого й досі не розвіяно. Спробуйте розшукати його романи. А оце візьміть почитайте». І дав мені невеличку брошурку в м'якій темно-зеленій обкладинці «Українські культурні діячі УРСР, жертви більшовицького терору». Прочитане шокувало. Хоч на той час я вже був ніби достатньо обізнаний із репресіями 30-х років, але такого панорамного огляду геноциду української культури читати не доводилося. Ця праця Віктора Петрова багато років залишалася для мене великою загадкою: як після такого автора не репресували? — адже жив він у Радянському Союзі... Працюючи в Америці в 1989–1990 навчальному році як запрошений професор Ратгерського університету, я прочитав нарешті тритомник В. Домонтовича, що якраз вийшов друком у Нью-Йорку. Звичайно, це проза найвищого гатунку — динамічна,

вглиблена в багатшаровість нюансів людської психології, створена на широкому інтелектуальному тлі, екзистенціальна й водночас місцями аж злободенно соціальна. Я тоді загорівся. Саме з'явилася моя розвідка про Миколу Зерова, і я з натхненням кинувся працювати над книжкою про Віктора Петрова... Проте доля розпорядилася інакше. Виринула ідея Києво-Могилянської академії... Фактично два десятиліття адміністрування перекреслили для мене будь-яку можливість займатися творчою роботою. Лише пішовши з посади президента НаУКМА, повернувся до задумів щодо Віктора Петрова. Перебуваючи в Колумбійському університеті у 2009–2010 академічному році як запрошений дослідник, я поринув в архіви Колумбійського й Гарвардського університетів, а також УВАН та НТШ у Нью-Йорку.

Й одним із перших у сплетінні карколомних загадок із життя Віктора Платоновича Петрова для мене постало питання: чому його викривальна інвектива «Українські культурні діячі УРСР, жертви більшовицького терору» вперше була опублікована лише в 1955–1956 роках «Українською літературною газетою», що виходила в Мюнхені, а окремо, уже згадуваною мною брошурою, — аж у 1959 році. Ціле десятиліття знадобилося для видання цієї зовсім не великої за обсягом праці після таємничого зникнення Віктора Петрова з Мюнхена. До речі, я розпитував про причини затримки з публікацією багатьох людей в Америці й Німеччині й ніхто не міг пояснити цього дивного факту. Адже і в журналістських «розслідуваннях», і в повісті Василя Чаплєнка «Його таємниця», присвяченій фата-морганній розвідницькій діяльності Віктора Петрова, твердилося, що він зник, але на робочому столі залишив звинувачувальний манускрипт як помсту комуністичній системі. Проте саме цієї праці в покинутій ним квартирі на Фрайліхштрассе, 12 не виявилось...

І от у Бахметєвському фонді Архіву Колумбійського університету в Нью-Йорку в колекції Юрія Лавріненка (Box 33, folder 10 і 11) я знаходжу не просто працю «Українські культурні діячі УРСР, жертви більшовицького терору», а два різні її варіанти, які доволі відрізняються один від одного, а в сукупності дають просто-таки панорамну картину більшовицького злочину щодо української культури. У тексті першого варіанта розвідки В. Петрова, що сьогодні друкується, я дозволив собі зробити мінімальні виправлення в описах і фактичних помилках. Машинописний оригінал її зберігається у згаданій колекції (folder 10). Він особливо цікавий тим, що автор, на відміну від видрукуваного тексту в «Українській літературній газеті» 1955 р. (ч. 1–6) і 1956 р. (ч. 1–2, 4–7), а потім окремими брошурами 1959 р. і (передрук) у 1992 р., подає узагальнений вступ, де пояснює сутність людинонависницької політики комуністів не просто «відхиленнями від

ленінського курсу», як ми тоді в більшості щиро вважали, а тим, що це було ядром цільної ідеології.

Слід зауважити: хоч при всіх публікаціях указувалося, що вона «друкується тут із деякими скороченнями», купюри становлять аж третину тексту. Там багато важливої інформації, а також значно ширше пояснюється феномен «уніфікованих» графоманів, які силоміць і за срібняки насаджувалися владою на зміну поколінню «розстріляного відродження» й нічого спільного з питомою українською культурою не мали.

До речі, газетний і брошурний варіанти також не збігаються повністю. Машинописний примірник уже тричі надрукованого тексту зберігається в тій-таки колекції Ю. Лавріненка в Архіві Колумбійського університету (folder 11). Але думаю, що це не той, за яким, власне, готувався першодрук. На ньому бракує напису рукою автора: «Віктор Петров. Українська інтелігенція — жертва большевицького терору. Ч. 1. Письменники. Перша частина закінчена 17. 3. 44», який був на тому, що «Українській літературній газеті» передав білоруський учений Антон Адамович (ніхто не може пояснити, як ці тексти потрапили до А. Адамовича). У розпорядженні редакції був і перший варіант праці В. Петрова, той, який наводимо тут. Частково він уміщений у чч. 8 і 9 за 1956 р. С. Білокінь у дуже цікавій передмові до київського видання «Українська інтелігенція — жертва большевицького терору» згадує про цей перший варіант розвідки В. Петрова: «Крім цього основного тексту, було ще 55 сторінок рукопису з тією самою назвою, але не закінченого (можливо, перший варіант початку)». Проте це не відповідає дійсності: і цей перший варіант композиційно та змістово цілком завершений. Він передрукований, чого В. Петров ніколи не робив із незавершеними своїми роботами, — радше переписував по кілька разів. Легко спостерегти й те, що створювався цей текст в інший час і за інших обставин і надрукований на іншій машинці.

Очевидно, у майбутньому необхідно провести текстологічний аналіз різних варіантів і донести до читача й повний текст В. Петрова. Але тут я обмежуся публікацією першого варіанта. Безперечно, на ньому є виразні сліди «прикриття» Петрова як розвідника, про що переконливо свідчить фраза в передостанньому абзаці стосовно війни Німеччини та її союзників... Але існують і додаткові нюанси. Наприклад, вилучення у другому варіанті згадки про самогубство Данила Щербаківського, і особливо — коментаря до цього, а також докладного уступу про Агатангела Кримського тощо...

Цікаво, що за підписом «П. Гришко» першопочатковий підхід до цього дослідження під назвою «Останній твір Миколи Хвильового» з'явився друком іще 1942 року в першому числі редакційного В. Петровим

журналу «Український засів». Проте це не текст Віктора Петрова. Його відомі псевдоніми — В. Домонтович, Віктор Бер, В. П., В. Плят, Борис Веріго. Публікація ж «Останнього твору Миколи Хвильового» — іще один детектив (чого варто сцена, у якій Хвильовий співає романс під цимбали!), що про нього частково повідав справжній автор цього розділу В. Гришко у спогадах «Карби часу» (К.: Смолоскип, 1999).

Що ж таке ця праця В. Петрова? Насмілюся висунути гіпотезу, що його керівники по лінії розвідки дозволили написати подібну працю з тим, аби її публікацією остаточно підтвердити реноме автора як антирадянщика й націоналіста. В усіх розповідях Віктор Платонович неодноразово згадував, що він мав практично карт-бланш у своїх діях — аби тільки утвердитися у прибраній ролі з тим, щоб у майбутньому перетворитися на резидента радянської розвідки. Та, мабуть, його все-таки контролювали — відоме недремне око не могло допустити справді свободи навіть у таких випадках або — особливо в таких випадках. І тому природно, що перший варіант праці (можливо, вона призначалася для публікації в «Українському засіві») був відхилений. Автор знімає найприкріші для МГБ загальні місця, проте швидше за все і друга спроба була оголошена фальшстартом...

А от як ці машинописи потрапили до Антона Адамовича, в'язня радянських концтаборів 30-х років, білоруського журналіста, мовознавця, літературознавця, відомого діяча білоруської еміграції в Америці, поки що лишається загадкою. Ні в його архіві, ні в його публікаціях, ні в сьогодні приступному широкому його листуванні з Юрієм Шевельовим ніде жодного разу навіть принагідно не згадується Віктор Петров. Адамович цікавився українськими справами, навіть був, як і Петров, членом УВАН. У чомусь їхні долі навіть подібні... Але думаю, що ця таємниця ніколи не знайде вірогідної розгадки...

День, що може вмістити вічність

Фрау Деллер достеменно пам'ятала, коли ранком другого Великоднього дня у двері її помешкання хтось голосно загунав кулаком. О восьмій. Саме в цей час вона вже майже три роки заварювала каву для себе і для професора. Він вставав о п'ятій, і по трьох годинах праці розкошував кавою. Три дні тому професор майже урочисто вручив їй коробку справжньої бразильської «Mundo Novo», зауваживши, що це на честь свята. «І де він її дістає?» — роздумувала фрау Деллер, уважно стежачи, як ось-ось підійде пінка в мідному кухлику.

...І раптом цей стукіт, настирний, нетерплячий, грізний. Вона інстинктивно, мимохіть метнулася до дверей, і в цю секунду кава збігла, загасивши пломінець спиртівки. Скільки разів такий стукіт тривожив її калатанням серця серед ночі. Так гупали в 42-му, коли назавжди забрали її чоловіка...

На цей раз за дверима виявився високий молодик похмурого вигляду в застібнутому на всі гудзики елегантному сірому плащі. Проте видно, що таке вбрання незвичне для його носія: якось набокувато воно на ньому висіло. Він зігнув у лікті праву руку, висунувши її з рукава плаща, і, здавалося, ніби роздумував, чи не витерти чорно-замашену долоню об свій новісінький одяг. Очі й обличчя відвідувача затінені довгим козирком від чорного кепі, але фрау Деллер помітила сліди подзьобинок від віспи на чисто виголених щоках. Вона тільки встигла привітатися, як вранішній гість мовчки подав через поріг сіруватий конверт із виведеним великими каліграфічними літерами адресуванням: Prof. V. Petrov Munchen 23 Feilitzst. 12/II bei fr. Deller. «V. Petrov?» — здивувалася про себе фрау Деллер. Намагаючись не виказати роздратування (таку каву зіпсуто...), вона чемно промовила: Grüss Gott! Frohliche Ostern! Від професора знала, що православні (а що гість православний, у цьому вона не сумнівалася через оте «v») вітають один одного на Великдень якимись своїми словами. Проте молодик, замість відповіді, роздратовано махнув рукою, спробував різким рухом причинити важке, хоч і підгоріле полотно дверей, воно не піддалося, й тоді він збіг, просто-таки вигвинтився рипучими розхитаними сходами з будинку.

Коли фрау Деллер, звичним рухом піднявши двері, що сіли після загадкового підпаду два роки тому, і замкнувшись, обернулася, то побачила професора Петрова у тьмяному коридорі біля входу до його кімнати. Світло з помешкання вирізьблювало з теміні коридору його притомлену постать й освітлювало його обличчя. Попри помітне напруження, воно рожевіло добротою і безпомічністю. Він намагався виглядати

безтурботним: зняв окуляри й крутив ними, тримаючи за дужку («Ось знову зламає», — подумала). Незграбно, за дві спроби, тремтячими (чому?) руками начепив окуляри, нерішуче, мовчки взяв простягнутий конверт, й, ковзнувши по ньому поглядом, позіхнув, кинувши удавано байдуже: «З університету». — «Неправда», — подумала фрау Деллер. Але вголос сказала: «О восьмій у свято? Приходив дуже нечемний юнак». Вона зауважила, як і обличчя професора, і його спітніла лисина враз почервоніли, а губи жорстко, мало не до побіління стислися, при цьому в нього ніби загрозливо загострювався ніс, скидаючись на дзьоб хижого птаха; так її постоялець виявляв роздратування, хоч це траплялося винятково рідко, може, кілька разів: коли вона наполягала, що професорові треба більше відпочивати, або прозоро натякала, що людині його віку личить одружитися, а не водити компанію з тими двома галасливими типами, яких об'єднує таки не література, а брудна кнайпа «Schwabing-7», як ото чотири дні тому... Буркнувши своє традиційне «Na ja», він рвучко крутнувся, й слова, які фрау Деллер повторила з притиском, «дуже нечемний юнак», прозвучали вже в його спину, що теж немало її подивувало: професор завжди поводився ввічливо, й, до того ж, він ніколи не виходив зі своєї кімнати на стук у вхідні двері. А щоб не дослухати її... Ні, такого вона не пам'ятала.

День розпочався прикро.

Коли фрау Деллер через якийсь десяток хвилин занесла наново зварену каву, професор знову здивував її: він не сидів, як завжди, при масивному дубовому столі посеред кімнати за своїми паперами, а стояв трохи осторонь від вікна, щось розглядаючи там — назовні. Побіжним поглядом фрау Деллер зауважила на порожній Маркштрасе, що радіально під кутом впиралася в вікно кімнати, двох чоловіків. Вищий був у сірому плащі й чорному кепі, нижчий — у чорному, занадто короткому пальті.

Вони, виразно жестикулюючи, розмовляли. Швидше — сперечалися. Але отой вищий і далі тримав праву руку зігнутою з вистропленою з рукава долонею.

Професор обернувся й невидючим поглядом втупився на чашку тонкої порцеляни із зеленувато-блакитним рослинним орнаментом, що тремтіла в руках у жінки. «Кава, — чомусь майже прошепотіла вона. — Гер Віктор, коли вам подати сніданок?» Петров мовчав, він думав над тим, що це безцінна річ, остання вціліла чашка китайського сервізу, весільного подарунка Ельзі Кронбах і Курту Деллеру в 1914 році, перед самим початком Першої світової війни. Усе, що лишилося від їхнього колишнього щастя. Господиня почекала, поставила каву на край столу й пішла до дверей припинившим кроком ображеної людини. «Вибачте, фрау Ельзо, — нарешті видихнув професор, — я сьогодні не буду снідати». Жінка, не обертаючись, призупинилася біля виходу з кімнати. Через хвилю почула: «І обідати не буду. Маю нині багато роботи, а ввечері їду до Міттенвальду. Мене запросили».

Приблизно так можна уявити ранок 18 квітня 1949 року в квартирі на третьому (по-німецькому — на другому) поверсі сірого опасистого будинку на вулиці Файліцштрассе в Мюнхенському Швабінгу, поблизу Англійського парку та старовинного собору Святого Сильвестра. На першому поверсі містилася велика аптека (нині там — ресторан «Drugstore»), а на другому — камерний театрик, який із перервами функціонує майже століття. Вхід до житлових помешкань будинку — через арку з вулиці Зігесштрассе. Але можна було зникнути з будинку або пройти до нього непомітно й через сусідні двори. Саме тут у помешканні пані Деллер на початку літа 1946 року зняв кімнату видатний український учений, письменник і загадковий радянський розвідник Віктор Платонович Петров, котрий у ті часи обіймав професорські посади на філософічному факультеті Українського вільного університету, в Православній богословській академії, в Українському технічно-господарському інституті, а також був активним у мистецькому й науковому житті української повоєнної еміграції в Німеччині. Детальна хронологічна передісторія його появи в Мюнхені, як і набуття статусу радянського розвідника та пов'язані з цим події й колізії, не є предметом цієї розвідки. Тому означимо їх пунктирно. 10 лютого 1942 року Віктор Петров переходить лінію фронту десь між Орлом і Харковом, здається в полон і пропонує німцям співробітництво. Його підозрюють у ймовірній належності до розгалуженої радянської шпигунської мережі в тилу, але Петров витримує усі випробування абверу й гестапо, і йому вірять, хоч у ті часи німці розстрілювали ймовірних розвідників, не дуже вагаючись. Але більше того — через якийсь там рік чи навіть менше Петров одержує офіцерський чин (хай і невисокий), і протягом усієї війни (включно з перебуванням у Берліні в 1945 році) носить німецький військовий однострій. Проте виглядає так, що після закінчення війни про нього «забувають» — подібні випадки в ті роки були не поодинокими. Деякі завдання, що їх виконували заслані розвідники, після німецької капітуляції ставали неактуальними. Також підвищили активність у протидії радянській шпигунській мережі американська, англійська і французька контррозвідки. Крім того, у різних ланках радянських спецслужб, як наслідок параної вищого керівництва, постійно вишукували «зрадників», страчували їх, тим самим гублячи зв'язок із реальною агентурою. Щось із цього, очевидно, приключилося й із Петровим. Швидше за все, він прагнув повернутися додому, але це бажання реалізувати було непросто. Уявіть собі ймовірний обід Віктора Петрова в Берліні з давнім знайомим (ще аж від 1918 року) Олександром Скорописом-Йолтуховським десь приблизно наприкінці весни 1945 року — і далі жодного зв'язку з центром. Самому з'явитися до радянського представництва небезпечно — це ретельно

відстежували як контррозвідки союзників, так і Служба безпеки ОУН. А треба... І не останній тут фактор — припинилося фінансування. Петров іде на ризикований, але точно розрахований крок. Ось як описує це його близький у ті роки приятель і колега Юрій Шевельов: «...Десь 1946 року, мабуть, навесні, будучи в Нюрнберзі, Петров зустрів на вулиці Юрія Яновського. Яновський був кореспондентом на процесі німецьких нацистів, що відбувався протягом 1946 року, до жовтня. Яновський його зупинив, вони довго говорили (підкреслення моє. — В. Б.). Перед тим Петров був певний, що радянські органи не знали про його місцеперебування. Тепер він боявся, що Яновський перекаже, а то й напише про зустріч, і бідний Менталітет¹ буде викритий. 1946 року репатріяція була вже меншою загрозою, ніж 1945-го, але береженого й Бог береже. Не знати, чи в зв'язку з нюрнберзькою зустріччю, чи незалежно, але влітку 1946 року Петров дістав виклик репатріяційної комісії. Тут уже переляк був справді обґрунтований. Але це не був переляк пасивний. Петров негайно склав своє дуже скромне майно й зник із Фюрту. Він оселився в Мюнхені»².

Цю саму зустріч описує М. А. Шудря, переповідаючи ненадруковане інтерв'ю з В. П. Петровим із другої половини 60-х років. Враження від спілкування з Петровим і, очевидно, його розповідь поєднуються з якимись чутками про ту нюрнберзьку подію: «Невисокий на зріст, щуплуватий, але сповнений внутрішнього вогню й завзяття, він не мав душі нарозхрист і жив "сам у собі"... Таким я й уявив його за нюрнберзькими нотатками зі щоденника Юрія Яновського, який помилився, зустрівши Віктора Петрова на суді народів, і назвав незнайомця небожем Лесі Українки»³. Небіж Лесі Українки — це Юрій Косач, у ті роки один із найближчих приятелів (разом з Ігорем Костецьким) Віктора Петрова, незважаючи на істотну вікову різницю. Так, вони мали де в чому подібні підходи до літератури, але, гадаю, ще більше їх зближували як кнайпи, що про них згадувала фрау Деллер, так і деякі політичні погляди. Якщо В. Петров узагалі-то їх ніколи прямо не висловлював, то обидва його приятелі не дуже приховували свої радянськості. Більше того, сьогодні цілком очевидно, що і Юрій Косач, й Ігор Костецький мали зв'язки з радянськими спецслужбами, виконували їхні певні завдання. Чи їх завербував Віктор Петров? Швидше — тільки інформував Москву про таку можливість. Хто знає... І, мабуть, ніколи ніхто точно не довідається.

¹ Прозвисько В. П. Петрова. Так його з легкої руки Ю. Шевельова й І. Костецького називали в середовищі української еміграції в Німеччині в 40-х роках.

² Шевельов Ю. В. (Юрій Шерех). Я — мене — мені... (і довкруги). — Харків; Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль», Видавництво М. П. Коця. — 2001 — Т. 2. — С. 150–151.

³ Шудря М. На два фронти // Українська біографістика. — К., 2008. — Вип. 4. — С. 423.

Але все-таки, чи, де і як же відбулася зустріч Яновського з Петровим? Чим пояснити, що так відрізняються інтерпретації Ю. Шевельова і М. Шудрі цього (випадкового?) спіткання? Адже джерело інформації було те саме: Віктор Петров.

У Центральному державному музеї-архіві літератури і мистецтва України зберігся щоденник Юрія Яновського з Нюрнберзького процесу, де він задокументував цю подію: «5 березня 46, вівторок. На процесі з ранку. Посиджу трохи і піду через місто погуляти. Поїхали з Понедельником Володимиром Микитовичем (з газети “Сов. Молдавия”) до Фюрта трамваем. Це місто досить величеньке, цілком ціле — 3 кілометри від Нюрнберга. До речі, тут була перша залізниця в Німеччині років 120 тому — Нюрнберг — Фюрт. Дощик моросить, мокро наче осінь. Приїхали, зішли за одну зупинку до кінця (“Бангоф”) і пішли бродити, купили олівці, голки до патефона, більш нема нічого. В антикварній мені хочеться купити модель старого корабля-парусника, — хочуть 400–500 марок. Тільки як я його везиму? Проте, треба подумати. Йдемо далі, хтось підходить, бідно одягнений, брудний, худий, беззубий, з рюкзаком за плечима, — це Віктор Петров (В. Домонтович), якого я бачив востаннє під новий рік 1941–42 року в Уфі, коли його викликали до Москви і потім він зник. Але у 1943 році я дізнався, що він редагував за нім[ецьких] окупантів в Харкові журнал “Український засів”. Він побачив мене і подумав, що я Юр[ій] Косач (невже подібний?), а потім назвав і мене, а я його ледве пізнав. Каже, що читає десь лекції. Поскільки він не сказав що небудь про повернення своє в Київ і не запитав про Україну, — я нічого його не питав і не став розмовляти. Хоч потім — подумав, щоб для інформації спитати, хто ще тут є з емігрантів»¹.

Отже, все стає на свої місця. Це Петров ініціював зустріч із Яновським — і чи не для того, аби нагадати про своє існування відповідним органам? А назвати Юрієм Косачем Яновського? Недаремно останній щиро здивувався — «невже подібний?». Він же й не відав, що Петров із Косачем здибуються частенько, і не лише на літературно-мистецьких імпрезах, а частіше в різних кнайпах і тавернах. Є тут ще одна цікава деталь: опис зовнішнього вигляду Петрова: «бідно одягнений, брудний, худий, беззубий, з рюкзаком за плечима». У спогадах різних людей про Петрова в Берліні (1944–45 рр.), а також про мюнхенський період 1946–49 років постійно згадується гурманство Віктора Платоновича — він полюбляв обідати або вечеряти в найкращих ресторанах із білосніжними скатерками та вишуканими стравами й напоями (а все це було в Німеччині навіть під час потужних бомбардувань Берліна). І ще одна риса — платив завжди Петров,

¹ ЦДАМЛМ України. — Ф. 17. — п. 1. — Од. зб. 96. — Арк. 6–7.

ображаючись навіть за самий чийсь намір зробити свій фінансовий внесок до ресторанного рахунку. Завважмо й те, що Віктор Платонович ніколи не жив у таборах для переміщених осіб — він винаймав квартиру, причому у престижних і вцілілих у воєнному лихолітті районах. А це коштувало немало, і дозволити собі це могли тільки люди зі статками: очевидно, що ні гонорарами еміграційних видань, ні платнею українських навчальних закладів, де Петров викладав, покрити такі видатки було неможливо...

Отже, цілком логічно припустити, що після розмови з Яновським та інформацій, які тому належало подавати у відповідні органи, про Петрова знову «згадали». І він «тікає» до Мюнхена — центру тодішнього еміграційного життя українців. Там налагоджує зв'язки з різноманітними українськими партіями та організаціями — він справді був скрізь за свого: «його поважали всі, абсолютно всі угруповання й приватні особи, з якими він мав стичність — а їх же було чималенько. [...] На ньому всі якось мирилися. Навіть сам Донцов цитував його з повагою, а це вже дуже багато значить...»¹. Віктор Петров живе в Мюнхені, а їздить по всіх таборах Ді-Пі, спілкується з різними політичними діячами (в тому числі у нього відбулася конфіденційна зустріч із Степаном Бандерою), друкується чи не в кожному тодішньому еміграційному виданні без огляду на його політичне спрямування (він любив повторювати слова А. Чехова: «Мені все одно, де друкуватися, хоч на підвіконні»²).

Виникає запитання: якщо так, то чому прийшов отой фатальний день 18 квітня 1949 року? Віктор Петров сам дав однозначну відповідь на це запитання. Він завжди говорив, що «засвітився», тобто провалився, або зрадив, або намагався зрадити зв'язковий³. Отже, здійснено вивезення демаскованого агента? Ні, тут глибший задум — інсценовано викрадення, до того ж воно спрямоване на потрійний результат. Одна версія, запущена через провокаторів (типу Яблоня), вказувала на бандерівський слід — знищення Петрова в міттенвальдському крематорії представниками ОУН(б). Інша версія розроблялася з метою дискредитувати демократичне крило української еміграції, яке найприхильніше ставилося до Петрова, — мовляв, совітський агент у лавах демократів, і їх там ще повно... Третя версія, яка теж підтримувалася певними колами, — нагнітати страх серед тисяч людей можливістю викрадення і знищення скитальців радянськими спецслужбами. Поширювалися

¹ Костецький І. Фрагмент про В. Домонтовича // Україна і світ (Ганновер). — 1953. — Зошит 11–10. — С. 51.

² Див.: Шевельов Ю. В. (Юрій Шерех). Я — мене — мені... (і докруги). — Харків; Нью-Йорк: Видання часопису «Березіль», Видавництво М. П. Коця. — 2001 — Т. 2. — С. 157.

³ Корнієнко К. Особлива людина (Віктор Платонович Петров) // Українська біографістика. — К., 2008. — Вип. 4. — С. 394.

чутки (в тому числі вони запускалися в еміграційну пресу), ніби Петрова заманив у пастку або Володимир Державин, або Ігор Костецький, або Павло Зайцев, ніби замучили його там керівники СБ ОУН Мирон Матвієйко й Іван Кашуба, ніби кілька відомих, поважних українських діячів чули розпачливі крики Петрова під час катувань у якомось міттенвальдському бункері — їхні імена так само називалися, але у приватному листуванні. З'явилося друком навіть твердження, що Петров, таки будучи агентом, під тортурами видав свого поплічника В. Булавського, якого так само знищили бандерівці... І найдивовижніше в усьому цьому, що кожна з цих легенд підтверджувалася зовні реальними (а насправді — підтасованими) фактами. Тобто операція була продумана до деталей і проведена в цьому сенсі бездоганно. Виразно тривожну непевність того часу зафіксував ще 1951 року Юрій Шевельов: «Чи його вбито того ж дня, чи пізніше, цього ми не знаємо і ледве чи знатимемо колись. Було це на римо-католицький Великдень. Уранці Петров дістав якогось таємничого спішного листа, о 8 годині вечора виїхав з свого дому в Мюнхені до Міттенвальдського табору, але туди так і не доїхав. Він зник безслідно, як герой його повісті “Без ґрунту”, архітект Линник, у чийй долі Петров ніби провидів свою власну долю...»¹. Про ймовірні наслідки цієї трагедії для всього еміграційного українського суспільства писав тоді Микола Глобенко до Оксани Лятуринської: «Зникнення Домонтовича — це для мене “неначе цвяшок в серце вбитий”. Я не можу збутися думки про непоправне нещастя. За день до того, як він в страсний понеділок виїхав увечері до Міттенвальду, я його бачив здоровим, веселим і повним енергії на конференції науковців, чув, що він збирається поїхати напередодні свят або на свята з Мюнхену. Але він не збирався ще так скоро виїжджати і не рішив ще, яке з запрошень своїх знайомих прийме. Думаю, що він став або жертвою кримінальних злочинців, які могли його вбити вночі в Міттенвальді, або, найімовірніше, був украдений більшовиками, які крали м[инулого] р[оку] власівських офіцерів, міцних, здорових хлопців, що служили здебільша шоферами і що їх зв'язаних вивозили до сов[єтської] зони. Вистежити П[етрова] було тим легше, що жив він самото, у німців, у районі, що лежить на великому тракті до різних ДП таборів, близько жидів[ського] комітету, а серед них, зокрема, є багато советських агентів, як і серед нас, на жаль. Уже сьогодні еміграційні “тумани”, які ніколи не могли зрозуміти цього тонкого, як Ви справедливо пишете, цінителя і мистця, роблять різні паскудні припущення. А що буде, коли організатори цієї імпрези, які мають серед нас своїх слуг, використають викрадення для дальшого розкладу укр[аїнського] політично недозрілого матеріалу? Страшно подумати.

¹ Юрій Шевельов. Віктор Петров, як я його бачив // Україна (Париж). — 1951. — Ч. 6. — С. 422.

А яка це була сила! Зрозуміло, що його не могли сприйняти еміграційні старі діви різного віку і статі, в окулярах і без них...»¹.

А що ж почував сам Віктор Платонович Петров, чи знав він наперед про цю акцію, чи за його безпосередньою участю розроблявся підступний сценарій і яку роль у ньому виконував він сам? Багато виникає запитань. Вище наводився спогад М. Глобенка про В. Петрова з тих днів. З нього так виглядає, що Петров повадився цілком природно, ніякої можливої загрози чи особистого катаклізму не виказуючи. З уже цитованих спогадів І. Костецького ми дізнаємося ще про один день напередодні того римсько-католицького Великодня і про Віктора Петрова в ньому: «Остання наша зустріч відбулася 14 квітня 1949 року. Косач і я зійшлися на його мешканні. Настрій у всіх трьох був піднесений, ми добряче пили того дня, і вони вдвох читали своє нове: Косач якусь гостру, грайливу мініатюру, Домонтович фрагмент, здається, зі свого "Ревухи". При цьому він заявив, що пише ліпше за Толстого, "Анна Кареніна" якого лежала тут же розгорнута на столі. Потім ми пішли дивитися фільм Кокто "Красуня та потвора", а потім я розпрощався з ними, бо мав того самого дня їхати до Міттенвальду. На прощання він обіцяв вислати свої зауваження щодо моєї щойно виданої збірки "Там, де початок чуда", — якщо я нагадаю йому про це в листі. Я за якийсь час нагадав, але відповіді не отримав. Ще перед тим, як ми виходили з дому, він записав у моїй книжці автографів: "Був день і була ніч — день перший після МУР-у. 14. IV. 49. В. Домонтович". Не знаю, і ніхто не знає, що це значить. Але, може, в цьому є дрібка його блискучої бездонності. І незрозумілої, недограної трагедії людини. За чотири дні по тому він зник»².

Справді, навряд чи хто колись розшифрує цей таємничий запис Петрова-Домонтовича. Проте в цих спогадах є цікава деталь, на яку досі дослідники життя Петрова не звертали уваги, а саме: що він читав приятелям у цей день — як бачимо, біографічний нарис про легендарного Вацлава Ржевувського «Ой поїхав Ревуха та по морю гуляти», який щойно вийшов у журналі «Життя» (1948, № 7; 1949, №№ 3 і 4) під назвою «Ревуха». Але, незважаючи на свіжу публікацію, В. Домонтович і далі працює над текстом, до 14 квітня упорядкувавши його, озаглавивши в остаточній редакції, поділивши на розділи й давши кожному з них назву. Розповідь про загадкову постать Ревухи, легендарну особу, аристократа й хлопомана, людину екстравагантних вчинків, незбагнених для сучасників, закінчувалася описом битви під Дашевим 14 травня 1831 року і згадкою про нещасливий фінал:

¹ Лист М. Глобенка до О. Лятуринської від 26 червня 1949 року // Архів Української вільної академії наук у США (Нью-Йорк). — Фонд О. Лятуринської.

² Костецький І. Фрагмент про В. Домонтовича // Україна і світ (Ганновер). — 1953. — Зошит 10–11. — С. 52.

«По битві він таємниче зник. У кожному разі тіла його ніде в лісі не знайшли. Тільки кінь другого дня без сідла й без кульбаки примчав на дідинець Савранського палацу. Таємниче зникнення Ревухи наробило великого розгону, породило багато легенд. Казали, що він не був забитий у бою, а його забили люди, які потайки переводили його через австрійський кордон до Галичини, побачивши, що в нього з собою великі гроші. Про це говорилося багато в цих околицях, називали село й людей, які брали безпосередню участь в цій події, показували навіть місце, куди кинено труп забитого Ревухи в воду, як Збруч впадає до Дністра. Це все скидалося на романтичне оповідання з Меріме про Корсіку й контрабандистів, але це не могло наситити людської фантазії. І серед людей загибель Ревухи обернулась темою баладної пісні про козака, що забиває Ревуху, який забрав йому коханку. І це ще не все! Не бракувало запевнень, що Ревуха щасливо перейшов кордон, дістався на Схід і там багато років прожив серед улюблених арабів. І справді, популярність Золотобородого еміра була така велика на Сході, що згодом знайшлися самозванці, які видавали себе за “Вінчаного славою еміра Тадж-ель-Фагера!...” Хай знайде спокій його душа!...»¹.

А між іншим, фатальну паралель, звісно, не відаючи про ті читання під час кавалерки відомої трійці, зауважив Улас Самчук у листі до Ю. Шевельова від 28 червня 1949 року: «Домонтовича жаль до роспуки. Я все не вірив, бо вважав, що то якийсь жарт з його боку, тим більше, що він таким “жартом” закінчив свого Ревуху. Але виходить, що це більш ніж поважно. От, лихо!»².

...Давайте повернемося до помешкання фрау Деллер на Файліцштрассе, де мав перебути свій останній день у Мюнхені Віктор Петров. Що він робив? Щось писав? Збирався? Упорядковував папери? Мабуть, усе це разом...

Коли фрау Деллер, занепокоєна півторамісячною відсутністю свого квартиранта, прийшла до УВУ й розповіла про вранішній лист і несподіваний від'їзд професора до Міттенвальда, вона згадала, що Петров одягнув свій парадний темно-синій костюм, чого ніколи не робив, їдучи до таборів ДП, і поніс із собою досить важеньку валізку. Проте його книжки й рукописи в повному порядку залишилися на столі. Він авансував, як сказав, «про всяк випадок» квартирну плату за місяць наперед. І більше не з'являвся.

Українська громада, знаючи, що Петров періодично пропадав десь (і, між іншим, під час таких від'їздів його зустрічали випадково то у Стокгольмі, то в Гельсинкі, то в Парижі...), чекала на повернення «блудного сина», та коли стало очевидним: трапилося щось коли не трагічне, то екстаординарне, про те було заявлено американській

¹ Домонтович В. Ревуха // Життя. — 1949. — Ч. 4.

² Лист У. Самчука до Ю. Шевельова від 28 червня 1949 р.

окупаційній адміністрації та німецькій поліції, а в кількох українських виданнях з'явилося таке оголошення: «РОЗШУК. Прохаємо всіх, хто знав би що-небудь про долю відомого вченого проф. д-ра Віктора Петрова, повідомити листовно Редакцію нашого часопису. Проф. В. Петров вийшов дня 18 квітня 1949 року в год. 19.30 зі свого мешкання при вул. Файлічштрассе 12. II в Мюнхені — до поїзду на Міттенвальд. В таборі Міттенвальд, куди він вибирався, його немає»¹.

Після втрати надії на повернення Віктора Петрова Українським вільним університетом було створено комісію, яка в найманому ним помешканні збрала книги й папери, що деякий час перебували в УВУ, а згодом були передані, як депозит, до УВАН у Нью-Йорку, де зберігаються й нині.

Скандал, пов'язаний зі зникненням Віктора Петрова якщо й не забувся цілком, то, підвладний часу, відійшов на другий план, став фактом історії... Аж до 1955 року. Саме тоді професори УВУ М. Міллер та Г. Ващенко висловили аргументоване припущення, що їхній колишній колега живий, працює в Москві і, отже, він добровільно повернувся до СРСР, а на еміграції виконував роль радянського агента. Одночасно «Українська літературна газета», що почала виходити в Мюнхені, від самого першого числа протягом півроку друкує невідому працю В. Петрова «Українська інтелігенція — жертва большевицького терору», перший мартиролог політичних репресій 30-х років. До речі, найбільш вражаючий за фактами й глибиною аналізу і до сьогодні.

Факт, що Віктор Петров виявився співробітником радянських спецслужб, уже не підлягав сумніву. Але ж як пояснити його авторство праці «Українська інтелігенція — жертва большевицького терору»?

Через кілька років, у 1959-му, її було видано окремою брошурою нью-йоркським видавництвом «Пролог»², і це дало привід для створення журналістської легенди про працю, яку Петров-агент написав таємно від своїх «хазяїв», виявивши своє справжнє ставлення до комуністичного режиму... І залишив її українцям для опублікування у вільному світі. Так, Ігор Качуровський, який довгий час погоджувався з версією про знищення Петрова бандерівцями, згодом напише: «...після зникнення В. Петрова в його паперах залишилися

¹ «Розшук!» // Сурма. — 1949. — 15 червня, ч. 8. — С. 4.

² Цей факт, безперечно, не минув для В. Петрова безхмарно, чим можна пояснити доволі прохолодне ставлення до нього з боку тогочасної влади. Н. Кравченко, учениця В. Петрова, писала: «Під час однієї з останніх зустрічей В. П. Петров згадав ряд письменників, повідомивши деякі подробиці про їхнє життя і долі. Пригадую, я тоді запитала, чому б йому про це не написати? Він промовчав, а за нього відповіла Софія Федорівна: "Так він уже написав, рукопис — у КДБ". Я ще тоді не сміла відкрито розпитувати В. П. Петрова про все, що стосувалося такої делікатної теми, як держбезпека. Але не переставала дивуватися: чому рукопис про письменників — у КДБ?» (Кравченко Н. Збагнення // Українська біографістика. — К., 2008. — Вип. 4. — С. 413.

надзвичайної сили науково-політична розвідка про суть большевизму [...]. Дехто припускає, що цією розвідкою В. Петров прикривав свою (дозволимо собі таку гру слів) розвідчу діяльність. Але прикриватися можна друкованим твором, а не рукописом...»¹. Подібну аргументацію висував і Євген Попович у недатованому листі до Ю. Шевельова: «Його поховано на Лук'янівському військовому кладовищі для високих кагебістських та військових чинів. Людмила Проценко у своєму "Київському некрополі" називає його "партизаном-розвідником у глибокому тилу ворога, полковником". Не знаю, звідки взято цю інформацію, але якщо вона правдива, то це досить високе звання, за ним уже йде генерал. Інша річ, як він служив їм. Із того, як його потім трактовано, видно, що не вельми. Найкрасномовніше, здається мені, про це свідчить залишений у Німеччині на столі рукопис "Діячі української культури — жертви більшовицького терору". Навряд, чи цей трактат був написаний на замовлення органів для гарного лиця серед еміграції. Бо нащо? Його ж однаково вже забирали "додому"»².

Але чи справді в паперах Петрова на його столі залишився цей рукопис? Виявляється, ні. Й історія його появи вельми цікава. Зі спогадів Миколи Шудрі Віктор Платонович зізнався: «Мені можна було чинити все, що заманеться. Та від мене вимагали одного — стати, за будь-яких обставин, резидентом радянської розвідки... І я був "своєю людиною" для агентури в Харкові. Потім перебрав на себе обов'язки радянського резидента в Берліні...»³. Отже, Петров дістав із Москви безумовний дозвіл робити все, що вважав за необхідне, аби лише йому повірили німці, а в майбутньому — американці. Цікаво, що «перекладач 41-ї гвардійської дивізії», здавшись після переходу лінії фронту німцям, не послуговувався ніякою спеціальною «легендою». Він розповідав усе (хоча насправді тільки — майже все) про своє життя: як син православного єпископа, зазнав усіх належних утисків радянської влади, в тому числі й звільнення з керівних посад у наукових інституціях, заборону брати участь у наукових зібраннях за кордоном, неможливість друкувати написані наукові праці, примус до ідеологічного обслуговування...

Проте цікаво, що ніколи й ніде Петров не згадував такий, здавалось би, виграшний у цій ситуації момент своєї біографії, як арешт у 1938 році із звинуваченням у шпигунстві. Справа ця (№ 148065, відкрита і закрита Управлінням держбезпеки), хоч і передана до приступного

¹ Качуровський І. Ще у справі Віктора Петрова // Шлях перемоги (Мюнхен). — 1985. — 30 червня.

² Попович Є. Лист до Ю. Шевельова [недатований] // Бахметьєвський фонд Архіву Колумбійського університету (Нью-Йорк). Shevelov's Papers, Box 10, f. 29.

³ Шудра М. На два фронти // Українська біографістика. — К., 2008. — Вип. 4. — С. 425.

дослідникам архіву¹, але з неї вилучено практично всі документи, і реальні, й фальсифіковані... Арешт В. П. Петрова здійснено на підставі того, «что произведёнными следственными действиями установлено, что он является участником к[онтр]-р[еволюционной] организации и проводил шпионскую деятельность в пользу одного иностранного государства». Необхідна в таких випадках «цілком таємна» довідка, подана наприкінці травня 1938 року, так живописала портрет контрреволюціонера:

«Петров В. П. выходец из семьи служителя религиозного культа — отец в прошлом архиерей.

Убеждённый монархист-черносотенец, в прошлом состоял в реакционной черносотенной организации “Двуглавый Орёл”.

Имел тесную связь с руководством контрреволюционной шпионской организацией “Азбука”, заложенной черносотенцем ШУЛЬГИНЫМ.

Для “Азбуки” передал ряд шпионских материалов.

В годы гражданской войны принимал активное участие в вербовке офицеров и отправке последних на Дон для борьбы с Советской властью. Контрреволюционно настроенная личность.

Петров В. П. подлежит аресту».

А вже 20 червня молодший лейтенант держбезпеки Латков, «рассмотрев материалы следствия по делу №-148065 по обвинению ПЕТРОВА Виктора Платоновича, —

НАШЁЛ:

Что следствием недобыто досточных² материалов для привлечения его к судебной ответственности, а посему, руководствуясь 2 ч. 197 УПК, — ПОСТАНОВИЛ:

Следственное дело за №-148065 по обвинению ПЕТРОВА Виктора Платоновича прекратить.

ПЕТРОВА Виктора Платоновича из под стражи немедленно освободить. Копию настоящего постановления направить Военному Прокурору Киевского Военного округа».

Петрова звільнили, повернувши паспорт ЕН № 000240 і профспілкову книжку № 144450 (це все, що було вилучено при арешті!). А ми можемо лише будувати здогади про те, що ж усе-таки реально відбувалося в камері Столипінського корпусу для політичних Лук'янівської в'язниці між 8 і 21 червня 1938 року.

Проте кар'єра В. П. Петрова стрімко пішла вгору — від цього часу він не тільки завідує сектором в Інституті матеріальної культури, але й із 1939 року часто з'являється в наукових відрядженнях у Львові, а в 1941-му навіть очолює Інститут українського фольклору,

¹ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — Од. зб. 56393.

² Так в оригіналі.

залишаючись водночас старшим науковим співробітним Інституту археології АН УРСР. Він відповідає за евакуацію свого Інституту, як і сектора дофеодальної та феодальної історії Інституту археології. І, як і багато хто з української інтелігенції, потрапляє в Уфу. Перед новим, 1942 роком його запрошують в Управління держбезпеки, і після цього Петров оголошує, що його мобілізують на фронт — як перекладача. Із партизанського загону чи з військової частини, де Петров нібито служив, він «дезертирує» і об'являється в окупованому німцями Харкові. Часом можемо прочитати, що його прикриттям було видання журналу «Український засів», чотири числа якого вийшли друком у 1942–43 рр. Насправді ж це була ініціатива не Віктора Петрова, а міністерства східних окупованих територій (зокрема, шефа преси військової пропаганди Фріца Вайса), де Петров, у Кременчуці, почав служити після перевірки з боку абверу та гестапо. Він також доволі активно включається в літературне життя після переїзду до Харкова — робить доповіді, відвідує різні зібрання українських діячів культури, налагоджує з ними особисті контакти. Цікаво, що дехто з цього середовища не вірив Петрову, й було написано кілька доносів про те, що він радянський агент. Проте німці його прийняли за свого! І до такої міри, що навіть показували ті листи самому Петрову. Чим це пояснити? Очевидно, насамперед блискучим умінням Віктора Платоновича «тримати роль». Але чи тільки? Яюсь, уже в 60-ті роки відповідаючи на запитання, як йому, людині далекій від професійного шпигунства, вдалося перехитрити німецьку контррозвідку, він відповів, що просто «ніколи не кривив душею: завжди за статутом виконував доручення командування і так само віддано служив окупаційній владі»¹. Так він видавав «Український засів», так він писав свої антирадянські статті, друковані в різних українських виданнях за часів окупації та в еміграції. В. Петров завжди намагався закріплювати авторитет антирадянщика, але інтелектуального антирадянщика й націоналіста. Отак він написав і стислу, але вкрай насичену фактами й глибинно аналітичну розвідку «Українські письменники — жертви большевицького терору». Сьогодні ніхто ще доказово не зможе пояснити, чому рукопис Петрова передав до редакції мюнхенської «Української літературної газети» білоруський журналіст, мовознавець і літературознавець Антон Адамович. На оригіналі рукою автора було зазначено: «Віктор Петров. Українська інтелігенція — жертва большевицького терору. Ч. 1. Письменники. Перша частина закінчена 17. 3. 44». Машинописна копія цієї праці (без вищенаведеного напису) зберігається у Бахметьєвському фонді Архіву Колумбійського університету в Нью-Йорку в колекції

¹ Українська біографістика. — К., 2008. — Вип. 4. — С. 226.

Юрія Лавріненка (Box 33, folder 11). Але у folder 10 знаходимо інший її варіант, написаний (що легко визначити за змістом) раніше. Ця робота менша за обсягом, проте її вступна частина непомірно глибока в розкритті фундаментальних підвалин «філософії» більшовицького терору...

Повернімося до питання про взаємини Віктора Петрова й Антона Адамовича. Останній був в'язнем сталінських таборів, потім редагував білоруські газети на окупованій німцями території, емігрував спершу до Німеччини, а згодом — до США. Прихильно ставився до українців, співпрацював з українськими науковими установами, зокрема був членом Української вільної академії наук. Проте жодного разу ні Петров, ні Адамович навіть не згадували один одного — ні в їхньому листуванні, ні у спогадах про обох щодо якихось їхніх можливих контактів не знаходимо навіть натяку... Навряд чи Петрову так уже все й дозволялося керівництвом радянської розвідки, як він про це згадував пізніше. Його статті в українських виданнях часів німецької окупації нищівно викривали гнилизну суспільної атмосфери передвоєнних років у СРСР. Але вони були потрібні для вкорінення у вороже середовище, і тому керівництву Петрова з Москви довелося їх «проковтнути». Швидше за все, після цього Петрову було приставлено цензора. І небезпідставно побоювалися його слова. Перший варіант праці про нищення українських письменників став присутнім у системі, не просто розповіддю про репресії. Думаю, його заборонили друкувати. Петрову запропоновано відкоригувати текст, уникаючи узагальнень. Не впорався він і з цим¹. Що ж, довелося цензорам покласти працю агента «в шухляду», де вона й пролежала понад десятиліття. Немає ніяких вірогідних підстав підозрювати в цензуруванні Антона Адамовича. Але є одна історія, яку свого часу активно обговорювали у Нью-Йорку. Антона Адамовича у всіх скитаннях вигнання супроводжував його вітчим Олександр Івашкевич (1881 р. н.), котрий якось загадково зник — вийшов зі своєї нью-йоркської квартири і не повернувся... Ну, зовсім так, як і Віктор Петров... Еміграційна білоруська преса висували різні припущення, серед яких і викрадення Олександра Івашкевича відповідними радянськими спецслужбами. А для чого б він їм був потрібен? Теж запитання поки що без відповіді...

І все-таки, чи можемо ми з'ясувати, чим же таки займався В. П. Петров 18 квітня в очікуванні передбачуваної ним розв'язки своєї «шпигунської інтриги»? Мабуть, можемо. З усіх паперів, що справді залишилися

¹ А що таке завдання було, свідчить уже цитована приписка рукою В. Петрова: «Перша частина закінчена 17. 3. 44». Петров принципово не датував жодного свого тексту! Очевидно, в цьому випадку він був поставлений у певні часові межі виконання завдання.

на його робочому столі, був лише один ненадрукований рукопис — це продовження так і не закінченої біографічної повісті про Марка Вовчка «Мовчуще божество». До того ж останнє, над чим Петров працював як «В. Домонтович», була сцена арешту Шевченка на лівому березі під Києвом. Свого часу він уже описував цю подію в статті «Казематні поезії Тараса Шевченка (квітень–травень 1847 року)», яку було надруковано 1947 року. Дуже прониклива стаття з детальним аналізом усіх поезій, вміщених у «Більшій книжці» з присвятою «В казематі. Моїм союзникам посвящаю». Внутрішній стан Тараса Шевченка під час цього арешту передано так: «Раптом обірвалось серце. Похитнувся світ. Сонячний день зблід, померк, ніби затягнутий безбарвним вапняним серпанком. Життя урвалось. Час спинився. Усе даліше діялося в якомусь іншому, чужому, досі незнамому світі. Він уже не належав собі. Він робив несміливі спроби, надзвичайні зусилля стулити, зібрати уламки свого розірваного "я"».

В архіві УВАН зберігся листок-автограф з варіантом цієї сцени в «Мовчущому божестві», який лежав зверху рукопису на квартирі в Мюнхені:

Зірвалось серце. ^{похитнувся} Захитався світ. Сонячний ^{світлий} день зблід. ~~Світло~~ ^{лише} ~~Засло~~ ^{Засло} немов затягнене вапняним безбарвним серпанком. Час спинився.

Усе, що діялося далі, діялося в якомусь іншому, чужому, досі незнамому світі. Він більше не належав собі. Він більше не був собою. Між ним, яким він був перед кількома хвилинами, і ним тепер ^{тепер} лежала прірва. Вже не можна було стулити ^{дві половини} на які розколовся світ. ~~Він~~ ^{Він} робив даремні зусилля зібрати ^{зібрати} ~~свого~~ ^{свого} розірваного, ~~роз~~ ^{роз}трощеного "я".

І чи не виглядає це натяком комусь утаємниченому або уважному, що оголошена поїздка до Міттенвальда насправді була арештом (сам же Петров не міг іще знати, чи успішним виявиться повернення до СРСР)?

Усі ці події, звісна річ, точно відтворити навряд чи вдасться, принаймні до того часу, коли буде розсекречено у відповідних службах справа розвідника Петрова. Але внутрішні мотиви, що рухали ним, усе-таки вискіпуються в його наукових, публіцистичних і художніх творах. Скажімо, пояснення до твердження «ніколи не кривив душею: завжди за статутом виконував доручення командування і так само віддано служив окупаційній владі» можна відшукати у спробах Віктора Петрова осягнути «теорію нероблення» його улюбленого філософа Григорія Сковороди¹. Публікація ця в 20-х роках викликала бурхливе заперечення, але Петров стояв на своєму, будучи переконаним, що його просто не розуміють²... І його справді нелегко збагнути. Хоча би те, як в одній людині все це могло поєднуватися... Мені трапився недатований лист, який авторка написала, коли Віктор Петров уже пропав, але вона, давня його знайома Докія Гуменна, про це не знала, проте, може, найпроникливіше відчувала душевне сум'яття свого приятеля ще з 30-х років:

«Дорогий Вікторе Платоновичу!

Чи буває Вам так коли, що Ви вже почуваете себе на тім світі і з того світу дивитесь — що ж після вас робиться? Цікава гра, правда?

Але, виявляється, з того світу часом буває дуже сумно за цим, хочеться побувати серед цього покинутого, так, незримо, невидимкою. От сьогодні такий день, я його закарбувала, щоб згодом довідатися, що в цей день робилося без мене, чого мені всі згадувалися і сумно за всіма, жалі прощання. Можливо, це тому, що я перервала свою пасію-роботу і відвернула зір від того життя, серед якого перебуваю останніми часами. А можливо, й тому, що може з деким ніколи так і не побачуся, бо несе мене течія до Канади, швидко чи пізніше — не знаю, а так виглядає, що таки поїду. А що не маю грошей проїхатися до центрів, то, мабуть, таки справді вже не побачуся. Листа з того світу можна написати. Але як почала я думати до кого, то знову виявилось, що я уже всіх розгнівила, всі від мене за те чи інше, або й не знати за що відвернулися, не обзиваються. Зосталися ще Ю. Дивнич³ та Ви, та й то Ви під великим сумнівом, бо може й Вас я розгнівила

¹ Петров В. Теорія «нероблення» Григорія Сковороди // Життя й Революція. — 1926. — № 4. — С. 49–55.

² Пелех П. Теорія праці Сковороди і псевдо-Сковородинська теорія «нероблення» Петрова // Життя й Революція. — 1926. — № 8. — С. 55–63; Петров В. До дискусії про Сковороду // Життя й Революція. — 1926. — № 8. — С. 63–64.

³ Юрій Лавриненко.

своєю невідповіддю на листа. То було тому, що я чимось перейнялася дуже й нікому не відповідала. Вол[одимиру] Варламовичу¹ я казала, щоб при нагоді вам переказав це. А може й Ви на той світ не хочете дивитися і не хочете з ним мати нічого спільного?.. То однаково цей лист виконає свою роль, в Вашій особі я бачу ніби представництва всіх колись лицем до мене обернених людей і Ви зберете всі жалі за всіма. А скільки було можливостей зустрічатися і скільки їх втрачено! Баварія до [нерозбірливе слово] не Канада — США — Аргентина — Бразилія — Австралія — Англія — Франція. Вже не буде так: шах-мах — і скликається з'їзд, на який деякі (от, я!) з'являлися більше, щоб побачити людей. Я багато можливостей втратила через те, що надіялася зробити свою останню річ, та в Ділінгені мені вийшло дуже нещасливо з мешканням, залишив він мені і досі невигоєну травму, я ладна й тепер скаржитися на те півторарічне щохвилинне страждання і може причину мого розсварення із цим світом. Та доля глумиться — таке її амплуа. От добилася до кімнати і мужньо ладна була знести безлюддя, щоб тільки довести до кінця свою останню річ, — як треба їхати до Канади і одне з двох: або човпати насущний десь на фабриці, або ходити по обідах з промовами. Мені здається, що ніколи я не доберуся до того часу, коли я буду тільки читати, слухати цікавих людей, десь у куточку сидючи, та... та й більш нічого. Але конче щоб багато було кругом цікавих людей. Ні, цього вже ніколи не буде. Скарга моя теж нездійсненна, а тут же такі сприятливі умови. Сам собі пан, як удень табір гуде, то можна вночі працювати, вдень можна вийти в ліс, що навколо табору. Зосередитися, звести порахунки із цим світом, нанудувати і набратися нової зарядки.

Як Ви думаєте, чи справді я так зроблю, як вирішила: скінчивши останню річ, я обриваю всяке писання, крім розмови з собою. Може з мене природжений читач, а я полізла сама в писаки. Це прикре непорозуміння, яке тепер дехто бачить, а згодом виясниться для всіх. От тепер так я думаю, але, так думаючи, все ж, останню річ мушу, мушу і мушу зробити. Навіть ні для кого, для себе. Чи я дотримаю своєї обітниці, чи знов почну впралятися на "письменницю"?

Ця сповідь вилилася несподівано для мене. Я не думала Вам про це писати. І чому Вам, коли Ви такий невловний і ніколи не показуєте свого справжнього обличчя. Не знаю.

Якщо у Вас буде охота до листа, то напишіть щось за цей світ, де Ви читаєте лекції, доповіді, де з'їжджається, для кого, коли всі розлазяться по світу? Чи і Ви куди вже ладнаєтеся, чи засіли в Мюнхені міцно? Які нові твори написали? Я ще й досі не бачила "Без ґрунту"...»

---

¹ Володимир Міяковський.

А ось уже запис Докії Гуменної в щоденнику за 29 серпня 1949 року: «Я не буду так крутити, звиватися вужем, щоб здійснити себе як Петров. Щоранку про нього думаю. І тепер, у світлі його зникнення, зрозуміла стала його творчість. Мене ще тоді здивувала його двозначність оповідання “Сірко”. Там же репатріяція в позитивному дусі освітлена. А стиль “Апостолів”? А безперспективність інтелігенції в “Серафікусі”. А філософські етюди. Все то могло друкуватися і в СРСР. А Марко Вовчок. Він же скрізь показав себе в’юном — для того, щоб робити своє наукове діло, весь час звивався. Тепер, збагнувши безперспективність того, що американці можуть дати, знову наладив стосунки»¹.

Отакі контрверсійні оцінки й судження виявлялися в той час, коли достеменно ніхто й не знав, де Петров, чи живий він, хто він узагалі такий. Чим же він займався тоді? Якось у своїх усних спогадах Петров сказав, що після виїзду з Німеччини він виконав ще одне завдання, хоча мав повне право відмовитися. Відомо й те, що десь у році 1948-му Петров шукав можливість через українських емігрантів, зокрема — через Марка Антоновича — переїхати до Франції. А от у «Щоденнику» Володимира Винниченка знаходимо запис під датою 13 серпня 1949 року (приблизно в ті дні, коли Докія Гуменна роздумувала над долею зниклого Петрова): «Сонце, зранку тиша й холод. Несподіванка: приїзд Рубиса автомобілем з Парижу, разом з чоловічком років 55, що зветься Лаврицький... Орбах майже не змінився. Рубис. Тільки волосся порідшало над чолом, потовщав. Але все той самий: “Чоловік напідпитку, весь час у легкому підняття”»².

Рубис і Орбах опікувалися можливістю публікації творів Винниченка, проте більше перешкоджаючи їхній появі друком. Чи не за дорученням? А Москву цікавив Винниченко, тим більше, що вийшов друком його явно антирадянський роман «Нова заповідь». А хто ж той Лаврицький — чоловічок 55 років? Невисокому Віктору Петрову й мало скоро виповнитися 55 літ... Більше прізвище Лаврицького ніколи не згадується ні стосовно Винниченка, ні Рубиса з Орбахом...

Чи не тоді й закінчився для нього день 18 квітня 1949 року... А може, навіть 10 лютого 1942-го?

¹ Архів УВАН у Нью-Йорку.

² Щоденник Винниченка 1949 року // Барсентієвський архів Колумбійського ун-ту, Фонд Винниченка, box 1.

В'ячеслав Брюховецький
Віктор ПЕТРОВ:
верхи́ долі — вер'хи і долі

Головний редактор: Юлія Олійник
Редактор: Ірина Давидко
Дизайн та верстка: Марія Шмуратко

Підписано до друку 16. 02. 2013. Формат 70×100/16
Умовн. друк. арк. 10,50. Облік.-видавн. арк. 11,55
Замовлення № 27-7

ТОВ «Темпора»
01030, м. Київ, вул. Б. Хмельницького, 32, оф. 4
Тел./факс: (044) 234-46-40
www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК № 2406 від 13. 01. 2006

Віддруковано з готових діапозитивів
в друкарні ТОВ «Друкарня "Рута"»
(свід. Серія ДК №4060 від 29.04.2011 р.)
м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
тел. 0 38 494 22 50, drukruta@ukr.net
Замовлення №126.

UKMA Library * Book

0700051